

K problematike teórie a metodológie v súvisi so sociálnou (triednou) štruktúrou socializmu*

ANDREJ SIRÁCKY

I.

Marxisticko-leninská teória a metodológia v širšom zmysle (v tom sú aj problémy sociálnej štruktúry a jej zmien) má slúžiť potrebám politického a ideologického boja komunistickej strany a socialistickej spoločnosti.

V uzneseniach XIV. zjazdu KSČ — po- kiaľ ide o spoločenské vedy, aj o marxistickú sociológiu — sa zdôrazňuje, že na úseku *spoločenskovednom a ideologickom stojí pred nami úloha upevňovania vedúcej úlohy našej strany v spoločnosti*, a to tak, že v oblasti teórie, metodológie a ideológie bude sa ďalej pracovať na zovšeobecňovaní skúseností z krízového obdobia v strane a spoločnosti. Má sa tak stať upevňovaním myšlienky internacionalizmu (triednosti, stranickosti a marxisticko-leninskej princípálnosti) ako trvalej zásady politiky a ideológie našej strany.

Zárukou toho, že úlohy XIV. zjazdu KSČ v oblasti ideovej a na úseku spoločenských vied budú naším teoretickým frontom splnené je, že *budeme stať zásadne a bojovne za súčasným politickým vedením strany*, ktoré od apríla 1969 dokázalo vyriešiť rad ťažkých problémov našej vnútornej a zahraničnej politiky. Pod vedením strany boli u nás pomery skonsolidované, v celej sfére sociálno-politickej, kultúrnej, aj v ekonomike, a bol vytýčený program rozvoja našej spoločnosti na ďalších 5 rokov. V boji s pravičiarimi, oportunistami a revizionistami bola *obnovená politická, organizačná, ideová a akčná jednota strany*. Na tomto základe vedela strana zmobilizovať široké vrstvy pracujúcich, nielen robotníkov, roľníkov, ale aj inteligenciu. V čele majú kráčať komunisti ako ideove nekompromisní a odvážni bojovníci marxisticko-leninskej strany, ktorá je predvojom robotníckej triedy ako nositeľky jej *historického poslania vybudovať komunistickú spoločnosť*.

V súvislosti s problematikou sociálnej

štruktúry sa do popredia dostáva aj otázka *teórie a metodológie, ktorá úzko súvisí s ideológiou a spoločensko-politickou praxou*. Riešiť problémy teórie a metodológie v širokom rámci myšlienkovom, vo filozofii a sociológii, je možné i na rovine autonómnej, „svojbytnnej“, abstraktnej, racionálnej. To je však len jedna stránka veci. Rôzne sociologické a filozofické teórie a smery je potrebné síce skúmať vo vzťahu k iným ideám a smerom (ich pôvod, obsah, podstatu, funkciu, formy prejavu apod.), ale táto analýza vo vnútri ideí a smerov je len východiskovým bodom. Ak je náš rozbor abstraktný, formálny a nekonkrétny, bez miesta času, priestoru — tak v spoločenskej praxi a psychologicky je bezvýznamný, neplodný, prázdny. Analýza problémov teoretických a metodologických, aj rôznych filozofických a sociologických smerov sa musí dostať z roviny ideových vzťahov (a súvislostí) a prerásť na interpretáciu vzťahov medzi ideami a spoločenskopolitickou situáciou (prostredím, rámcom).

Spoločenskú funkciu — v politickom a ideovom boji — plnia rôzne teórie, smery a metodologické „orientácie“ výlučne vo vzťahu ku spoločensko-politickému vývoju.

Východisko a *socialistická orientácia* pri riešení problémov štruktúry a vývoja našej spoločnosti spočíva podľa môjho názoru v uvedomení si faktu:

Objektívna spoločenská situácia, v našom prípade dosiahnutý stupeň rozvoja socializmu determinuje postavenie robotníckej triedy v štruktúre spoločnosti a toto určuje aj jej záujmy a všetko toto je vyjadrené v ideológii robotníckej triedy. Nositeľom týchto úloh, cieľov a plánov je komunistická strana — ako uskutočňovateľka záujmov a ideológie proletariátu. Toto je základná triedna a stranická orientácia i východisko riešenia problémov socialistickej spoločnosti.

* Referát prednesený na Kolokviu o teoretických a metodologických problémoch výskumu socialistickej sociálnej štruktúry ve Smolenckých v listopadu 1971.

Z uvedených aspektov treba vychádzať pri riešení teoretických a metodologických otázok vývoja socialistickej spoločnosti, jej štruktúry a dynamiky. Teória, metodológia a ideológia majú zásadný význam pre vedeckú politiku komunistickej strany. Vedecká politika, marxisticko-leninská teória spoločnosti nie je možná bez vedy, teórie, marxistickej metodológie, bez analýzy novej situácie a nových javov. Ale rozvoj teórie a metodológie, zdôrazňujem, súvisí s triednym a straníckym, politickým a ideovým bojom a s revolučným hnutím proletariátu.

Ideológiu, ktorá je organickou súčasťou aj marxisticko-leninskej sociológie môžeme chápať ako postupnú racionalizáciu záujmov robotníckej triedy. Racionalizácia ideológie dosahuje síce rôzne úrovne (stupne), ale jej stálymi prvkami sú: trieda, triedny záujem, racionalizácia záujmu — ideológia, racionalizácia triednej ideológie ako všeobecnej, vyústenie ideológie vo svetonázor, aj v mocenský nástroj týchto procesov — v komunistickú stranu. Premena skutočnosti (revolučná) obsahuje v sebe dve nevyhnutné zložky: odstránenie falošného vedomia (mýtov, náboženských predsudkov) a afirmáciu racionálneho vedomia (vedecká ideológia).

V historickom poslaní robotníckej triedy sa postupne uskutočňuje jej záujem ako záujem všeobecný. (Súvisí to so spoločenským vlastníctvom výrobných prostriedkov.) Na začiatku triedneho zápasu proletariátu sa idea uplatnenia záujmov robotníckej triedy vnášala do vedomia proletariátu zvonku. Dnes už vzniká (dialekticky) súlad medzi vonkajším vnášaním a vnútorným rastom (racionalizáciou a internalizáciou) socialistickeho vedomia ako výrazu všeobecného záujmu pracujúcich.

V súvislosti s teoretickými otázkami sociálnej štruktúry a jej dynamiky chcem sa v krátkosti dotknúť ďalšej veci. V našej marxisticko-leninskej spoločenskej teórii orientovanej prevažne na empiriu a na špeciálne sociologické disciplíny, sa prejavovali *zrejmé tendencie „odideologizovania“ a „odpolitizovania“ sociológie, oddeľovania metodológie od teórie a ideológie, ktoré viedli — v období „príprav“ krízy i v samotnej krízovej situácii — k rôznym formám úniku od marxizmu-leninizmu a k jeho rozmanitým „korektú-*

ram“ (obširne som o tom písal v Novej Mysli č. 5—6/1967). Nebolo chybou, že sa z marxistického hľadiska rozpracovávali rôzne kategórie a pojmy vžitú v buržoáznej filozofii a sociológii (model, štruktúra, stratifikácia, funkcia, status, rola, identifikácia apod.). Teória štruktúry má nepochybne svoje miesto vo vede, nielen v prírodnej, ale aj vo filozofii, sociológii, etnografii, jazykovede, literárnej vede a i. Nie je však možné súhlasiť, keď sa napríklad štrukturalizmus — vo svojej ucelenej podobe — chápe ako určitý „korektív“ proti dogmatizmu a materialistickej hierarchizácii systémov objektívnych a racionálnych, ako „pretiahnutie“ pozitivizmu (a iných smerov) do marxistickej teórie. Pri takýchto pokusoch je potrebné náležite zvážiť, či nejde o „korigovanie“, modifikovanie základných kategórií marxizmu-leninizmu (materialistická dialektika, teória tried a triedneho boja, revolúcia, diktatúra proletariátu, štát a jeho funkcie, triednosť a straníkosť filozofie, historizmus, konkrétnosť, prax).

„Korektúra“ marxizmu (v tom aj základných kategórií marxistickej sociológie, pretože neexistuje marxisticko-leninská spoločenská veda a teória mimo sústavy marxizmu-leninizmu), oportunistizmus a revizionizmus v teórii a praxi nie je jav nahodilý a neviaže sa len k určitým etapám rozvoja marxizmu-leninizmu u nás. Silná tradícia reformizmu v sociálnej demokracii a myslím ešte vplyvnejšie nemarxistické filozofické a sociologické smery (masarykizmus, realizmus, pozitivizmus, kantianizmus, formalizmus, štrukturalizmus, na Slovensku ešte idealizmus a klerikalizmus) boli živnou pôdou pre oportunistizmus. To, čo charakterizuje úsilie súčasných revizionistov, vyslovili dávno pred nimi Bernstein, Kautsky, Adler, Bauer, Renner, Hilferding a i. Revizionisti a reformisti sa nesnažili len o prekonanie mechanistického materializmu, ale aj o odstránenie materializmu vôbec. Vadila im pritom „ontológia“, materializmus, substancia, hmota, kauzalita, objektívne, od subjektu nezávislý svet, materialistická koncepcia dejín a vývoja spoločnosti. Omnoho sympatickejší im bol „kantovský marxizmus“. Preto aj riešenie vzťahu objekt-subjekt, hmota, duch, spoločenské bytie-spoločenské vedomie, zákonitosti spoločenského vývoja, jeho determinujúce, primárne faktory majú u nich *masku idealistickú alebo psychologickú. Nehľada-*

jú dôsledné, logické, príčinné spojenie medzi materializmom a ideami; neprekva- puje preto, že pre mnohých reformistov a revizionistov sú spoločenské procesy v podstate „procesy duchovné“.

II.

Z hľadiska marxisticko-leninskej interpre- tácie akéhokoľvek spoločenského javu a problému (v tom je zahrnutá celá kompli- kovanosť sociálnej štruktúry a jej zmien) podľa môjho názoru rozhodujúci význam má *materialistická dialektika, najmä histo- rický materializmus, ako teoretický a meto- dologický základ všetkých (nielen spo- ločenských) ved*. Komplexné chápanie celej tejto problematiky má mimoriadnu dôleži- tosť z aspektu získania celého marxisticko- leninského teoreticko-ideologického frontu do boja proti oportunizmu, revizionizmu, proti buržoáznej ideológii a proti ne- marxistickým smerom a prúdom v spo- ločenských vedách.

Dôrazne treba povedať, že *problémy so- ciálnej štruktúry a jej zmien patria do širokého rámca teórie, do marxizmu-len- inizmu*. Ešte menej možno celú problema- tiku zredukovať na metodológiu a na rôzne metódy. Je síce pravda, že najmä cez ňu, cez metodológiu a rôzne metódy a techniky výskumu nájdeme najschodnejšiu cestu k vedeckým pracovníkom, ktorí sú dosiaľ len „na ceste k marxizmu-leninizmu“. Vieme však aj to, že len cez teóriu a meto- dológiu sa môžeme dostať do spoločenskej praxe. Marxisticko-leninská metodológia vychádza z podstaty bytia (objektu) i z faktu jeho odrazu v myslení. Toto je však už *teória ako logicky, vnútorné, skĺbený súhrn poznatkov z danej oblasti javov a vzťahov*. Poznávanie objektívnej (v tom aj sociálnej) reality a jej myšlienko- vých foriem prebieha v rôznych formách získavania materiálu, faktov, najprv empi- ricky a potom racionálnou formou rôznych rovin zovšeobecňovania (indukcia, deduk- cia, analýza, syntéza) a končiac hypotézou, princípom, teóriou. Len *v tejto jednote („totalite“) teórie a metodológie a potom v spojení s praxou spočíva základ a pod- stata marxizmu-leninizmu*. Z tohoto kom- plexného aspektu môžeme tvorivo rozvíjať nielen metodológiu, ale aj marxisticko- leninskú spoločenskú teóriu zvlášť so zrete- lom k trom historickým súčiastkam mar- xizmu (filozofia, politická ekonómia a ve-

decký komunizmus). A v tejto náväznosti vzniká potreba ďalej diferencovať spo- ločenské vedy v rámci integrácie alebo systému marxizmu-leninizmu. Vyžaduje sa aj pri diferenciácii aj pri integrácii vied zachovať jednotu dialektického a historic- kého materializmu ako marxistickej filo- zofie. Historický materializmus zostáva vo filozofii, ale súčasne prekračuje rámec tejto disciplíny tým, že sa stáva teoretickým a metodologickým základom všetkých vied. Myslím si, že v takejto koncepcii a z týchto východísk možno vypracovať a riešiť otvo- rené otázky medzi filozofiou a sociológiou, medzi historickým materializmom, vedeckým komunizmom a politológiou. Pri rie-šení vzťahu rôznych vied a vôbec marxis- ticko-leninských spoločenských vied podľa môjho názoru treba zachovať, rešpektovať a používať uznávané vnútorné princípy výstavby vied. Tými je vnútorná štruktúra logicky (organicky a systémovo) spätých poznatkov, vzťahujúcich sa na predmetove (aj príčinne) vymedzenú oblasť javov a procesov.

Domnievam sa, že veľká väčšina nemar- xistických spoločenských teórií trpí na *ne- dostatok dialekticko-materialistického prí- stupu aj pri riešení problémov sociálnej štruktúry*. V tejto súvislosti len tak okra- jovo chcem povedať niekoľko slov o štruk- turálno-funkčionej teórii Talcotta Par- sonsa, ktorý priamo alebo nepriamo ovplyvňoval za posledné roky značnú časť našich sociológov. V diele *Sociological Theories and Modern Society* (New York 1967) má stať *Niekoľko poznámok o socio-ológii Karola Marxa*, v ktorej ho Marx zaují- ma ako teoretik sociálneho systému. Uzná- va, že Marx postavil „most“ medzi empiric- ko-utilitaristickou vedeckou tradíciou (Ang- licko) a medzi nemeckým historizmom (He- gel). Z uvedenej úvahy vidieť, že Parsons nepochopil Marxa a že jeho význam pri vzniku spoločenskej teórie hodne zúžil. Marxova koncepcia spoločenského vývoja ako kategória historická (konkrétne: sociál- ny systém kapitalistický a socialistický) je v ostrom protiklade s abstraktnou teóriou sociálneho systému a sociálnej štruktúry u Parsona. V Parsonsovej spoločenskej teórii sa takmer úplne stráca pojem kon- krétnej sociálnej štruktúry, nerozlišuje medzi kapitalizmom a socializmom pri uvádzaní podstatných znakov tzv. priem- selnej spoločnosti, triedy a triedny boj

zaznáva a rozvoj výrobných síl a výrobných vzťahov v súvisi s revolučným bojom proletariátu redukuje na hmlistý pojem ekonomiky. Spoločenský vývoj neprebíha vraj podľa Marxovej dichotómie tried (buržoázia a proletariát) a ani nie podľa zákonov sociálnej (socialistickej) revolúcie. „Idea socialistickej revolúcie“ podľa T. Parsons a nie je ničím iným než „heglovskou myšlienkou o troch fázach duchovného a spoločenského vývoja“. V duchu svojej teórie, v ktorej nedocenil základné, primárne faktory spoločenského vývoja, Parsons vytýka marxizmu, že v spoločenskej teórii trpí na nedostatok „psychológie“ a „normatívneho poriadku“ a preto niet v ňom „integrujúceho faktora“. Pokračujúc v „psychologizovaní“ sociálnej reality vytýka Marxovi, že nerozpracoval „motivácie“ ľudských skutkov, nešiel vraj „ku koreňom správania sa jednotlivcov“. Ľudskú aktivitu zredukoval na záujmy jednotlivcov na „triednej rovine“. Nerozpracoval vraj individuálne postoje, roly, úlohy, ktoré majú jednotlivci nielen ako „amorfná masa“, ale ako „aktéri“ vlastných osudov.

Toto uvádzam na dôkaz toho, že sa u časti našich sociológov do ich pokusov a teoretických úvah vkrádala akosi neveďomky Parsonsova teória sociálneho systému a sociálnej štruktúry, nehovoriac o tom, že na empirickej rovine výskumov sa bez náležitého zváženia a bez marxistického prehodnotenia preberala aj jeho terminológia. Nemusím o tom zvlášť hovoriť, že Parsonsovu spoločenskú teóriu ostro kritizovali aj nemarxistickí sociológovia (napríklad C. Wright Mills) a najnovšie aj T. B. Bottomore v diele *Sociology, a guide to problems and literature* (Londýn 1968). Vytýka Parsonsovi, že jeho teória sociálneho systému a štruktúry nie je schopná integrovať sociologickú teóriu ako celok a že nepredstavuje nijaký „teoretický systém“. Parsons zostal v zajatí abstrakcií a rečovej virtuozity, jeho „sociálny systém“ je fakticky „pojmový rámec“, z ktorého sa nemožno dopracovať ku konkrétnej sociálnej štruktúre a adekvátnej spoločenskej teórii. Štrukturálno-funkcionalistická teória nevie presne určiť aktivity v sociálnom systéme, a to preto, že neprihliada k hierarchizácii funkcií.

Parsonsova teória vcelku zapadá do koncepcie tzv. priemyselných spoločností, ktoré vraj vyrovnávajú triedne a sociálne

rozdiely, boj medzi proletariátom a podnikateľmi sa zoslabuje a triedne rozpory sa „inštitucionalizujú“. Rastie počet neproletárskej masy, triedy nie sú od seba ostro oddelené, neexistuje jednotná kolektívna vôľa. Štát nie je funkciou vládnucej triedy, ale je „nástrojom spoločenskej rovnováhy“, a odstraňovania sociálnych rozdielov. To všetko sú staré koncepcie „strednej triedy“ a „mocenských elit“, teórie sociálnej štruktúry, v ktorej sa vláda kapitálu a monopolov maskuje spoločensky „osožným“ panstvom politických a hospodárskych „riadiacich článkov“ (manažéri, generálni riaditelia, vysoká štátna byrokracia, generalita). Uvažujúc o týchto problémoch aj Raymond Aron (*Deutsche Soziologie der Gegenwart*, Stuttgart 1969) uznáva, že hlavná sociálna problematika dneška spočíva v odpovedi na otázku, kto riadi v spoločnosti politiku a ekonomiku, ktoré triedy a vrstvy majú rozhodujúcu politickú moc, aký vzťah majú rôzne sociálne skupiny k štátu, aký je vzťah medzi „politickou reprezentáciou“ a ostatnými spoločenskými inštitúciami a nakoniec v prospech ktorých spoločenských skupín sa realizujú závažné ekonomické a sociálne opatrenia.

Toto „odbočenie“ bolo dôležité aj preto, aby sme si uvedomili, že *pre poznanie zmien, ktoré prebiehajú v štruktúre našej socialistickej spoločnosti, východiskom má nám byť Marxova a Leninova koncepcia tried a triedneho boja*. Na nej spočíva triedna moc a panstvo robotníckej triedy a toto postavenie robotníckej triedy ako základnej sociálnej skupiny je zároveň aj hlavným kritériom sociálnej diferenciácie socialistickej spoločnosti.

Nie je mojím cieľom bližšie sa zapodievať týmito problémami, chcem iba zdôrazniť, že *v našej analýze sociálnej štruktúry trieda má byť základná sociálna skupina, ktorá je charakteristická pomerom k výrobným prostriedkom, miestom v spoločenskej deľbe práce, podielom na distribúcii a politickou váhou*. (Prirodzene, pokiaľ ide o *robotnícku triedu*, aj v jej štruktúre, skladbe prebiehajú zmeny v smere jej *skvalitňovania*. Analýza týchto zmien nepatrí priamo do rámca mojich úvah). Trieda dosahuje určitý stupeň objektívneho triedneho uvedomenia — má svoje záujmy, ideológiu, postoje a svetonázor. Vcelku možno povedať, že dve hlavné triedy ako

základné sociálne skupiny (robotníctvo a družstevné roľníctvo) našej spoločnosti vyznačujú sa týmito *podstatnými znakmi*: socialistickým pomerom k výrobným prostriedkom (forma vlastníctva), miestom v spoločenskej deľbe práce (spoločenské postavenie), politickou mocou, účasťou nielen vo výrobe, ale aj v riadení spoločnosti, životnou a kultúrnou úrovňou, životným štýlom a svetonázorom (v procese formovania).

Zmeny, ktoré sa odohrávajú v sociálnom systéme a sociálnej štruktúre socialistickej spoločnosti, vyznačujú sa jednou *dôležitou črtou, typickou pre socialistickú spoločnosť*: je to otázka organizácie celého spoločenského života, jeho *plánovanie a riadenie na rôznych stupňoch spoločenského mechanizmu*. V tomto procese sa uskutočňuje aj *socialistická inštitucionalizácia* a vytvára sa celkový *hodnotový systém* našej spoločnosti. Všetky tieto programové zmeny majú sa diať — na rôznych rovinách zachytávania spoločenskej reality, od empirie cez teóriu „stredného dosahu“ po rovinu zovšeobecňovania v sociológii a v historickom materializme — z hľadiska princípov a noriem nerušeného, dynamického fungovania socialistického spoločenského systému.

Domnievam sa ďalej, že problém sociálnej štruktúry a jej zmien môžeme rozpracovať — vychádzajúc z uvedeného *základného, triedneho členenia* našej spoločnosti — len keď budeme mať jasno aj v otázkach teórie, empirie, metodológie a ideológie, o čom bola reč na začiatku mojich výkladov. Marxistická sociológia na uvedených základoch musí si nájsť a vydobýť svoje miesto v sústave marxizmu-leninizmu.

Záver

Východiskom našich úvah o zložitých teoretických a ideologických problémoch nášho socialistického vývoja má byť jednak daná súčasná (objektívna) spoločensko-politická situácia, jednak schopnosť (úroveň) poznania tejto situácie a konečne na tomto základe si máme postaviť krátkodobé a dlhodobé úlohy. Úspech našej práce bude závisieť od toho, *ako na jednej strane nájdeme účinné formy kritiky nemarxistických smerov i našich vlastných chýb a súčasne ako budeme vedieť pozitívne riešiť zložité problémy nastávajúceho obdobia, najmä v súvislosti s vedeckotechnickou*

revolúciou. Aj na teoretickom fronte musíme riešiť — a takto orientovať nielen našu teoretickú prácu, ale aj sociologické výskumy — tie problémy, ktoré si vyžadujú potreby nášho socialistického vývoja a ktoré vyplývajú z dokumentov a uznesení XIV. zjazdu KSČ.

Spoločenské vedy, v tom aj pracovníci v marxistickej sociológii, musia strane pomáhať riešiť problémy socialistickej výstavby a budú to robiť vtedy, keď sa povznesu na úroveň pozitívneho, uvedomeleho postoja k robotníckej triede, ku komunistickej strane, k socializmu. Len v tomto prípade bude môcť náš teoretický front, naša socialistická inteligencia, plniť svoju spoločenskú úlohu a byť pomocníkom vedeniu strany a poskytovať jej teoretické, vedecké zdôvodnenie politických a operatívnych zásahov kolektívnych orgánov a inštitúcii strany. Naša spoločnosť a strana žiada si od nás nielen to, aby sme svoje odborné znalosti a schopnosti dali do služieb výstavby socializmu, ale aby sme sa ztotožnili s cieľami, s politikou a ideológiou strany. Sociológia, filozofia a ostatné spoločenské vedy musia sa podľa svojich síl snažiť prispieť k rozpracovaniu komplexnej úlohy, ako „*organicky spojiť vymoženosti vedeckotechnickej revolúcie s prednosťami socialistickej spoločnosti*“. (Rezolúcia XIV. zjazdu KSČ, odst. 3, bod 8).

Резюме

Сиракци А.: К проблематике теории и методологии в связи с социальной (классовой) структурой социализма

В связи с проблематикой социальной структуры выдвигается на передний план вопрос теории и методологии, которые тесно связаны с идеологией и общественно-политической практикой. Проблемы теории и методологии в философии и социологии возможно решить на автономном, «самобытном», абстрактном, рациональном уровне. Однако, это только одна сторона дела. Разные социологические и философские теории нужно, правда, изучать в их отношении к другим идеям и направлениям, но этот анализ внутри идей и направлений является только исходным пунктом. Если наш анализ абстрактен, формален, неконкретен, то он в общественной практике и в психологическом отношении несущественен, бесплоден, пуст. Анализ теоретических и методологических проблем, разных философских и социологических направлений должен выйти за уровень идейных отношений (и связей) и пере-

расти в интерпретацию отношений между идеями и общественно-политической ситуацией (средой, рамкой).

Исходный пункт и социалистическая ориентация при решении проблем структуры и развития нашего общества заключается в осознании факта, что объективная общественная ситуация, в нашем случае достигнутая степень развития социализма, обуславливает положение рабочего класса в структуре общества, и это определяет также ее интересы, и все это выражено в идеологии рабочего класса. Посителем этих задач, целей и планов является коммунистическая партия — как реализатор интересов и идеологии пролетариата. Это есть основная классовая и партийная ориентация и отправной пункт решения проблем социалистического общества.

Я полагаю, что подавляющее большинство немарксистских общественных теорий страдает недостатком диалектико-материалистического подхода также при решении проблем социальной структуры. Таким образом также общественной теории Парсонса почти полностью исчезает понятие конкретной социальной структуры, она не различает между капитализмом и социализмом, приводя существенные признаки т. наз. промышленного общества, не знает классов, и классовую борьбу и развитие производственных сил и производственных отношений в связи с революционной борьбой пролетариата она сводит к неясному понятию экономики.

Общественную теорию критику Парсонса резко критиковали также немарксистские социологи (например, К. Р. Миллс) и в самое последнее время также Т. В. Боттоморе в произведении *Sociology, a guide to problems and literature* (Лондон, 1968). Он упрекает Парсонса в том, что его теория социальной системы и структуры не способна интегрировать социологическую теорию как целое и что она не представляет никакой «теоретической системы». Парсонс остался в плену абстракций и речевой виртуозности, его «социальная система» фактически является «понятийной рамкой», от которой нельзя добраться до конкретной социальной структуре и адекватной общественной теории. Структурно-функционалистская теория не сумеет точно определить активности в социальной системе, а именно потому, что она не принимает во внимание иерархизацию функций. Поэтому важно осознать, что для познания изменений, происходящих в структуре нашего социалистического общества, отправным пунктом нам должна служить концепция классов и классовой борьбы Маркса и Ленина. На ней основывается классовое господство и власть рабочего класса как основной социальной группы одновременно является также критерием социальной дифференциации социалистического общества. Успех нашей работы будет зависеть от того, как мы с одной стороны найдем действенные формы критики немарксистских направлений и наших собственных ошибок, и одновременно, как мы будем уметь положительно решить сложные проблемы будущего периода, особенно в связи с научно-технической революцией.

Summary

Sirácky A.: Comments on Problems of Theory and Methodology in Connection with the Social (Class) Structure of Socialism

In connection with problems of the social structure, the question of theory and methodology — which is narrowly connected with ideology and sociopolitical practice — comes to the fore. Problems of theory and methodology in philosophy and sociology may be solved on an automatic, “self-existent”, abstract, rational level. This, however, represents only one aspect of the matter: various sociological and philosophical theories and trends should be investigated in their relation to other ideas and trends, but this analysis carried out within ideas and trends is only a starting-point. If our analysis is abstract, formal and inconcrete, it is also insignificant, ineffectual and vain both psychologically and in social practice. The analysis of theoretical and methodological problems, of various philosophical and sociological trends must surpass the level of ideal relations (and contexts) to become an interpretation of the relations between ideas and the socio-political situation (environment, frame).

The starting-point and the socialist orientation in solving problems of the structure and development of our society lie in realizing the fact that the objective social situation, in our case: the attained developmental stage of socialism, determines the position of the working class in the structure of society, which determines also its interests — and all this finds expression in the ideology of the working class. The bearer of these roles, goals and plans is the communist party as the realizing agent of the proletariat's interests and ideology. This is the basic class and party orientation, as well as the starting-point for solving the problems of the socialist society.

In my opinion, the great majority of non-Marxist social theories suffers from the absence of a dialectic-materialistic approach even in solving problems of the social structure. Also Parsons' social theory is almost entirely lacking the conception of a concrete social structure; it does not differentiate between capitalism and socialism in introducing substantial traits of the so-called industrial society, it remains ignorant of classes and class struggle, and, in connection with the revolutionary struggle of the proletariat, reduces the development of production forces and production relations to a vague economic concept.

Parsons' social theory was subjected to sharp criticism even by non-Marxist sociologists (e. g. Wright Mills), and recently also by T. B. Bottomore in his book *Sociology, a Guide to Problems and Literature* (London 1968). He blames Parsons for the fact that his theory of the social system is incapable of integrating the sociological theory as a whole, that it does not represent any “theoretical system”. Parsons remains captured by abstractions and rhetorical virtuosity, his “social

system" is, in fact, a "conceptual frame" from which it is impossible to arrive at a concrete social structure or at an adequate social theory. The structurally functionalistic theory is incapable of accurately determining the activities taking place in a social system, as it does not consider the hierachization of functions. Consequently, it is important to realize that Marx' and Lenin's conception of classes and class struggle should be the starting-point in the endeavour to understand the changes taking place in the structure of our socialist society. It is on this conception that

the class power and the leadership of the working class as the fundamental social group are based; at the same time, it is also the most important criterion of social differentiation in the socialist society. The success of our work will depend on whether we shall find effective forms of criticizing non-Marxist trends as well as our own errors on the one hand, and, on the other hand, whether we shall be able to offer a positive solution of the complex problems of the coming period, especially those arising in connection with the scientific and technological revolution.

Sociální struktura jako předmět sociologické komparace

K předpokladům, možnostem a hranicím srovnávacích sociálních výzkumů*

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Organická svázanost vývoje zemí socialistického tábora, tkvící ve společném cíli, dostává v posledním období novou výraznou kvalitu: *Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace členských států RVHP*, přijatý na XXV. zasedání *Rady vzájemné hospodářské pomoci* v Bukurešti v srpnu 1971, vyjadřuje tuto skutečnost ve velmi konkrétních podobách.

Dynamická kompozice stále se urychlujícího růstu výrobních sil a prohlubující se kvality socialistických výrobních vztahů se stává trvalým zdrojem úspěchů každé socialistické země.

Dosažené výsledky jsou zřetelným cílem minulých programů; zároveň však odhalují nové cílové horizonty a nové prostředky jejich dosažení. Socialismus a komunismus nejsou stejným výrazem cílů jednotlivých socialistických zemí, jsou jediným, společným cílem. Proto dostávají zákonitě novou, v čase, prostoru i obsahu rozšířenou podobu i složitě, vysoce strukturované prostředky realizace. Široce založené integrační tendence v prostředí historicky odlišných sociálních celků však nabývají v podmínkách socialismu svébytného významu a smyslu, pramenícího z jeho strukturně vztahové a cílové fundamentace. Nejsou sevřeny úzkou logikou zisku v jejich elementárních i zprostředkovaných formách, ale naopak: proces jejich realizace je prostředkem všestranného, harmonicky utvářeného rozvoje života v jeho společenské a lidské vzájemnosti.

Proto socialistická ekonomická integrace představuje dosud nebývalý program — ať již jde o její extenzivní či intenzivní rozměr. Nelze ji — v souladu s historickým obsahem socialismu — redukovat pouze na oblast ekonomické společenské fundamentace: v ní sice nalézá své jádro, avšak

její dynamický průběh se uskutečňuje v látkově informačním souhrnu příčin a důsledků, do krajů naplňujících celostně sociální organismy zemí socialistického tábora.

Rozvíjející se mezinárodní socialistická dělba práce, efektivní koordinace výrobních programů v nadstátní úrovni, vysoce účinná kooperace v oblasti vědy a techniky jako základní věcné komponenty tvůrčího potenciálu výrobních sil — všechny tyto dynamické proměny základnové společenské sféry nezůstávají uzavřeny ziskovým kalkulem. Jsou příčinně založeny v sociálním obsahu socialistické společnosti a v něm se také plně rozvírají do podob odpovídajících cílových tendencím socialistické společenské koncepce.

Proto je cílevědomě řízený růst mezinárodní socialistické ekonomické integrace bytostně svázán širšími sociálními souvislostmi, předpoklady a projevy. Tato skutečnost výrazně ovlivňuje v posledním desetiletí socialistickou společenskou vědu i řídicí praxi. *Sociální extenze* ekonomických, výrobně technických a dalších základnových procesů socialistické společnosti dostává systematickou a zákonitou tvář. Jejím projevem je vznik a rozvoj sociálního řízení, sociální prognostiky, konkrétních sociálních výzkumů atd.

Analýzu základnového mechanismu socialistické společnosti a určení nástrojů jejího řízení lze adekvátně provádět jedině v komplexním rámci její sociální struktury, do níž jsou procedurálně implementovány obsahové sociální podstaty veškerých společenských a lidských tvůrčích aktivit. Jedině respektováním zásad tohoto přístupu je možné rozkrýt složitou soustavu příčin a důsledků, předpokladů a výsledků mezinárodní socialistické ekonomické integrace. Do její věcně historické skladby vstupuje jako jeden z prioritních předpo-

* Referát přednesený na *Kolokviu o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury* ve Smolenicích v listopadu 1971.

kladů systematický, marxistický rozbor a komparativní analýza sociálních struktur společností socialistického tábora. V jeho naplnění je nutné spatřovat hlubokou vnitřní potřebu marxisticko-leninského sociologického přístupu k poznání zákonitosti a průvodních souvislostí vzájemně propojeného sociálně ekonomického pohybu zemí socialistického tábora.

Komparativní sociologický výzkum je z hlediska vnitřních potřeb řízeného rozvoje společností socialistického tábora postaven před úkol:

- vytvořit ucelený systém sociálních informací jako komplexní poznatkové základny řízeného procesu postupného sbližování a vyrovnávání úrovní ekonomického rozvoje socialistických zemí;
- určit obecné a zvláštní kvality dosavadního sociálního pohybu jednotlivých společností socialistického tábora, jakož i vývojové zákonitosti komplexní dynamické interakce socialistických zemí;
- podložit vnitrostátní i nadstátní plánovací a predikční činnost ústrojným komplexem poznatků a dat sociální prognostiky v dialektické svázanosti její intrasociální a intersociální úrovně.

Tato vnitřní určenost sociologického srovnávacího výzkumu v komplexu zemí socialistického tábora představuje její základní odlišení od povahy, charakteru a společenského naplnění komparativní sociologie v kontextu soudobé západní vědy, které se zákonitě nedaří odpoutat se z pozitivistického povrchu svých zdrojů a aplikačních vazeb do procesu vnitřní implementace vlastních poznatků. Je pochopitelné, že svébytným článkem marxistické sociologické komparistiky je oblast sociální statistiky, vývoje kvantitativních ukazatelů jak v rámci jednotlivých socialistických společenských celků, tak v úrovni jejich dynamických interakcí. V tomto smyslu výše jmenovaný dokument zemí RVHP přímo uvádí: „V oblasti vzájemných socialistických informací budou členské státy RVHP dojednávat základní metodologické principy zpracování statistických ukazatelů, jakož i jejich *srovnatelnosti*“ (podtrhl F. Ch.). Netřeba dodávat, že jde o zásadu platnou v empirické indikaci nejen ekonomické a výrobně technické, ale celé sociální oblasti. Zde je třeba nalézat základní impulsy rozvoje marxi-

sticko-leninského poznání v celé šíři jeho bohaté struktury. Splnit adekvátně uvedený program nebude nikterak snadnou záležitostí. Vyžaduje to tvůrčí marxistický přístup k systematickému a konzistentnímu utváření teoreticko-metodologické fundamentace komparativního sociologického výzkumu. Při řešení tohoto úkolu je nezbytné integrovat vědecké kapacity všech socialistických zemí, upřít pozornost k podstatným organizačním opatřením pro dosažení stanoveného cíle. Jedním z nich je nezbytná kooperace centrálních statistických institucí jednotlivých socialistických zemí s příslušnými sociologickými pracovišti. Cesta k realizaci mezinárodní socialistické ekonomické integrace vede logicky přes intenzivně fungující formy integrace poznávacího potenciálu zemí socialistického tábora. Přirozeně, charakter soudobého třídně rozpolceného světa staví před marxisticko-leninskou sociologii i další závažný cíl: stát se vědeckým vyvrácením povrchových, deskriptivních konfrontací dat, jejichž teoretické zázemí je nasměrováno mimo oblast zásadního odlišení socialistické a kapitalistické osnovy společenského uspořádání; přetvářet neúplnou informaci v komplexní soudy.

Proto se stává rovněž zásadním úkolem marxistické sociologické komparistiky odhalovat neúplnost srovnávacích procedur a jejich generalizací, s nimiž se setkáváme u soudobé západní společenské vědy.

Skutečnost koexistence dvou různých sociálních koncepcí soudobého světa, která sama je složitým a časově proměnlivým procesem, přináší pro sociologickou komparatistiku nesnadné teoreticko-empirické problémy.

Systematicky rozvíjet hluboce založené vědecké argumenty vyjadřující přednosti socialistického vývoje v komparaci s přítomnými kapitalistickými společnostmi však znamená výrazně přispět k urychlení spravedlivého osudu lidského rodu.

Některé poznámky k povaze obecných teoreticko-metodologických problémů sociologických srovnávacích výzkumů

Je zřejmé, že jakýkoli poznávací komparativní proces je spjat se skutečností shodnosti a rozrůzněnosti objektů sociální reality v čase, prostoru a obsahu. Konsekventně vzato, lze velmi těžko oddělit jakýkoli druh sociálního poznání od jeho

komparativních složek, aniž bychom se tím nedostali k průhledným metafyzickým kolizím, v nichž se ztrácí čas či se negují dimenze prostoru, nebo je fakticky zcela odhlédnuto od sémantiky poznávací činnosti. Postihnout vývoj — alespoň aproximativně, na základě několika časových průřezů sledovaným objektem — nelze bez aplikace srovnávacích procedur. Zcela podobně je tomu v případě prostoru a ob-
sahu.

Filosoficko-metodologická analýza komparativních forem poznávací činnosti představuje sama o sobě závažný vědecký problém. V prostředí empirických věd se pak otázky tohoto druhu neustále vyjevují v celé řadě konkrétních podob. Není naším úkolem vyčíslit byt jen relativně úplný seznam dané problematiky; jde spíše o velmi podmíněnou kvalifikaci některých obecných zásad sociologické komparistiky a procedur jejího teoreticko-empirického užití.

Z čistě formálního hlediska se zdá být celkem přirozené považovat za komparativní proceduru na soustavě objektů x_i , $i \in I$ takovou tvorbu binárních relací (dvoučlenných predikátů), které jsou reflexivní a tranzitivní.

Rozeberme však celou situaci poněkud hlouběji: při komparační proceduře ve výše uvedeném pojetí jde zhruba o

- (i) nalezení jistého predikátu (relace) „ x “;
- (ii) o určení všech těch x_p, x_q , které náležejí do x .

To je situace nastávající zpravidla při komparaci kvantitativních charakteristik (např. vektorů či čísel apod.). Ovšem u syntetických, komparatistických generalizací tento způsob formálního vymezení komparativní procedury plně nevystihuje vlastní vědecký proces.

Adekvátnějším způsobem formálního vymezení sociologické procedury je zřejmě následující vyjádření:

Nechť je dána soustava $\{x_i\}$, $i \in I$ — tzv. objektů komparace.

Nechť je dána jistá soustava $\{u_k\}$, $k \in K$ — tzv. hodnot komparace na $\{x_i\}$.

Komparativní procedurou pak rozumíme tvorbu takového zobrazení C z $\{x_i\} \times \{x_i\}$ do soustavy $\{u_k\}$, pro něž platí:

Pro každé $u \in \{u_k\}$ je relace C_u , definovaná vztahem

$\{[x_p, x_q]; C(x_p, x_q) = u\}$ reflexivní, tranzitivní (popř. srovnatelnou apod.) relací na $\{x_i\}$.

Pokusme se — z čistě didaktických důvodů — ozřejmit rozdíl těchto dvou výše uvedených pojetí komparativní procedury: Nechť x_p, x_q jsou procentuální podíly pracovních sil dvou společností zaměstnaných v primárním sektoru. Nechť „ x “ je relace přirozeného uspořádání reálných čísel („ $\leq$ “). Potom dvě fáze „prvé“ komparační procedury lze zachytit následovně:

(i) určili jsme „ $\leq$ “;

(ii) určíme, zda $x_p \leq x_q$ či naopak (jiná možnost zde nenastává, což pochopitelně obecně nemusí platit).

Verbálně lze tento výsledek komparace formulovat například takto: Relativní počet pracovních sil v primárním sektoru je u společnosti q vyšší než u společnosti p . Avšak například komparativní tvrzení „Ve společnosti q převládá agrární koncepce národního hospodářství, ve společnosti p pak průmyslová koncepce“ nelze bez potíží kvalifikovat jako element jisté binární relace na soustavě příslušných dat. Na druhé straně zbavit se poznatků tohoto druhu by bylo přílišným zúžením komparativní procedury. Tyto důvody tedy vcházejí do soustav příčin zavedení druhého, širšího (formálního) pojetí sociologické komparativní procedury. Její jádro spočívá v tom, že je nutno odlišit komparativní poznatky od komparovaných poznatků.

Už v tomto okamžiku je možné se zmínit o problému, který bychom nazvali *informační analýzou komparativní procedury*. Jde, zhruba řečeno, o nalezení informačních ztrát a přírůstků při aplikaci komparativní procedury. Jedním z dílčích problémů je například následující situace: Komparativní procedura probíhá podle vztahu

$$C(x_p, x_q) = u.$$

Informační ztráta komparativní procedury pak může být chápána jako taková soustava možných hodnot objektů komparace x_p, x_q , které vedou k témuž výsledku daného procesu, tj. k poznatku u .

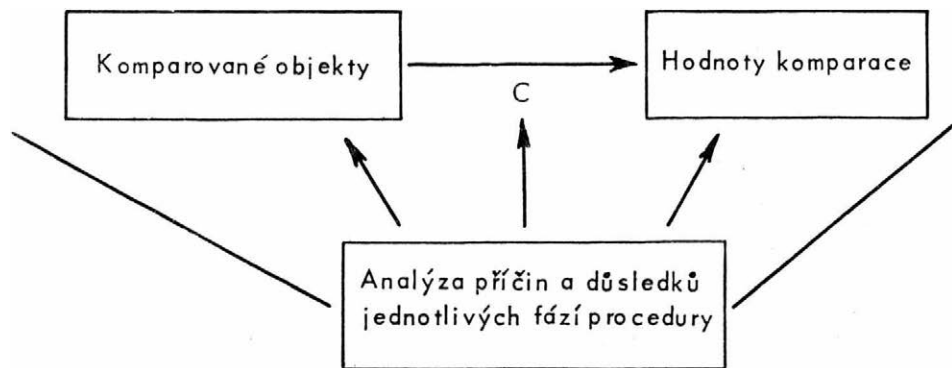
Jinými slovy, známe-li poznatek u , jde o to stanovit určitost či neurčitost komparovaných objektů za předpokladu, že neznáme jejich skutečné hodnoty. Analogicky lze formulovat i informační přírůstky komparativní procedury.

Dalším, z hlediska závažnosti jistě nikoli posledním problémem sociologické komparatistiky jsou otázky spojené s takzvanými *komparacemi vyšších řádů*, tj. komparativními procedurami prováděnými na objektech, které jsou samy výsledkem jiných, nižších komparativních procedur.

Komparatistickou problematiku par excellence představují principiální teoreticko-metodologické přístupy k vymezení objektů komparace (ve smyslu výše uvedeného i samostatného komparativního procesu).

Z hlediska dosaženého stupně poznání je nutno spatřovat odpovědi na daný problém v organické komplementaritě dialekticko-materialistických a historickomaterialistických poznatků a systémového pojetí. Před marxisticko-leninskou sociologií stojí naléhavý vědecký problém — vytvořit takzvanou *systémovou koncepci* komparativních sociologických procedur, založenou na systémovém chápání jak vlastních objektů komparace, tak vlastní srovnávací procedury. Samotné systémové pojetí však v rozhodující míře pokrývá syntaktickou, formalizovatelnou stránku srovnávací procedury. K rozboru její *sémantiky* však nutně přistupují další významné faktory.

Jde především o dynamickou kauzální analýzu vlastních poznatků komparativní sociologie jako úplnou. Začleněním tohoto důležitého momentu do výzkumných procesů srovnávacích sociologických výzkumů rozšiřujeme dosavadní schéma komparativní procedury do úplnější podoby, jak lze intuitivně vyjádřit následujícím způsobem:

Tak vcházejí do komparativního výzkumu poznatky o věcně historickém utváření významu a smyslu kategorií, pojmů a tvr-

zení srovnávací sociologie. Tím je také dosaženo podmínky organické implementace jejich poznatků do komplexu sociální vědy a společenské praxe.

Jedině respektováním této skutečnosti lze dosáhnout nezkresleného a neredukovaného fungování dalších významných pojmů a poznávacích konstrukcí vyplňujících složitou skladbu srovnávacího sociologického poznání, v níž se prolínají — v jakémsi multikomplementaritě svých působností — hladiny ontologie, gnoseologie, praxeologie, jakož i poznatky celé řady dalších disciplín podílejících se na procesu utváření obecné i konkrétní metodologické fundamentace komparativních výzkumů.

Sem spadají problémy určení povahy, obsahu a charakteru reálných jevů, poznávaných prostředky komparativní sociologie. Jsou poznatky srovnávacích sociologických výzkumů pouhými teoretickými konstrukcemi v duchu precizace komparativní sociologie, tak jak ji chápe například jeden z významných amerických sociologických odborníků R. M. Marsh, když říká: „komparativní sociologie se omezuje na systematické a jednoznačné srovnání dat i dvou nebo více společností“?¹ Nebo je předmětem komparace reálný jev, kvalitativně odlišný od pouhé systematické a explicitní konfrontace sociálních dat, do níž je vkládána fakticky z hlediska vlastní komparativní procedury obecně exteriorní skutečnost částečného či dobrého uspořádání reálných čísel? Problém vnášení vnějších skutečností formálně komparativního charakteru do vlastního průběhu sociolo-

gických komparativních procedur je vážnou vědeckou otázkou konzistence objektivních, reálných komparativních procesů

¹ R. M. Marsh, *Comparative Sociology; A Codification of Crosssocietal Analysis*, Harcourt, Brace & World, 1967.

— představujících mimo jiné primární látkově informační kontakt umožňující složité interakce složitých sociálních systémů — a oblasti jejich teoreticko-metodologické reflexe a explikace. Nerespektování tohoto zásadního principu přináší více či méně banální kolize vlastních komparativních výzkumů, v nichž se například priorizuje „vnější“ uspořádání číselných hodnot vůči hlubším a pravdivějším hodnotám komparativní procedury, získatelným ucelenou teoreticko-metodologickou přípravou vlastního srovnávacího výzkumu.

Výrazné prolnutí filosofického a sociologického přístupu vykazuje i řešení svým způsobem fundamentálního problému, totiž otázky *komparability sociálních systémů*, spočívající v nalezení hranic minimální a maximální možné konzistence objektivních komparativních procesů a procesů jejich poznání.

V kladení otázky komparability jsou implicitně obsaženy další závažné vědecké problémy: validity a reliability poznatků komparace; iterované validity a reliability poznatků komparace při provádění srovnávacích výzkumů vyšších řádů; mezi přípustnosti redukce složitých systémů při komparativní proceduře a závislosti validity poznatků této komparace na redukci komparovaných objektů; kompatibility, tj. slučitelnosti poznatků několika srovnávacích výzkumů atd.

Je nepochybné, že před marxistickou srovnávací sociologií stojí celá řada nesešládných vědeckých a praktických úkolů. Zdálo by se přirozené — a snad i strážlivě seriózní — zastávat názor, že je předčasné (s ohledem na úkoly, před nimiž naše společenská věda a v ní sociologie stojí) rozvíjet široce založené vědecké úsilí pro zdoání problému, jaký bezesporu konstituování teoretického a empirického komponentu marxisticko-leninské srovnávací sociologie představuje. To je však aranžmá věci značně zkreslující skutečnost. Vždyť nelze uzavírat dynamiku sociálního poznání a praxe do pomyslných, ahistorických hranic, aniž by tím nebyla zasažena kvalita a pravdivost jakékoliv oblasti vědecké činnosti. Proto také nelze vyvíjet nové poznatky marxistické sociologie, vyloučíme-li z vědeckého procesu její podstatnou komparativní dimenzi, která nejenže vstřebává obecně teoreticko-metodologické sociologické poznatky, ale sama zpětně výrazně

ovlivňuje průběh myšlenkových procesů v rámci celostního sociologického organismu.

K problematice sociologického srovnávacího výzkumu sociálních struktur

Je možno určit celou řadu kritérií pro vnitřní klasifikaci komparativních sociologických výzkumů. Pokušme se vymezit některé z nejpodstatnějších relativně odlišených typů srovnávacích výzkumů. Za proměnné, k jejichž hodnotám budeme vztahovat uvedené typy sociologických komparací, vezmeme:

- dimenzi času (časový parametr objektů komparace),
- dimenzi prostoru (prostorový parametr objektů komparace),
- dimenzi rozsahu (rozsahový parametr objektů komparace),
- dimenzi obsahu (obsahový parametr objektů komparace),
- dimenzi interakce (interakční parametr objektů komparace),
- dimenzi instrumentalizace (instrumentální parametr objektů komparace),
- dimenzi cíle (cílový parametr objektů komparace).

Prvé čtyři dimenze jsou intuitivně jasné. Dimenze interakce vyjadřuje skutečnost (či stupeň) vzájemné objektivní hmotné informační výměny mezi komparovanými objekty. Dimenze instrumentalizace vyjadřuje kvalitu teoreticko-empirických prostředků vědecké deskripce a explanace komparovaných objektů. Dimenze cíle pak vyjadřuje záměr komparativního procesu, který sledují objekty komparace získáním a aplikací jeho poznatků.

Zúžíme-li záměrně (pro jednoduchost a přehlednost) hodnoty jednotlivých dimenzí následovně:

- u dimenze času na: „současné“, „nesoučasné“,
 - u dimenze prostoru na: „blízké“, „vzdálené“,
 - u dimenze rozsahu na: „makrosociální“, „mikrosociální“,
 - u dimenze obsahu na: „ekonomické“, „politické“, „kulturní“ a „sociální“,
 - u dimenze interakce na: „silné“, „slabé“,
 - u dimenze instrumentalizace na: „substanční“, „systémové“,
 - u dimenze cíle na: „prázdné“, „neprázdné“,
- pak dostáváme celkem 28 teoreticky mož-

ných komparativních sociálních výzkumů. Není naším cílem podrobně studovat uvedenou soustavu typů. Smysl této poznámky lze spatřovat především v poukázání na opravdu rozsáhlou varietu typů těchto významných procesů.

Přesto však se u této velmi hrubé typologie ještě na chvíli zastavme. Intuitivně se zdá být přirozené, že dimenze rozsahu a obsahu komparace umožňují zavést následujícím způsobem určitou relaci na soustavě typů sociologických komparativních procedur (fakticky uvádíme jakousi „meta-komparaci“ na soustavě typů sociálních srovnávacích výzkumů):

Jsou-li C_1 a C_2 dvě komparace totožné v hodnotách svých dimenzí s výjimkou dimenze rozsahu, resp. obsahu, přičemž hodnota dimenze rozsahu C_1 je „mikrosociální“ a C_2 „makrosociální“, resp. hodnota dimenze obsahu C_1 je „ekonomická“ nebo „politická“ nebo „kulturní“ a C_2 „sociální“, pak říkáme, že C_1 je rozsahově, resp. obsahově inkluzivní vůči C_2 . V této souvislosti se okamžitě formuluje závažný problém: Jaké změny doznává míra komparability při přechodu od jednoho typu komparativního výzkumu k jinému, inkluzivnímu vůči prvému?

Je „možnější“ provádět komparativní výzkum struktury volného času obyvatel jistých společností než provádět komparativní výzkum sociálních struktur daných společností? Je „možnější“ provádět komparativní výzkum struktury výrobních sil jistých společností než provádět komparativní výzkum výrobních způsobů fungujících v daných společnostech?

Je jistě nesnadné odpovědět na dané problémy, navíc proto, že vyvolávají celou řadu dalších otázek zásadní povahy. Faktem však zůstane, že při hledání odpovědí se nevyhneme celé řadě zákonitých paradoxů například tohoto druhu: Je jistě fyzicky snazší komparovat skladby volného času a výrobních sil než sociální struktury a výrobní způsoby; na druhé straně však je jasné, že extenzí objektů komparace umocňujeme *argumentační a explikativní mohutnost* komparativních procedur; řečeno metaforicky — naše pravda získává širší a úplnější rozměr. Bylo by jistě účelné pokusit se o formulování teoreticko-

–metodologických principů nezbytného propojení a komplementarity komparativních výzkumů s řadou vůči nim inkluzivních srovnávacích sociologických výzkumů.

Efekt takových fundamentálních teoreticko-metodologických principů marxisticko-leninské srovnací sociologie se projevuje výraznou měrou při naplňování jednoho z provořadých úkolů, před nimiž sociologie v socialistických zemích stojí: provádět systémově založené komparativní výzkumy sociálních struktur jednotlivých socialistických společností s cílem vytvořit informační bázi pro řízení silných dynamických interakcí jako součásti integrovaného úsilí o další efektivní sociální rozvoj socialistického tábora. Přitom je nezbytné relativně přesně vymezit význam a smysl pojmu „sociální struktura“. Nikoli náhodou byl tento pojem v dosavadním vývoji sociologického myšlení předmětem řady více či méně subjektivistických interpretací. Poukazem na tento problém se však dotýkáme de facto složitějšího a obecnějšího problému: totiž takzvané komparace teoretických přístupů k samotné komparativní proceduře a vymezení srovnávaných objektů, spadajícího do širší oblasti *komparativní analýzy sociologických teorií*. Jde pochopitelně o jistou metaúroveň v celku sociologického poznání, nicméně však důležitou a rozhodující pro vlastní „objektovou“ úroveň srovnávacích sociologických výzkumů. Jejím nezačleněním do komparativního výzkumu se zákonitě dopouštíme *deformace* komparovaných objektů, vůči níž nemůže být v žádném případě obsah vlastní srovnávací procedury invariantní. Ve velmi komprehenzivní formě poukazuje na rozhodující vliv výchozích teoreticko-metodologických postulací při komparativních výzkumech A. Galkin.²

Komparativní výzkum sociálních struktur je tedy z věcně logického hlediska vázán na teoreticko-metodologickou konceptualizaci sociální struktury a její empirické indikace. Pokusme se alespoň v krátkosti nastínit cestu takové konceptualizace sociální struktury, která odpovídá marxisticko-leninským principům vědeckého poznání sociálních procesů. Předně je nutné odmítnout silně redukcující pojetí ztotožňující sociální strukturu s takzvanou sociální

² A. Galkin, *Diskusní problémy komparativní analýzy stratifikační struktury společností s různým sociálním systémem*, referát na VII. světovém

sociologickém kongresu ve Varně 1970, český překlad: Sociologický časopis 7/1971, s. 262–264.

stratifikací či vertikální sociální diferenciací apod. jako v podstatě deskriptivními konstrukcemi, jejichž empirické indikace sice mohou vcházet do širšího rámce empirických indikací sociální struktury, nemohou však její teoreticko-empirický význam pokrýt. Marxistické chápání sociální struktury není poplatné jakýmsi sociologickým přístupům, ale chápe sociální strukturu společnosti jako globální charakteristiku společnosti, v jejímž rámci dochází k dynamické integraci konstitutivních společenských složek všech úrovní. Jejich jádrem je ekonomická struktura jako dynamická kompozice výrobních sil a výrobních vztahů spolu se složitými vývojovými proměnami diferenciačních a integračních procesů, probíhajícími uvnitř jejich dynamického utváření. Z tohoto hlediska je nezbytné chápat empirické indikace ekonomické a výrobní technické oblasti jako svébytnou a fundamentální součást empirických indikací sociální struktury. Je tedy zřejmé, že při komparativních výzkumech sociálních struktur budou hrát rozhodující roli srovnávací výzkumy ekonomických struktur, inkluzivní vůči prvním; jinými slovy, poznatky inkluzivní ekonomické komparace vytvářejí souhrn základních explikativních prostředků výsledků širších srovnávacích výzkumů sociálních struktur.

Sociální struktura pak představuje maximální rozsahovou extenzi ekonomické struktury, do níž dále vcházejí politická struktura a kulturní struktura jako z jistých hledisek specifické substruktury sociální struktury, která obsahuje i vzájemné látkově informační vztahy těchto základních substruktur.

Bylo by jistě možné konstruovat (a nikoli pouze hypoteticky) další takzvané dimenze sociální struktury. Jisté však je, že tuto taxonomii základních dimenzí sociální struktury nelze nikdy absolutně ukončit. Lze ji více či méně (záměrně) omezit z hlediska cíle, který sledujeme.

Sociální struktura představuje tak složitý jev, který nelze nikdy vyčerpávajícím způsobem taxativně vymezit (i tato „negativní“ charakteristika však — byť se to zdá jakkoli paradoxní — přispívá k jejímu vymezení). Proto gnoseologické přístupy k jejímu poznání mají vždy estimativní

charakter, podobně jak je tomu při výzkumu takzvaných velkých či složitých systémů.³

Pochopitelně se celá tato skutečnost logicky přenáší i do oblasti komparativních sociologických výzkumů globálního charakteru (v tzv. „měřítku celé společnosti“). Navíc však zde vznikají i další svébytné problémy. Jeden z nich lze formulovat následujícím způsobem: Jsou-li předmětem srovnávacího výzkumu složité objekty, pak je pro systematické posuzování míry komparability celé procedury výhodné nejprve analyzovat míry komparability jednotlivých komparativních výzkumů, inkluzivních vůči danému. Tím získáme jakousi *mapu komparability* daného srovnávacího sociologického výzkumu globálního charakteru jako důležitý prostředek hlubšího posuzování komparability celého srovnávacího procesu.

Z hlediska bezprostředního aplikačního významu hrají při komparativních výzkumech sociálních struktur významnou roli data vcházející do soustav jejich empirických indikací. Vzniká především otázka: Která data jsou relevantní pro srovnávání sociálních struktur? Odpověď je svým způsobem analogická tomu, co bylo řečeno výše. Tak jako lze při teoreticko-metodologické konceptualizaci sociální struktury určit takřkajíc „horní a dolní závoru“ jejího významu a smyslu, tak lze určit minimální a maximální hranici rozsahu empirických indikací sociální struktury, jinými slovy — o jistých sociálně statistických údajích víme, že vcházejí do dané soustavy, o jiných víme, že do dané soustavy nevcházejí. Trvá však potřeba neustále rozšiřovat sledovanou sféru aktuálních statistických indikací sociální struktury (tj. takových dat, o nichž můžeme říci, že vcházejí do soustavy empirických indikací sociální struktury), a postupně tyto indikace *unifikovat* v rámci zemí socialistického tábora.

Jedině za podmínky jejich dostatečné hromadnosti lze uvažovat o tvorbě nových kvantitativních ukazatelů zachycujících vlastní poznatky komparace (nejde tedy pouze o měření srovnávaných objektů, ale o *měření komparace objektů*).

Tato skutečnost by měla bezesporu svůj pozitivní vliv mimo jiné i na to, co bychom

³ Viz např. A. A. Ljapunov, *V čem spočívá systematický přístup k изучению реальных объектов сложной природы?* Исследования систем, Москва 1971.

mohli nazvat *prognózováním* komparací, jehož důležitou součástí by byla extrapolace kvantitativních charakteristik samotných komparací (na rozdíl od komparací prognózovaných objektů).

K programu sociologických srovnávacích výzkumů sociálních struktur socialistických zemí

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že vnitřní rozvoj marxistické sociologie v socialistických zemích bude v nedaleké perspektivě integrován systematickým, periodickým komparativním výzkumem sociálních struktur. Rovněž však je zřejmé, že teoreticko-empirické problémy, které bude nutno vyřešit a organizačně implementovat do pohybu společenské praxe socialistických zemí, nebudou nikterak snadné. V žádném případě však nejde o problémy neřešitelné. Naopak, reálná skutečnost ukazuje široké spektrum makrosociálních i mikrosociálních potřeb, které integrované vědecké úsilí tohoto druhu přímo vyžadují. Sled i obsah dílčích etap tohoto široce založeného poznávacího procesu je možno do značné míry stanovit velmi přesně:

- informační kontakt, konfrontace jednotlivých teoretických přístupů
- kooperace při teoreticko-metodologické konceptualizaci komparativních výzkumů sociálních struktur
- unifikace soustav empirických indikací sociálních struktur a jejich komparací;
- dvoustranné či vícestranné pilotáže projektů
- periodické dvoustranné či vícestranné komparativní výzkumy sociálních struktur
- periodické interpretace poznatků výzkumů, výstupy pro orgány celospolečenského řízení (státní i nadstátní)
- permanentní optimalizace projektů výzkumů.

Svým způsobem „závažnějším“ problémem zůstává otázka organizačního zajištění takto obsahově a cílově koncipovaného programu. Je nezbytné, aby byl pojat do plánů vědecké spolupráce sociologických pracovišť akademií věd jednotlivých socialistických zemí. Současně je nutné určit nositele konkrétních sociálních výzkumů sociální struktury a jejich komparací (nejspíše centrální statistické instituce v každé socialistické zemi).

Důležitou podmínkou dlouhodobého procesu, který komparativní výzkum sociálních struktur socialistických zemí představuje, je fungování mezinárodních výzkumných skupin, které by koordinovaly práci jak při utváření teoreticko-metodologické fundamentace srovnávacích výzkumů sociálních struktur, tak při vlastních terénních a statistických výkumech a procedurách, jakož i při procesech interpretace.

Резюме

Харват Ф.: Социальная структура как предмет социологической компарации

Статья начинается с разбора системы реальных общественных нужд систематического компаративистского исследования социальных структур стран социалистического лагеря как внешней рамки и внутренней составной части процесса экономической интеграции стран СЭВ.

Далее она обращает внимание на некоторые принципиальные, общие теоретико-методологические вопросы в связи со сравнительными исследованиями глобального характера. Она дает формуляцию такому пониманию компаративистской социологической процедуры, которое не сужено на систематичное сравнение данных, но по которому компаративистское исследование является частью познавательного процесса внутренних и внешних взаимодействий в рамках более высоких национальных систем.

С этого основного аспекта статья затрагивает целый ряд в теоретическом отношении менее общих и методологических проблем.

Summary

Charvát F.: Social Structure as a Subject of Sociological Comparison

The paper begins with analysing the system of real social needs of a comparative research into the social structures of countries of the socialist camp as both the external framework and the internal component of the process of economic integration in countries of the Council of Mutual Economic Aid.

Attention is further paid to some basic general theoretical and methodological problems in connection with comparative research of a global character. A conception of comparative sociological procedure is formulated which is not narrowed down to a systematic comparison of data but according to which comparative research forms a part of the cognitive process of internal and external interactions in the framework of supra-national social systems.

From this basic viewpoint, the paper discusses a great number of theoretically less general and methodological problems.

O Parsonsově koncepci sociální stratifikace se u nás téměř vůbec nemluvalo a nepsalo, ačkoli patří k podstatným součástem jeho obecné teorie jednání a koncepce sociálního systému. Přitom právě jeho koncepce sociální stratifikace zasluhuje zvláště velkou pozornost, protože v ní více než v jiných částech jeho díla vystupují základní nedostatky a nedůslednosti jeho přístupu. Současně se v jeho koncepci sociální stratifikace více než v jiných problémech projevují konzervativní, zjevně apologetické a ideologické rysy a prvky. Marxismus a marxisté by se měli těmito otázkami zvláště zabývat, poněvadž pod záhlavím sociální stratifikace se skrývají problémy sociální nerovnosti, obecné teorie tříd a třídního konfliktu. Kromě toho Parsons zaměřuje i své pojetí sociální stratifikace kriticky vůči marxismu a svou koncepci považuje vědecky a logicky za lepší a vyšší než marxistickou teorii tříd a třídního boje.

Ve světové sociologické literatuře se velmi často objevují odkazy na proslulou a velmi diskutovanou koncepci sociální stratifikace, kterou rozvinuli na bázi určitých dílčích předpokladů funkcionalismu K. Davis a W. E. Moore. Jde o stať *Some Principles of Stratification*, v níž je vyložena koncepce funkcionalní nezbytnosti sociální nerovnosti.¹ Tato stať se stala později základem rozsáhlé diskuse o sociální stratifikaci v americké sociologii. Je vidět, že jde o téma závažné, poněvadž se v posledních letech k těmto otázkám vyslovili i evropští sociologové zvučných jmen (R. Dahrendorf, R. Mayntzová, Wesołowski aj.).² Po dvaceti pěti letech od vydání statí Davise a Moora z roku 1945 se k ní znovu vrací s kritickými připomínkami

představitel mladší sociologické generace v USA H. J. Bershady.³

I když Davis a Moore vycházejí při svých úvahách o nutnosti sociální nerovnosti a sociální stratifikace z funkcionalní nezbytnosti, což je stanovisko, které má blízko k Parsonsovým koncepcím, přesto se Parsonsovo pojetí sociální stratifikace od nich v mnohém liší. T. Parsons napsal svou první významnou stať o sociální stratifikaci již v roce 1940. Jde o stať *An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*. Později — v souvislosti se stým výročím *Manifestu komunistické strany* — se k této problematice vrátil ve statí věnované hodnocení významu a přínosu Marxe a Engelse ve společenských vědách a v sociologii zvláště. Tato studie byla nazvána *Social Classes and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory* a byla přednesena na sjezdu Americké ekonomické společnosti v prosinci 1948. Tiskem vyšla v roce 1949. V další rozšířené statí z roku 1953 se Parsons znovu vrací k svým výchozím myšlenkám o sociální stratifikaci a současně se snaží své úvahy podložit ilustracemi z faktické sociální stratifikace společnosti v USA. Všechny základní Parsonsovy články, které se týkají výslovně problémů sociální stratifikace, vyšly shodou okolností ve sborníku, který bude podkladem pro kritické hodnocení ambiciózních úmyslů T. Parsonse podat vědecké, všestranné a lepší vysvětlení sociálně třídní diferenciace než jiná pojetí a než marxismus.⁴ Pro zhodnocení Parsonsových názorů na otázky moci jsou pak důležité především tyto jeho statí: *The Distribution of Power in American Society* z roku 1957⁵ — studie, která ostře kritizuje pojetí mo-

¹ K. Davis, W. E. Moore, *Some Principles of Stratification*, v: *Class, Status and Power*, The Free Press, New York 1966, s. 47–53.

² W. Wesołowski se o této diskusi zmiňuje a hodnotí ji v českém překladu knihy *Třídy, vrstvy a moc*, Svoboda 1969.

³ H. J. Bershady, *On Davis and Moore again, or dissensus and the stability of social system*, The

British Journal of Sociology, Vol. XXI, No 4, December 1970, s. 446–454.

⁴ T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, rev. ed., The Free Press, New York 1966.

⁵ T. Parsons, *The Distribution of Power in American Society*, v: *Structure and Process in Modern Societies*, The Free Press, New York 1967, s. 199 až 225.

censké elity v USA, jak je vyličil C. W. Mills. Současně se zde Parsons velmi jednoznačně vyjadřuje o základním třídním uspořádání americké společnosti. Další státi je »Voting« and the Equilibrium of the American Political System z roku 1959 a On the Concept of Political Power z roku 1963.⁶

Kromě toho se Parsons ještě příležitostně vyjadřuje o konkrétní stratifikaci americké společnosti a o její mocenské struktuře v různých jiných článcích a úvahách.

I. Parsonsova evaluativní koncepce sociální stratifikace

Na rozdíl od K. Davise a W. E. Moora, kteří vycházejí z myšlenky všeobecnosti tříd a zdůvodňují jejich nutnost funkcionální důležitostí nebo funkcionální nezbytností, T. Parsons vychází ze své obecné teorie jednání a z takzvaného morálního oceňování (evaluation) individuí jako jednotek sociálního systému. Sociální stratifikace je podle Parsonse chápána jako diferencované, stupňovité zařazování individuí určitého sociálního systému (ranking). Toto zařazování individuí podle postavení (rank) umožňuje individua interpretovat v kategoriích nadřazenosti a podřazenosti v určitých společensky významných souvislostech. Parsons zde skutečně jednoznačně vychází z předpokladů své obecné teorie jednání. Každé jednání aktéra v sociálním systému je zaměřeno na cíl, musí proto také existovat výběr cílů, a tím i oceňování možných alternativ. Každé jednání aktéra nebo kolektivu je také oceňováním jednání jednotlivců sociálního systému a oceňování není závislé na kritériích samotného jednotlivce. Jsou oceňována individua jako jednotky sociálního systému a kritéria oceňování jsou dána společensky. Nemá-li totiž dojít k funkcionálně nežádoucímu stavu nedostatečné integrace sociálního systému, musí být oceňování ve shodě s obecným hodnotovým morálním systémem. Každý sociální systém má podle Parsonse určitý, na morálním hodnocení spočívající systém uspořádání či zařazování jednotlivců do určitého postavení. Je zřejmé, že se tedy původně vyvozuje fakt stratifikace ve společnosti z morálních hodnotových měřítek, jež jsou součástí obecné

normativní kultury společnosti. Již na počátku Parsonsovy koncepce sociální stratifikace se projevuje jeho typický postup, který společnost a její základní významné jevy vyvozuje a vysvětluje z kulturních jevů, tj. v podstatě z nadstavbové oblasti. Ekonomické souvislosti a ekonomická báze tříd nemohou již ze zásady být u Parsonse na prvním místě. To souvisí s jeho odekonomizováním sociologie a chápáním ekonomiky jako podřízeného subsystému velkého sociálního systému, jímž je společnost. I když má u Parsonse morální oceňování jednotlivců jako nadřazených či podřízených integrativní a funkcionální smysl, je stratifikace vyvozena skutečně z obecného hodnotového standardu každé společnosti. Tento obecný hodnotový vzor je dán a je zase zpětně zdůvodňován a vysvětlován ze svého integrujícího a funkcionálního významu a poslání. Je zde kruh. Stratifikace je vyvozována z obecného hodnotového systému dané společnosti a tento hodnotový systém je pouze zdánlivě vysvětlen a zdůvodněn tím, že zaručuje integraci a fungování celé společnosti. Chod Parsonsových úvah lze vyjádřit asi takto: Aby společnost jako sociální systém byla udržena v rovnovážném a integrovaném stavu, musí existovat sociální diferenciace. Sociální rozvrstvení vyplývá z existence normativní, hodnotící morální škály vzorů či norem, které zase zajišťují společenskou rovnováhu a dostatečnou integraci systému. Ve skutečnosti není sociální stratifikace ve své podstatě vysvětlena, jen se konstatuje, že je nutná a pro společnost funkcionálně nezbytná. Vyvození vztahů nadřazenosti a podřazenosti z obecné normativní hodnotící struktury není fakticky žádným skutečným vysvětlením, protože to, co vysvětluje určitý jev, ještě potřebuje být vysvětleno a pochopeno ve své historické a společenské podmíněnosti. Ani výhrada, kterou občas Parsons uvádí, že jde o konstrukci obecného teoretického systému stratifikace, věc zásadně nemění, protože při konkrétní analýze nějakého skutečného existujícího sociálního systému (a Parsons se téměř vždy odvolává na americké poměry) se ukáže, že podle Parsonse se americká společnost v podstatě podobá nebo blíží obecně teoretické kon-

⁶ T. Parsons, »Voting« and the Equilibrium of the American Political System, v: Sociological Theory and Modern Society, The Free Press, New York

1967, s. 223–263, a tamtéž On the Concept of Political Power, s. 297–354.

strukci struktury teoretického systému, v němž je sociální stratifikace jedním z aspektů této struktury.

Nepomáhá proto ani Parsonsovo rozlišení stratifikační škály jako integrované škály měřítek, podle níž se provádí nebo má provádět oceňování jednotek jednání a skutečného systému efektivních vztahů nadřizovanosti a podřizovanosti. Při zkoumání nebo přesněji při pokusu o popis třídní struktury soudobé americké společnosti se však stratifikační systém velmi nápadně shoduje se stratifikační škálou jako integrovanou řadou měřítek, poněvadž je vždy nutné udržet a zachovat integraci a rovnováhu daného systému. Představit si společnost jinak než jako uspořádaný systém vztahů, v němž je jednotícím a dominujícím prvkem obecná normativní struktura hodnot a norem, je nad síly Parsonsova teoretického úsilí a na základě východisek, s nimiž Parsons přistupuje k analýze takového historicky a sociálně podmíněného jevu, jako je sociální rozvrstvení a sociální nerovnost, to ani není možné. Parsons sám tuší určité možné výhrady proti svým východím předpokladům, a proto říká, že z určitého hlediska by mohla být volba morálního oceňování jednotek jednání pro stratifikaci považována za svévolnou. Z hlediska základních východích předpokladů je Parsonsova volba kritéria stratifikace logická, je však svévolná z hlediska užitečnosti nebo plodnosti při vysvětlování sociální stratifikace, nepostihuje totiž objektivní příčiny třídní diferenciace.

Parsons proto dále rozvíjí své logické konstrukce. Musí se dostat od svých východisek, která vyvozuje z normativní struktury hodnot, ke skutečným, třeba i dílčím a jednostranným objektivním kritériím stratifikace. Proto zdůrazňuje, že z jeho přijaté definiční stratifikační škály vyplývá, že sama tato škála je variací nebo funkcí obecnější variace hodnotové orientace, jak se dá také doložit v různých sociálních systémech. Proto můžeme podle Parsonse vypracovat klasifikaci pro určité významné rozdíly v oceňování jednajících individuí. Tyto určité rozdíly se také projevují v různé míře a v různé intenzitě v různých historických dobách. V podstatě jde o tyto možné základy diferencovaného oceňování individuí jako jednotek sociálního systému: členství v příbuzenské skupině, osobní vlastnosti, výkony, vlastnictví,

autorita a moc. Je to tedy šest bodů, podle nichž může být na základě oceňování ve stratifikačním systému nějaké společnosti přiznán status jednotlivci. Zde je také domnělý základ „překonání“ nebo vyvrácení Marxe v jeho údajně jednostranné koncepci sociální diferenciace podle Parsonsova mínění. Marx má sice zásluhu, jak Parsons sám přiznává, že proti individualistickým, utilitaristickým koncepcím individua a jeho egoistického zájmu zdůraznil, že zájmy jsou strukturovány, podléhal však příliš jednostrannému pojetí a viděl prý strukturu kapitalismu jako prostou a nedělitelnou entitu. Nerozlišoval proto mezi různými proměnnými, které v dané souvislosti mají význam pro určení statusu jednotlivce ve společnosti, proto také přecenil význam třídního konfliktu, který není — protože existuje řada proměnných — nutný jako dříve, tj. v 19. století, kdy převládající formou byl soukromovlastnický individuální kapitalistický podnik s rozporem zájmů mezi kapitalistou a dělníkem.

Parsons nepopírá teoreticky možnost konfliktů mezi třídami a dokonce si klade otázku, které hlavní aspekty amerického sociálního systému mohou — vzhledem ke své tendenci — vést k třídnímu boji. Třídní boj může vznikat z faktu soutěžení, z existence vítězů a poražených. Vítězové v soutěži projevují jistou aroganci, poražení mají prý často tendenci k postoji typu „kyselých hroznů“. Jiným zdrojem konfliktů může být existence autority a disciplíny. Vznikají protikladné zájmy mezi těmi, kdo vykonávají autoritu, a těmi, kdo se podřizují. Třetí příčinou může být fakt, že mocní, kteří mají strategické pozice, mají sklon vykořisťovat slabší a nevýhodně postavené osoby. Marxistická teorie prý vybrala z množství možných zneužití strategických pozic jen jedinou, tj. kapitalistické využívání monopolu vlastnictví, monopolu nákupu pracovní síly a využívání státní moci ve prospěch soukromých vlastníků. Tyto faktory existují, nejsou však jediné a mohou být rozloženy na různé složky, různě se měnit a mít vztah k řadě jiných faktorů, které Marx údajně nebral v úvahu. Je zajímavé, jak se Parsons velmi lehce přenesl přes podstatné znaky kapitalistického systému a prohlásil je za jednu z mnoha proměnných, které mohou hrát určitou roli spolu s ostatními faktory. Metoda funkcionalismu

pracující s řadou proměnných vede fakticky k teoretickému eklekticismu, k relativizaci všech podstatných znaků třídní společnosti a v podstatě k metodologickému relativismu a pluralismu, který umožňuje obejít podstatu věci pomocí moderně znějící terminologie. Parsonsova teorie a koncepce mnoha proměnných, které varíují a jsou tudíž velmi neurčité a relativní, není ničím jiným než novým vydáním proslulé teorie faktorů, i když se takovému otevřenému názvu své koncepce Parsons brání. V důsledcích pak Parsons, jak již bylo ukázáno ve studii o jeho strukturalismu a kulturním determinismu, preferuje při vysvětlování základních společenských jevů „faktor“ kulturní, nadstavbový, protože jak strukturu společnosti, tak i její rozvrstvení vyvozuje a metodologicky vysvětluje z normativní škály kulturních a hodnotových vzorů. Za funkcionalistickou teorií proměnných se skrývá teorie faktorů a pod teorií faktorů je ještě poslední instance pro vysvětlení společnosti i dějinného procesu — normativní kulturní a hodnotové vzory. Parsonsův strukturální funkcionalismus a kulturní determinismus při vysvětlování společenských jevů je jen módní a rafinovanější variantou idealistického pojetí společnosti a idealistického vysvětlování společenských jevů, tj. i idealistického pojetí třídní struktury moderní kapitalistické společnosti.

Dalším zdrojem potenciálních konfliktů mezi třídami je vytváření různé kultury, ideologií a postojů u různých třídních skupin. Rozvíjení těchto odlišných kultur se může stát překážkou pro komunikaci a za určitých okolností to vede k vytváření propasti mezi různými skupinami. Důležitým příkladem jsou protikladné ideologie skupin podnikatelů a dělníků v moderní společnosti. Různé skupinové (přesněji by bylo třídně) podmíněné subkultury a ideologie dostávají další význam ve spojení s existencí rodiny a příbuzenských skupin. Ve společnosti máme rodiny střední třídy, nižší třídy a podobně, které se rovněž liší psychologickými dispozicemi k různým postojům a ideologiím. Nakonec může být zdrojem konfliktu i fakt, že absolutní rovnost příležitostí v povolání ve skutečnosti neexistuje.

Parsons tedy neodmítá existenci a možnost konfliktů mezi třídami, vysvětluje je

však tolika možnými příčinami, že v podstatě směšuje podstatné a nepodstatné, hlavní a vedlejší. Moc nebo autorita může být zneužita, výhodné strategické pozice mohou vést k vykořisťování apod. Základní problémy třídních vztahů, antagonismus, který znamená dispozici s mrtvou i živou prací, zákonitost vykořisťování, která z takového monopolu vyplývá — to vše Parsons buď ignoruje, nebo uvádí do povrchních a nepodstatných souvislostí.

Šest základních znaků, podle nichž může být v různých společnostech prováděno diferencované hodnocení a zařazování jednotlivců, Parsons při aplikaci na soudobou industriální, tj. kapitalistickou společnost omezuje v podstatě na dva nejdůležitější znaky. V industriální kapitalistické společnosti je diferencované stupňovitě zařazování a oceňování jednotlivců (ranking) prováděno především na základě komplexu strukturálních prvků, který Parsons v souhrnu nazývá „instrumentálním komplexem“. Patří do něho dělba práce se specializací funkcí jednotlivců v systému profesí, dále vlastnictví a směna. Nejdůležitější je zaměstnanecká struktura profesí, protože Parsons určuje sociální rozvrstvení americké kapitalistické společnosti především na základě specializované dělby zaměstnaneckých funkcí. To souvisí s jeho pojetím americké společnosti a kapitalistické vyspělé průmyslové země jako typu společnosti, v níž jsou jednotlivci zařazováni a získávají svoji sociální pozici převážně na základě výkonu. Druhou, pro sociální stratifikaci důležitou souvislostí v industriální kapitalistické společnosti amerického typu je příslušnost k příbuzenské jednotce. To prý zvláště podceňoval Marx, který nevěnoval pozornost vlivu rodinné příslušnosti na sociální stratifikaci. Ze šesti proměnných, tj. šesti kritérií, podle nichž může být jednotlivec oceněn, zařazen a může mu být přiznán status, zůstávají pro analýzu kapitalistické americké industriální společnosti dvě základní. Profesionální role v systému specializovaných funkcí a členství v příbuzenské skupině. Ostatní, jako moc, autorita a vlastnictví, jsou druhořadé a ztrácejí význam, nebo ustupují do pozadí. Proto také Parsons nakonec definuje třídu jako množství příbuzenských jednotek. Jejichž příslušníci mají, co se týče hierarchických souvislostí statusu, přibližně stejný status. Nebo

jinak — třídní status jednotlivce je ten status, který je společný všem příslušníkům nějaké efektivní příbuzenské skupiny.

Všechny dosavadní úvahy Parsons ještě rozvádí v rámci obecného teoretického systému, v rámci obecné teorie jednání a teorie sociálního systému. Pokud mluví o industriální, moderní nebo i americké společnosti, pak nejde o konkrétní analýzu určité, třeba americké společnosti, ale jen o úvahu o stratifikačních kritériích moderní industriální společnosti amerického typu. Americká společnost je používána jen jako ilustrace nebo se na ni jako na typický příklad moderní industriální společnosti Parsons odvolává. Parsons se však nespokojuje s vypracováním obecného teoretického systému a s obecnou konstrukcí stratifikační škály vyvozené z normativního hodnotového rámce. Snaží se dokázat, že obecná teorie, kterou chápe jako deduktivní teoretický systém kategorií, se může plodně uplatnit při analýze a výzkumu konkrétních společenských jevů. Obecná teoretická konstrukce evaluativní koncepce stratifikace musí být proto také aplikována na analýzu konkrétní stratifikace americké společnosti. Při této aplikaci se projevuje řada dalších slabín, nedostatků a nedůsledností Parsonsovy koncepce a ještě více vystupuje do popředí apologetický a konzervativní ráz Parsonsovy koncepce sociální stratifikace i jeho analýzy konkrétní americké společnosti a jejího sociálního rozvrstvení.

II. Aplikace Parsonsovy teoretické konstrukce sociální stratifikace na americkou společnost

Prvním významným nedostatkem Parsonsových aplikací je poměrně malá vnitřní souvislost mezi vypracovanou konstrukcí a jejím použitím při konkrétní analýze sociálního rozvrstvení v USA. Složitě konstruovaný systém se používá jen v té míře, v níž se předpokládá, že skutečnost sociální stratifikace v USA v podstatě odpovídá teoretickému modelu a že plní integrativní a pozitivní funkce. Při vlastní analýze je mnoho pojmů teoretické koncepce opuštěno, nejsou vůbec používány, takže vzniká otázka, k čemu tak složitý teoretický systém a zda snad není mnohdy samoúčelný. Parsons nakonec nepodává ani hlubokou analýzu kapitalistické společnosti USA a

její třídní struktury. Jde spíše o popis, v mnoha případech jen o prostá tvrzení, která se konstatují a nedokazují. Jindy Parsons používá nejběžnějších propagandistických apologetických výrazů, které se vyznačují teoretickou povrchností a zjevnou apologetickou tendencí.

Již na samém začátku úvah o soudobé americké společnosti se Parsons zdráhá nazvat tuto společnost kapitalistickou. Americká společnost rozhodně není beztřídní společnost, ale také není již kapitalistickou v Marxově smyslu. Nazývat USA kapitalistickou zemí v nějakém smyslu, který by se podobal klasickému Marxovu použití tohoto pojmu, se zdá Parsonsovi značně násilné. Používá proto nejčastěji termínu moderní industriální společnost, někdy také mluví o „novém byrokratickém industrialismu“. Ve Spojených státech dále přestalo hrát vlastnictví rozhodující roli (ale to platí podle Parsonse i pro Sovětský svaz, protože rozdíly mezi americkou kapitalistickou společností a socialistickou společností nejsou prý podstatné). Rozdíly mezi kapitalistickou a socialistickou společností nejsou, zejména pokud jde o stratifikaci, tak velké, jak předpokládali Marx a Engels. Do důsledku je pak tento způsob uvažování doveden v následující formulaci, v níž Parsons naprosto stírá podstatný rozdíl mezi SSSR a USA, když říká: „Ve Spojených státech, stejně jako v SSSR, vlastnictví přestalo mít primární význam, protože takové firmy (Parsons má na mysli velké průmyslové podniky — E. U.) musí zaměstnávat vysoce kvalifikovaný technický a řídicí personál na profesionální, a ne na vlastnické bázi. Je zřejmé, že v obou zemích je průměrný »dělník« »vykořisťován« (uvozovky jsou od T. Parsonse — E. U.) vlastnictvím výrobních prostředků, prostě jen proto, že firma je organizace velkého rozsahu, jednotně řízená, a ne volné spojení samostatných dělníků.“⁷

Stratifikační systém v USA není tedy nikterak založen na vlastnictví výrobních prostředků, poněvadž velké podniky jsou organizovány podle technických a odborných požadavků. Podle Parsonse je rozhodující dělba práce, socioprofesionální role, výkon a aktivita jednotlivce. To odpovídá Parsonsově základní myšlence, že americká společnost je přes všechny možné dílčí vý-

⁷ T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies*, s. 101.

hrady a možné teoretické přiznání vlivu jiných proměnných převážně založena na výkonu a třídní status jednotlivce je určen právě na základě jeho výkonu v povolání ... " Považujeme americkou společnost za společnost, jejíž hodnotový systém je velmi blízký univerzalistickému ideálnímu typu společnosti výkonu.

Ve stati o sociální stratifikaci z roku 1953 a v pozdějších statích tento přístup dokonce převládá, protože v první stati z roku 1940 byl Parsons ještě ochoten přiznat negativní roli vlastnictví, rodinného původu, odkazování a dědictví pro získávání statusu. Ve studii z roku 1948, kdy mluví také o významu Marxova a Engelsova přínosu, byl Parsons ještě s to postřehnout možné zdroje konfliktu a napětí, i když kladl důraz na institucionální záruky, které by zabránily vypuknutí konfliktu a byly s to je regulovat prostřednictvím účinných nástrojů sociální kontroly. V každém případě mladší Parsons byl asi kritičtější a vnímavější, protože jeho téměř bezvýhradné přijetí a obhajoba kapitalistické společnosti v USA se stále výrazněji projevuje v pozdějších spisech. V prvních článcích o stratifikaci byl Parsons ochoten přiznat, že rozdílný rodinný původ, nahromaděné vlastnictví získané bez vlastního výkonu dědictvím, odkazem nebo dokonce nezákonnými či nahodilými cestami značně omezuje teoreticky vyhlášovanou přednost americké společnosti „stejných možností pro všechny“. Postupně však všechny tyto dílčí ústupky začínají v Parsonsově koncepci ztrácet význam, jsou odsunuty jako málo významné a jeho základní pojetí americké společnosti vychází z výkonu v rámci získané role, která je nanejvýš modifikována příslušností k příbuzenské jednotce. Nakonec příjem z povolání je u běžné americké rodiny příjem hlavy rodiny a určuje pak status celé rodiny.

Rozhodující vlastností amerického systému sociální stratifikace je relativní „uvolněnost“, neexistence vyhraněné hierarchie prestiže, neexistence jednoznačné vrcholné elity nebo vládnoucí třídy. Mezi jednotlivými skupinami existují velmi pružné přechody, mobilita a relativní tolerance vůči mnoha cestám úspěchu. Hlavním vzorem je od vrchu dolů široký a difúzní vzor s několika volně integrovanými prvky.

Bezpochyby je nyní jeho hlavním jádrem status z povolání a příjem z povolání. V Americe se podle Parsonse nepodařilo vytvořit elitu vládnoucích bohatých rodin, jen velmi volně a neurčitě můžeme mluvit o podnikatelské a manažerské elitě. Průmysloví kapitáni starého ražení odevzdávají své pozice nové skupině manažerů a byrokratů, oddělení vlastnictví a kontroly je běžným faktem. I volná elita je vystavena konkurenčnímu tlaku a pro vrcholné pozice se stále více vyžaduje vzdělání. Je proto možné a správné mluvit o značně otevřené a měnící se elitě. Mezi vrchní a střední třídou existují proto plynulé přechody. Parsonsovy názory na třídní strukturu americké společnosti jsou bez ohledu na velké teoretické ambice tohoto autora směsí různých apologetických názorů, které najdeme jednak běžně v sociologické literatuře, jež si nečiní nároky na vysoké teoretické výkony, jednak dokonce přímo v propagandistické terminologii obhajující soudobý, hlavně pak americký kapitalismus. Najdeme zde stopy vlivu manažerských koncepcí J. Burnhama a dvojice Berla a Meanse (oddělení kontroly od vlastnictví), obecné koncepce o americké společnosti jako společnosti střední třídy; myšlenky o neurčité a nevyhraněné mocenské elitě jsou obsaženy v teorii D. Riesmana o disperzi moci. Velký ambiciózní teoretik se při pokusu o analýzu třídní struktury americké společnosti projevuje jako eklektik.

Vrcholem nesouladu mezi složitě konstruovanou teorií a faktickým popisem stratifikační struktury americké společnosti je Parsonsovův názor na třídu, která je nejnižší, na skupinu, kterou sám Parsons nazývá v angličtině „common man“ class – třída obyčejného člověka. Celková základní tendence vývoje americké stratifikační struktury činí z americké společnosti více než kdy jindy společnost střední třídy. Můžeme zjistit posun od převládajícího cíle „úspěchu“ k cíli „jistoty“. Konkrétněji to znamená ztrátu zájmu na výkonu, ať již kvůli sobě samému, nebo pro možnost dělat důležitější věci, nebo pro povznesení rodinného statusu větším příjmem nebo zdůrazněním větší prestiže. Role v zaměstnání se u těchto vrstev nestává hlavní sférou činnosti, je pouze prostředkem pro

* T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, s. 415.

zajištění snesitelného životního standardu, je nutným zlem. Nejnižší třída se tak odchyluje od základních amerických vzorů chování, nemá zájem o úspěch, nevyvíjí žádné velké úsilí, nechce jít vpřed.

Parsonsovy úvahy o nejnižší třídě vedou v podstatě k závěru, že je to třída „deviantní“. Nerespektuje nebo nepřijímá aktivně vládnoucí normy a hodnoty, vidí v práci jen prostředek k zajištění existence, a ne svůj příspěvek k rozvíjení a udržení systému, v němž by mohla sledovat cíle svého úspěchu. Parsonsova koncepce sociální stratifikace je v tomto ohledu zvláště apologetická, poněvadž klade břemeno společenských neduhů (nezaměstnanost, diskriminace, chudoba, nezajištěnost ve stáří či nedostatečný zdravotní systém) na neúspěšné a sociálně diskriminované vrstvy. Tím vlastně omlouvá a zastírá společenské neduhy a rozpory.

Při celkovém zhodnocení doposud dotčených rysů Parsonsovy koncepce sociální stratifikace a jeho pokusů o analýzu konkrétní sociální struktury americké společnosti dojdeme k závěru, že jeho celková teoretická konstrukce objektivně není hlubokým teoretickým výkonem, který překonává Marxe, ale je *fakticky apologetikou statu quo*. Je vychvalováním americké společnosti v její historicky dané formě třídních a sociálních rozporů a rozdílů. Integrativní a funkcionální role stratifikace, kterou Parsons akcentuje, v podstatě znamená toto: Rozdělení rolí, příjmů, prestiže a diferencovaných výhod ekonomické a politické moci je v dané historické formě nutné tak, jak je, a protože je nutné, je správné. Parsons ztotožňuje teoretický postulát společenské rovnováhy s historickým stavem americké společnosti. Sociální stratifikace přispívá v podstatné míře k udržení rovnováhy a je v podstatě pozitivním integrujícím jevem. Její předpokládaná integrativní a funkcionální role je ospravedlněním její existence. Její negativní rysy nebo negativní důsledky jsou buď nutným zlem, které je převáženo pozitivními přínosy pro fungování systému, nebo jsou při analýze či popisu odsunuty na vedlejší místo.

Apologetické a konzervativní prvky Parsonsova systému i jeho konkrétní aplikace na americkou společnost se ještě více projevují v tom, že etnická problematika americké společnosti (rasová diskriminace a

problém etnických menšin), je považována za druhořadou. Ještě nápadnější je poměrně malá pozornost, kterou Parsons věnuje problematice moci v souvislosti s problémy sociální stratifikace. Není to nahodilé. Parsons zcela zásadně a důsledně interpretuje moc mimo podstatnou souvislost s ekonomikou a vlastnictvím a mimo třídní strukturu. Kategorie moci je analyzována jako soběstačná a v podstatě naprosto netřídní. Poněvadž jde o jednu z klíčových společenských otázek, všimneme si Parsonsovy koncepce moci podrobněji.

III. Moc v pojetí T. Parsonse

Otázky moci — podobně jako všechny ostatní společenské problémy — se Parsons snaží nějak zahrnout do svých celkových obecně teoretických konstrukcí. Proto pojednává o moci v souvislosti s výkladem o funkcionálním subsystému, který nazývá „polity“. To je podobný subsystém sociálního systému celé společnosti, jako například ekonomika.

Přitom vznik nebo vytváření moci je podle Parsonse jedním z podstatných funkcionálních imperativů každého sociálního systému. Při analýze společnosti jako sociálního systému nejvyššího rozsahu je rovněž interpretována moc jako určitý systém funkcí, které se pak stávají jádrem řady specializovaných mechanismů. Pokud se tyto mechanismy samy stávají organizovanými tak, že tvoří odlišný subsystém společnosti, můžeme mluvit o „polity“ jako o systému orientovaném na vytváření a rozdělení moci. Moc pak v této souvislosti definuje Parsons jako „obecnou schopnost mobilizovat zdroje v zájmu dosažení cíle systému“. Moc tedy v Parsonsově pojetí v sobě především zahrnuje problém integrace včetně závaznosti nutných povinností pro jeho jednotky, tj. pro individua i kolektivy. Parsons, který se v mnohém odvolává na M. Webera, ví, že Weber definuje moc jinak — jako schopnost dosáhnout svého cíle i proti vůli jiných. Tento pojem Parsons odmítá, prohlašuje, že je to „zero-sum concept of power“ (Parsons vysvětluje tento výraz takto: Je-li moc chápána jako „zero-sum fenomén“, pak to znamená, že zvětšení moci jednotky A v systému nutně z povahy věci musí znamenat odpovídající ztrátu moci u jednotky B nebo C atd.), který je jen zvláštním případem

obecnějšího pojmu moci, jehož používá Parsons. Čertovo kopýtko Parsonsova pojetí moci, které se vyhýbá jakémukoli náznaku o třídní podstatě či třídní podmíněnosti moci, se projeví potom dále zase při aplikaci tohoto pojmu moci na analýzu americké mocenské struktury. V této souvislosti je velmi poučná Parsonsova kritika Millsovy *Mocenské elity* z roku 1957, obsažená ve stati *The Distribution of Power in American Society*. U nás je známa zdcrující a nesmířitelná Millsova kritika Parsonsovy velké teorie. Parsons se také pokouší o velmi ostrou kritiku Millsovy *Mocenské elity*, jeho argumenty však jsou velmi málo přesvědčivé a průkazné. Je to dáno již tím, že Parsonsovo pojetí moci jako schopnosti zmobilizovat zdroje v zájmu dosažení cílů systému vede fatálně k určitým závěrům a důsledkům, které mají objektivně konzervativní a apologetický ráz vůči mocenskému systému v USA a jeho vládům.

Základní Millsova chyba je podle Parsonse již v tom, že přijímá jako nesporný předpoklad "zero-sum concept of power", tj. pojem moci nad druhými proti jejich vůli. To je v Parsonsově pojetí jen vyzvedání druhotného a odvozeného aspektu moci na ústřední problém. Parsons nemůže popřít, že existuje také distributivní aspekt bohatství a moci. Ale bohatství, stejně jako moc, dříve než je rozděleno musí být vytvořeno. Vytváření bohatství a vznik moci je u Parsonse záležitostí celospolečenskou, bohatství i moc mají své celospolečenské funkce, jsou produkovány v zájmu celku. Mills prý se nesprávně soustřeďuje na to, kdo vládne a kterým dílčím zájmům slouží svou mocí, ignoruje problém vzniku moci a otázku, jakým obecným – spíše nežli dílčím – zájmům moc slouží. Výsledkem Millsova přístupu je vysoce selektivní interpretace celého složitého komplexu moci. Je to také způsobeno tím, že Mills prý neusiluje o vědeckou neutralitu. Jako kdyby v otázce moci a jejich držitelů byla možná neutralita! Zde je Parsons nejen konzervativní přes všechnu snahu imponovat svým teoretickým vybavením, ale zcela naivní. Mills prý napsal knihu, která je zápalným a sarkastickým útokem na pretenze vyšších kruhů v USA, nejen pokud jde o plnou kompetenci moci, ale také o její plné morální oprávnění.

Po těchto výtkách Millsovi Parsons opět opakuje nám známé argumenty, které jsme již dříve uváděli, tj. určitou směs různých módních názorů, které sice jednostranně postihují určité reálné jevy, současně však objektivně zkreslují analýzu skutečných mocenských poměrů v USA. Znovu opakuje tezi o oddělení kontroly od vlastnictví, o růstu moci manažerů a profesionálních kvalifikovaných byrokratů, o tom, že vlastnictví ztratilo svůj význam ve společnosti založené na výkonu. Podnikatelská elita není již primárně elitou vlastnictví, ale těžiště se přesunulo k profesionálním vykonavatelům odborných výkonných rolí, k byrokratům a manažerům. Americká společnost vůbec nerozvinula dobře integrovanou politickou vládnoucí elitu v té míře, jako rozvinula relativně dobře integrovanou podnikatelsko-řídící elitu. Struktura americké politické vedoucí skupiny není ani zdaleka pevně krystalizovaná. Nápadným rysem americké elity není podle Parsonse to, co tvrdí sovětská propaganda, že je totiž vyhraněně ovládána kapitalisty, nýbrž to, že má fluidní a relativně nestrukturovaný charakter. Mills má sklon vidět současnou moc ve Spojených státech jako nelegitimní, obviňuje prý současnou vedoucí mocenskou elitu v USA neprávem z nezodpovědnosti.

V pozadí všeho (kromě nesprávného a úzkého pojetí moci) leží Millsova metafyzická pozice a jeho neskrývaně socializující tendence. Parsonsovi se zdá, že Mills naznačuje, že vývoj mocenské elity přivádí kapitalistické zlo k vrcholu, k situaci, která je nesnesitelná jak pro liberály, tak i pro socialisty. Proti údajnému klasickému individualizujícímu Millsovu liberalismu (Parsons mluví o Millsovi jako o nostalgickém jeffersonovském liberálovi nebo poukazuje na jeho souvislost s Veblenem) se socialistickými tendencemi navrhuje Parsons své řešení. Proti „utopistickému liberalismu“ a socialismu argumentuje takto: „I když je samozřejmě doprovázena celou řadou zneužití, je hlavní linie sociálního vývoje v Americe v podstatě přijatelná pro humanistickou etiku, která v mém případě je bližší liberální etice než některé ze dvou naznačených linií. Ale liší se v tom, že to není individualistický liberalismus ve starém smyslu. Jsou-li individualistické předpoklady modifikovány ve prospěch tendence, která přiznává nejen nutnost,

ale konstatuje i nezbytnost pozitivní sociální organizace, mnoho z ideologického konfliktu mezi třemi pozicemi jako totálními systémy zmizí. A nadto můžeme pozitivně konstatovat, že moc, i když samozřejmě může být zneužita a vyžaduje mnoho kontroly, je v podstatě žádoucí složkou organizované společnosti. Tato pozice, která konstatuje a zdůvodňuje rostoucí význam vlády, připouští, že je zrnko pravdy v »socialistickém« tématu. Je však ospravedlněním pro existenci kapitalismu, je-li tím míněna institucionalizace odpovědnosti za značnou část ekonomické produkce v rukou rozmanitých soukromých nestátních podniků.⁹ Bylo nutno uvést Parsonsovy názory v rozsáhlém citátu, poněvadž to, co bylo uvedeno, je více než jasné. Parsons jasně a nedvojsmyslně vystupuje jako obhájce kapitalistického společenského řádu a jeho mocenského uspořádání. O tom nemůže být pochyb. Je-li tomu tak, pak vzniká několik nutných úvah. Má-li být nezbytná logická a vnitřní souvislost mezi Parsonsovým teoretickým systémem a jeho praktickým použitím při konkrétní analýze konkrétní společnosti (a Parsons tvrdí, že teoretický systém musí ukázat svou plodnost a užitečnost při výzkumu), pak je nutno konstatovat, že Parsonsovy teoretické předpoklady vedou jasně k obhajobě dané společnosti a ke ztotožnění se s americkým kapitalismem XX. století. Není-li tato souvislost nutná, pak vzniká otázka, k čemu je velký teoretický systém, když při analýze palčivých a aktuálních problémů třídní a mocenské struktury největší kapitalistické velmoci používá Parsons slovníku a výrazů, které nemají daleko k propagandistické oficiální terminologii, jež obhajuje americké ekonomické třídní a mocenské uspořádání. Nikdo se nebude Parsonsovi divit, že jako americký profesor obhajuje americký kapitalismus, jeho ekonomické, třídní a mocenské poměry. Na to má plné osobní právo. Problém je v tom, že tento kapitalismus obhajuje pod hesly o vědecké objektivitě a vědecké neutralitě celé své teoretické koncepce. A zde již nastupuje oprávněná kritika a oprávněné odsouzení apologetické, konzervativní a v podstatě reakční Parsonsovy velké teorie a její aplikace. Tato teorie nepředstavuje to, zač se vydává — objektiv-

ní, nezaujatou a vědeckou, nestrannickou sumu kategorií, ale je určitou, velmi náročně a složitě konstruovanou *ideologií obhajoby a zdůvodnění soudobé státně monopolistické a byrokratické fáze amerického kapitalismu* s jeho oficiálními předsudky a pověrami. Na dokreslení těchto tvrzení uvedeme ještě jeden velmi výmluvný a přesvědčivý výrok T. Parsonse, který nezakrytě demonstruje blahosklonný postoj vůči soudobé mocenské skupině v USA: „V amerických podmínkách musí politicky vedoucí vrstva představovat kombinaci podnikatelských a nepodnikatelských prvků. Role ekonomiky v americké společnosti a role podnikatelského prvku v ní je taková, že politické vedení bez prominentních účastníků podnikání je odsouzeno k neefektivnosti a ke zvětšení nebezpečných vnitřních konfliktů. Není možné vést americký lid proti vůdcům podnikatelského světa.“ A nakonec trochu jako zbožné přání a trochu jako napomenutí Parsons dodává: „Ale podnikatelský prvek nemůže monopolizovat nebo převládnout v politickém vedení a odpovědnosti, protože existují rozmanité národní prvky, které si dělají legitimní nárok na zastoupení.“¹⁰

Parsons vědomě formuloval a koncipoval svou obecnou teorii sociální stratifikace jako logickou součást obecné teorie jednání. Stratifikaci, a tím i sociální nerovnosti a sociálním rozdílním připisuje převážně pozitivní, integrující funkce. Hodnotící a oceňující kritéria pro zařazování jednotek sociálního systému do určitých ranků nadřazenosti a podřízenosti vyvodil z vládnoucího normativního rámce hodnot, jak to v podstatě odpovídá jeho pojetí o rozhodující roli kyberneticky vyšších prvků kultury nad materiálními, ekonomickými a politickými jevy. Obecný hodnotící rámec pro stupňovité, diferencované zařazování jednotlivců ve shodě s normativní hodnotovou strukturou celé společnosti se vztahuje na řadu proměnných, které v různých společnostech hrají různou roli při oceňování jednotek sociálního systému. Jde o zrození, osobní vlastnosti, výkony, vlastnictví a autoritu. V moderní industriální, tj. v podstatě kapitalistické společnosti mají pro zařazování individuí do stratifikační škály význam především socioprofesionální

⁹ T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies*, s. 225.

¹⁰ T. Parsons, tamtéž, s. 247.

role a výkon a příjem, který z nich vyplývá. Kromě toho je významná příslušnost jedince k určitému typu příbuzenské jednotky.

Při aplikaci obecných teoretických předpokladů Parsonsovy konstrukce sociální stratifikace na americkou společnost se projevuje velmi výrazně řada slabin a závažných nedostatků této koncepce. Ukazuje se, že složitý pojmový aparát není vždy použit při konkrétní analýze nebo přesněji popisu americké třídní struktury. Při vlastní analýze Parsons používá často pojmů a výrazů, které najdeme běžně v jiné sociologické literatuře nebo dokonce v běžných propagandistických publikacích, které obhajují americkou společnost. Parsons chápe převážně americkou společnost jako založenou na výkonu a na příslušnosti k efektivní jednotce příbuzenského systému. Vlastnictví ztrácí pro sociální stratifikaci svůj význam. Je podle Parsonse překonána jednostrannost marxistického pojetí tříd. Pokud se mluví o konfliktech a jejich zdrojích, pak se vyskytují jen potenciálně a hlavní důraz je kladen na mechanismy, které je mají institucionalizovat nebo jim zabránit. Negativní rysy sociální nerovnosti jsou chápány jen jako nutné zlo, které je vyvaženo pozitivní integrující funkcí sociální stratifikace v sociálním systému. Jiné negativní prvky jsou ignorovány. Při popisu americké společnosti je konstatována základní tendence k vytváření společnosti střední třídy, vlastní elita není vyhraněná, existují přechody mezi střední třídou a elitou. Stále více míst v mocenské elitě se obsazuje na základě vzdělání a kvalifikace. Nejnižší společenská třída je sama vinna svým postavením, poněvadž se neztotožnila se základními ideály americké společnosti. Tím jsou přenášena břemena sociálních neduhů a rozporů na neúspěšnou společenskou třídu. Malá pozornost je věnována etnickému aspektu stratifikace a kategorie moci je interpretována naprosto netřídně, mimo ekonomiku a třídní vztahy. Právě při diskusi o problematice mocenské elity v USA, zvláště pak ve sporu s Millsem, se ještě více projevil apologetický a konzervativní ráz Parsonsovy sociologie, nedostatky jeho funkcionalistické teorie faktorů, která je pod hesly o primátu kyberneticky vyšších sfér kultury jen jednou z idealistických forem vy-

světlování a zkreslování závažných společenských jevů. Parsonsova koncepce sociální stratifikace není s to vysvětlit skutečné příčiny třídního rozdělení kapitalistické společnosti, reálné problémy spíše zakrývá, je ideologií v původním smyslu falešného, zkresleného převráceného vědomí.

Je zajímavé, že Parsons spolu s S. M. Lipsetem, D. Bellem a R. Aronem patří k hlasatelům koncepce konce ideologie, zvláště pak marxistické. Parsons o tom říká v jedné ze svých posledních statí toto: „Je to sféra sociologie, ve které je nejnápadnější fakt, že sociologie začala nahrazovat to, co se nazývalo ideologií, zvláště v marxistické podobě.“¹¹ Parsons se domnívá, že jeho strukturní funkcionalismus a jeho teorie o primátu kyberneticky vyšších kulturních jevů nad materiálními a politickými zájmy překonává marxismus, a vždy zdůrazňuje objektivitu a nestrannost svého pojetí. Je obvyklým paradoxem, že proklamovaná objektivita, nestrannost a konec ideologie vyústí v novou falešnou ideologii, která má konzervativní apologetický ráz a od marxismu se liší například tím, že je pro její „humanistickou etiku“ (jak říká sám T. Parsons) přijatelná hlavní linie vývoje amerického kapitalismu. Takové jsou logické a obvyklé konce všech proklamovaných a vyhlášených koncepcí vědecké objektivity, neutrality a antiideologického postoje. Končí obhajobou a přijetím existujícího jako rozumného a dobře fungujícího.

Резюме

Урбанек Э.: Социальная стратификация в понимании Т. Парсонса

Концепция Парсонса социальной стратификации в чехословацкой литературе мало анализировалась вопреки тому, что она затрагивает вопросы социального неравенства, классовых различий и социальных конфликтов. Теория социальной стратификации в понимании Парсонса является составной частью его общей теории поведения. Социальная стратификация в своей сущности выводится из нормативной оценивающей структуры общества. Это оценочная концепция социальной стратификации, в сущности пренебрегающая экономическими и политическими аспектами социального расслоения и считающая их второстепенными. Из шести переменных, могущих быть основой различной оценки и включения отдельных лиц в социальную шкалу ранга, Парсонс считает

¹¹ T. Parsons (ed.), *American Sociology, Overview*, New York, London 1968, s. 335.

важным достижение успеха и принадлежность к родственной семейной единице.

При применении общей концепции социальной стратификации в оценивающем понимании к американскому обществу в таком случае современное американское общество оказывается как общество, основанное на достижении эффекта действия. Социальное расслоение в США преимущественно основывается на эффекте действия и оно модифицировано принадлежностью к родственной семейной единице. Американское общество в сущности все больше становится обществом среднего класса, не существует никакого решающего социального неравенства. Самый низкий класс американского общества сам предпочитает гарантию и он равнодушен к основным ценностным ориентациям американского общества эффекта действия и успеха. Основные социальные пороки (нищета, безработица несовершеннолетних и малоквалифицированных, плохое здравоохранение и т. п.) перенесены с общества на класс, который отклоняется от основных американских ценностей. В общей концепции социальной стратификации и применения к американским условиям Парсонс уделяет мало внимания этической проблематике и меньшинствам.

Понятие власти в концепции стратификации Парсонса не играет никакой роли. Его концепция власти оторвана от вопросов классовой борьбы и власть почти независима от богатства и собственности. По существу она определяется как общесоциальный институт, исполняющий общепользные функции. Неклассовое и консервативное понимание власти приводит Т. Парсонса к занятию отрицательной и очень критической позиции в понимании властвующей элиты в США Миллса. Он упрекает его в предубежденности и чрезмерно критическом отношении к властвующей элите в США. В сущности Парсонс принимает современную систему власти в Соединенных Штатах, он видит большую опасность лишь даже в одном только стремлении исключить видных деятелей предпринимательства из состава политического руководства. По Парсонсу современная экономическая и политическая организация в США — или другими словами основная линия социального развития — приемлема для гуманистической этики. Концепция Парсонса социальной стратификации относится к самым слабым и наименее обоснованным частям его общей концепции общей теории поведения. Он прежде всего видит функциональную и интегрирующую роль социального неравенства, социальное неравенство он понимает как необходимое и полезное для общества. В сущности он не объясняет и даже скрывает основное классовое разделение современного американского общества. Его понимание власти поверхностно и апологетично. Сам Парсонс по существу отождествляется с концепцией Р. Арона и Д. Белла о конце эры идеологии в западном мире. К идеологиям, закат которых приближился, относится по Парсонсу также марксизм. Взамен идеологии, теряющих свое значение, приходит социология, в которой должна играть видную роль общая теория поведения Т. Парсонса. Однако его социология не является ни

однозначно научной, ни непредвзятой. Она является новым видом идеологии, именно идеологии консервативной и апологетической в смысле ложного и искаженного сознания. Этот идеологический и апологетический характер концепции Парсонса резко выделяется в его концепции социальной стратификации.

Summary

Urbánek E.: Social Stratification in T. Parsons' Conception

In Czechoslovak sociological literature, Parsons' conception of social stratification has seldom been the subject of analysis in spite of the fact that it concerns relevant questions of social inequality, class differences and social conflicts. According to Parsons' conception, the theory of social stratification is a part of his general theory of action. In substance, social stratification has been deduced from the normative value structure of society. It is the value conception of social stratification which essentially neglects the economic and political aspects of social stratification, considering them to be of minor importance. Achievement and appurtenance to the kinship family unit are considered by Parsons as the most significant of the six variables forming the potential basis of the differences in valuating and classifying individuals on the social rank scale.

In applying the general conception of social stratification in the value conception to the American society, the present-day American society appears as a society based on achievement. Social stratification in the USA is predominantly based on achievement and modified by the appurtenance to the kinship family unit. In substance, the American society is increasingly becoming a society of the middle class — there exists no essential social inequality. The lowest class of the American society itself prefers security and is indifferent to the basic value orientations prevailing in the American society of achievement and success. The main social evils (poverty, unemployment of young and insufficiently qualified people, bad health care, etc.) are transferred from the society to the class deviating from the fundamental American values. In the general conception of social stratification as well as in applying it to the American conditions, Parsons pays little attention to ethnic problems and to the minorities.

The concept of power does not play any significant role in Parsons' conception of stratification. His conception of power is isolated from the problems of class struggle, and power is almost independent on wealth and ownership. In substance, it is defined as an all-social institution fulfilling and performing generally useful functions. The non-class and conservative conception of power makes T. Parsons assume a negative and very critical attitude to Mills' conception of the power elite in the USA. He blames him for his partiality and for an excessively critical

attitude to the ruling elite of the USA. In the main, Parsons accepts the contemporary power system in the USA; he sees a great danger already in the mere endeavour or idea to exclude the prominent participants in business from political management. In Parsons' opinion, the contemporary economic and political organization of the USA — or, in other words, the main line of social development in the USA — is acceptable for humanistic ethics.

Parsons' conception of social stratification belongs to the weakest and the least substantiated parts of his general conception of the general theory of action. He sees primarily the functional and integrating role of social inequality and conceives social inequality as necessary and useful for society. He does not explain and even obscures the fundamental

class division of the contemporary American society. His conception of power is superficial and apologetic. In substance, Parsons identifies himself with R. Aron's and D. Bell's conception of the end of the era of ideology in the Western world. According to Parsons, also Marxism is to be included among the ideologies whose decline has set in. Ideologies which are losing their importance are supplanted by sociology; in this, T. Parsons' general theory should play a significant part. His sociology, however, is neither unambiguously scientific nor unbiased. It is only an ideology of a new type, a conservative and apologetic ideology in the sense of false and misrepresented consciousness. This ideological and apologetic character of Parsons' conception comes to the fore with particular acuteness in his conception of social stratification.

Kritické zhodnocení sociologické práce minulých let je předpokladem pro posílení racionálního jádra dnešního marxistického sociologického bádání, o jehož funkčnosti a praktickém významu není žádných pochyb. Kritická analýza sociologie, která probíhá především na stránkách odborného tisku, má podle mého soudu poněkud nesystematický charakter, neboť se zaměřuje pouze na určité úseky sociologie. I když jde o jev celkem přirozený, vyplývající z momentální situace rozpracovanosti jednotlivých oblastí vědy, je třeba se vyhnout možné jednostrannosti. Nevyváženost kritické analýzy spočívá v přílišném důrazu na empirickou část sociologické činnosti, zatímco obecně metodologické a teoretické oblasti je věnována mnohem menší pozornost, než kterou by si zasloužila s ohledem na to, že právě zde došlo k silnému ovlivnění západní sociologií. Obecné problematice je věnována pozornost spíše jen v rovině politicko-ideologického odsouzení, zatímco hlubší obsahové analýze tato oblast značně uniká.

Je ovšem pravda, že sociologická aktivita posledních deseti let je charakterizována převahou empirických akcí, v mnohém nabývajících naprosto rozhodující váhy. Marxistickou sociologii je nutno chápat jako komplexní teoreticko-empirickou vědu, v níž je teorie a empirie v dialektické jednotě harmonicky vyvážena. Jestliže byl tento „ideální“ stav v minulosti porušen, pak to mělo své vážné příčiny. Lavinovitý rozmach sociologických výzkumů, průzkumů, šetření, sond atd. nastal podle mého soudu: 1. jako reakce na nedostatek faktické znalosti společnosti, kterou společenská věda do té doby studovala převážně jen z globálních spekulativních pozic; 2. jako důsledek přeceňování metodických prostředků sociologického výzkumu, vyplývající fakticky z jejich neznalosti; jako důsledek přecenění induktivního postupu při po-

znávání a řešení společenských problémů: jako důsledek akceptování pozitivistických postupů západní sociologie, především ztotožnění s postuláty Lundbergovými, Lazarsfeldovými ap., které byly jen verbálně přehodnoceny. 3. Jako důsledek určité krize dílčích teoretických koncepcí socialistické společnosti, které se dostávaly v rovině konfrontace s praxí do vážných rozporů.

Důsledky tohoto způsobu rozvoje sociologie šedesátých let se pak mimo jiné projevily také v jejím výrazném profesionálním a částečně i institucionálním rozštěpení. Toto rozštěpení vyplynulo ovšem především z požadavků praxe, která volala po provedení rychlých empirických sond jako podkladu pro sociotechnické zásahy. Vnitřní diferenciaci sociologie dále posílila skutečnost, že většina pracovníků měla malé odborné zkušenosti z oboru, neboť přešla k sociologii zpravidla z jiných vědních oblastí. To jistě nejsou všechny příčiny dosti striktního rozdělení sociologie na „empirickou“ a „teoretickou“ a sociologů na „empiriky“ a „teoretiky“. Vznikají vlastně svým způsobem dvě sociologie, které jsou jen volně spojovány obecnými proklamacemi o dialektické jednotě teorie a empirie v procesu poznání. (Toto dělení sociologie nepokládám za příliš šťastné, nicméně je faktem, že ještě v současné době existuje dosti ostrá hranice mezi oběma složkami.) Jistá nutná specializace pracovníků je absolutizována a legitimována požadavkem týmové práce, již se mají překonat především odborné nedostatky při provádění sociologických výzkumů, což často při povrchní realizaci týmové práce vede k ještě větším neujasněnostem v používaných pojmech a k znemožnění konzistentního pojetí problému i v rámci jednoho výzkumu. To vše ovšem vyvolává mimo jiné i stále obtížnější komunikaci mezi „teoretiky“ a „empiriky“, vede k nechuti rozpracovávat obecné teorie do roviny možné

empirické konfrontace i k nechuti využívat „obtížné“ empirické materiály, existující zpravidla k podobě tabulek číselných údajů, rozsáhlých závěrečných zpráv, které obecný problém rozdrobují na nepřehledné množství faktů a dílčích poznatků.

Stručně naznačený vývoj sociologie šedesátých let¹ a jeho determinanty nikterak nevyrací fakt, že v tomto období sociologie značně podlehlá empiristickým tendencím.

Kritika, která byla v tomto směru vyslovena, je z tohoto hlediska tedy naprosto oprávněná. Projevují se v ní však některé nepřesnosti, především nedostatečné rozlišení empirismu a empirické sociologie jako nutné, relativně samostatné složky sociologického bádání. Pokusím se proto v následujícím o rozlišení těchto pojmů a naznačení oblastí, v nichž se podle mého soudu nejvýrazněji projevují pozitivistické a empiristické deformace.

Empirismus a empirická sociologie

Pojmy empirismus a empirická sociologie patří mezi ty, jejichž výklad není příliš jednoznačný. Vyplývá to i z prací, které tvoří jistý základ kritiky empirismu v československé sociologii. E. Urbánek vymezuje „ideální model“ empirismu v 11 bodech, které lze zhruba charakterizovat jako důraz na fakty a jejich přeceňování, podceňování nebo odmítání teorie a s tím souvisící ahistoričnost přístupu a fetišizace metodických postupů.² V této stati nedělá autor faktický rozdíl mezi empirismem a empirickou sociologií. Empirická sociologie je zde ztotožňována s metodologickými postuláty rigorózního empirismu třicátých let, o kterých je všeobecně známo (a autor to správně uvádí), že jsou mnohé tyto zásady již samými západními sociology přehodnoceny a odmítnuty. Je otázka, zda je toto významové spojení empirismu a empirické sociologie dostatečně opodstatněné. V některých pracích se setkáváme s jejich dosti ostrým rozlišením. Malý sociologický slovník uvádí: „Empiristickou sociologií je zapotřebí přesně odlišovat od empirické sociologie: empirickou dimenzi musí mít nezbytně každá sociologie, která chce být odbornou spo-

lečenskou vědou; bez empirického výzkumu není sociologie jako věda ve svém úhrnu vůbec možná.“³

Empirismus jako určitý metodologický princip empiristické sociologie se zde odlišuje od empirické sociologie jako nedílné součásti sociologického poznání. To však neznamená, že veškeré sociologické poznání je možné jedině na základě sběru dat, jejich zobecnění cestou indukce. Obě složky, teoretická i empirická, se prostupují a v různých etapách poznání se rozdílným způsobem zvýrazňují. Empirická dimenze (stejně jako teoretická) se v procesu poznání objevuje v různých formách zprostředkovanosti, od bezprostředních smyslových faktů až po dílčí teoretická zobecnění, například v podobě takzvaných teorií středního dosahu. Implicitně a v modifikované podobě je ovšem empirická složka obsažena i v nejobecnějších teoretických pojmech a koncepcích.

Zcela opodstatněně se proto odmítá jakékoliv absolutizování té či oné složky sociologického poznání. Poznávací proces prochází různými stadii z hlediska obecnosti. Empirický sociologický výzkum jako specifický a cílevědomý nástroj tohoto poznání tvoří rovinu relativně nejnižší obecnosti. V tomto smyslu je patrně velmi účelné a skutečnosti odpovídající chápat sociologii ve třech hladinách obecnosti: v rovině empirické, v rovině středního zobecnění a v rovině obecné společenské teorie.⁴

Realizace sociologického empirického výzkumu je tak nedílnou součástí poznávacího procesu v rámci této vědy. Pokud kritika směřuje proti takto chápané empirické sociologii, nelze s ní ovšem souhlasit. Za empirickou sociologií pokládám tu část poznávacího procesu této vědy, která je nejužší spojena se sociální realitou. Disponuje specifickými prostředky sběru faktických údajů, jejich tříděním, zjišťováním jejich vnitřní struktury, souvislosti a jejich zobecňováním. Forma a stupeň zobecňování je různý. Pohybuje se od dílčích výroků po ucelenější teoretické závěry. V této podobě nemůže být sociologické poznání většinou chápáno jako vrchol, ale jen jako podklad pro další

¹ Blíže k tomu např. F. Charvát, *Československá sociologie ve světle kritické analýzy a společenských potřeb*, Sešity 6/1971.

² E. Urbánek, *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, Sociologický časopis č. 1/1971.

³ *Malý sociologický slovník*, Svoboda 1970, s. 402.

⁴ Blíže k této problematice: A. Siráček, K. Rychtařík, *Diskusní problémy marxistické sociologické teorie*, Sociologický časopis č. 6/1971.

obecnější analýzu, která směřuje k poznání podstaty problému, formulování zákona a zařazení tohoto zákona do určité teoretické koncepce.

Empirickou sociologii (empirickou část sociologie) je nutno také zkoumat z hlediska dalšího pohledu. Sociologie jako účinný prostředek poznání se nutně stává určitým nástrojem řízení společnosti nebo jejích částí. Spolu s tím složitost a různorodost forem společenského života dává vznik různým dílčím sociologiím. Empirické zkoumání konec konců probíhá v naprosté většině případů v rámci těchto dílčích (úsekových) sociologií. Jejich zaměření mívá často utilitární charakter, výsledky výzkumů slouží jako podklad k přijímání sociotechnických opatření a teprve v druhé řadě k budování, rozšiřování, ověřování dílčích sociologických teorií, které jsou ovšem v těsném spojení s obecnou teoretickou koncepcí.

Charakter a využití sociologického výzkumu jsou mnohovýznamné. Funkci sociologického výzkumu nelze omezovat jen na funkci teoreticko-explikativní. Má i funkci ideologickou, spočívající v podstatě v angažovanosti volby předmětu zkoumání, v pojetí výchozí teoretické koncepce a v neposlední řadě ve způsobu hodnocení, v interpretaci empirického materiálu a jeho exploataci. Ideologická funkce sociologického výzkumu se projevuje i ve fázi terénního sběru materiálu, kdy dochází ke kontaktu s lidmi, k zásahu do jejich vědomí.

O sociotechnické funkci již byla řeč. V této oblasti přes mnohé oprávněné výhrady bylo zřejmě v naší sociologii uděláno nejvíce. Lze tvrdit, že sociologické zkoumání přispělo k řešení problémů fluktuace, k formování výkonných pracovních kolektivů, ke zvýšení účinnosti ideologické práce apod., přestože tyto výsledky lze těžko verifikovat jednoduchým změřením efektivity.

Vedle těchto funkcí je možné — podle A. G. Zdravomyslova — uznat ještě další funkci sociologického výzkumu, a to funkci kritickou. Sociologie i sociologický výzkum může signalizovat stagnaci určité oblasti společenského vývoje, neplodnost některých teoretických koncepcí a podobně.⁵

Pokládám proto i z hlediska funkcí so-

ciologického výzkumu za účelné terminologicky odlišit empirickou sociologii jako součást sociologie od empirismu, kterým se rozumí určitý metodologický postup, zdůrazňující jisté zásady a charakterizovaný jen nejnižším stupněm zobecnování. Empiristický přístup současně pokládá empirickou výzkumnou akci za hlavní a jediný způsob poznání sociálních jevů.

Empirismus v empirické sociologii

Pojetí empirické sociologie jako nedílné součásti sociologického poznání opravňuje k tomu, aby v této oblasti činnosti byly podrobeny kritice projevy empirismu jako jednostranné metodologické orientace. Vyčází se přitom z faktu, jak již bylo řečeno, že empirická část sociologie existuje nutně jako relativně samostatná složka, jejímž smyslem je získávání údajů o sociálních jevech, jejich třídění a hodnocení. Tuto část sociologie nelze ostře oddělovat od obecné sociologie, její samostatnost je relativní a má také časově podmíněný charakter.

Jedním z mnoha předsudků, jimiž je dosud empirická sociologie ověněna, je představa o jakési „konečnosti“ poznání problému na základě jednoho sociologického výzkumu. Souvisí to patrně s nesprávným, mechanistickým chápáním vztahu *teorie a empirie*. Důsledky nedostatečné propracovanosti tohoto vztahu do roviny metodologie konkrétních výzkumů se projevují ve snaze obejít tento problém obecně filosofickými úvahami. V praxi se to projevuje až křečovitou snahou rozpracovat teorii do konkrétní empirické roviny a zpětně pak induktivními postupy potvrzovat platnost teorie. Často se z této snahy vytrácí vlastní smysl výzkumu, tj. pravdivé poznání zkoumaného problému, a zdůrazňuje se jen formální význam výzkumu pro ověření a rozvíjení vykonstruované koncepce. Mechanistické chápání vztahu teorie a empirie v sociologii je možné překonat důsledným rozpracováním metodologie dialektického a historického materialismu do konkrétní roviny. To znamená pokusit se především o vyvrácení a dialektickou negaci pozitivistických metodologických postulátů, které jsou v praxi provádění konkrétních sociologických výzkumů, tj. ve fázi volby pro-

⁵ A. G. Zdravomyslov, *Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij*, Mysl, Moskva 1969.

středků zkoumání, jejich konstrukce, sběru a klasifikace empirického materiálu, různým způsobem modifikovány. Tuto modifikaci nelze chápat jen jako svévolné porušení vědeckých principů, ale je důležité si uvědomit objektivní příčiny tohoto stavu, souvisící s vlastní podstatou a charakterem sociálních jevů.

Sociologický výzkum nelze tedy — a v tom je možno spatřovat empiricistickou deformaci — pokládat za jediný a rozhodující, konečný stupeň poznání sociálního problému. Ve světle takto chápané funkce sociologického výzkumu ve vztahu k sociologické teorii se mohou zdát i další výtky směřující k empirické sociologii problematické a je možno dokonce si klást otázku, zda je oprávněná kritika, kterou uvádí např. F. Čížek: „Empirická sociologie sice rozpracovává například složité matematické modely a metody statistických výpočtů, které mají svou hodnotu, není však schopna spojit tyto metodologické pokusy s obecnou teorií sociálního a historického procesu.“⁶ Bylo by totiž dokonce možno, kdyby to bylo účelné, tuto výtku obrátit a uvést, že obecná sociální věda není schopna spojit teorie sociálního a historického procesu s empirickým materiálem a metodologickými pokusy. Takovéto spory však nevedou k cíli, jímž je pravdivé poznání sociálního pohybu. V tomto procesu poznání mají jistě obě složky svůj význam a jejich oddělování má nanejvýš jen organizační povahu.

Problém empirismu v československé sociologii spočívá podle mého soudu hlavně v oblasti vlastní konkrétní metodologie výzkumů. Začíná právě nedořešením vztahu teorie a empirie. V této souvislosti je možné souhlasit s E. Urbánkem, který uvádí, že teoretické části projektů výzkumů mají deklarativní charakter a nejsou dostatečně spojeny s takzvanou operacionalizací pojmů. Není ovšem dále podle mého soudu dostatečně jasné, proč „obecná teorie či velký teoretický systém základních kategorií či pojmů o společnosti není a nemůže být základem pro vlastní konkrétní dílčí výzkum“.⁷ Tato formulace je patrně příliš kategorická. Lze souhlasit s E. Urbánkem, že velké teoretické práce se s ohledem na šíři problému nemohou opírat o jednu nebo několik sociologic-

kých výzkumných akcí. To ovšem nikterak nevylučuje, aby se určitá obecná teorie se svou kategoriální výstavbou nemohla stát základem a východiskem konkrétního empirického výzkumu. Parciální charakter konkrétních sociologických výzkumů je všeobecně znám a jen největší naivní empirik by se mohl domnívat, že k vybudování obecné teorie vede cesta jen indukci na základě provedení konkrétních výzkumů z celé zájmové oblasti. Význam obecné teoretické koncepce podle mého soudu nespočívá jen v tom, že slouží jako interpretační síť umožňující teoreticky zpracovat, rozčlenit a analyzovat faktický materiál, ale také v tom, že na základě určité evidence konkrétních znalostí upozorňuje na problémy a oblasti, které je třeba empiricky zkoumat. V takovém případě pak teoretická koncepce, vyjádřená v určitém kategoriálním systému, jenž je rozpracován do nižších rovin obecnosti zpravidla cestou operacionálního definování pojmů, se stává východiskem, z něhož je určováno, která konkrétní fakta budou sledována, evidována a v jaké podobě. Bez tohoto přístupu bychom v této oblasti dospěli k naprosté anarchii a koneckonců právě nedostatek takového přístupu byl příčinou odtržení empirické sociologie od sociologie jako komplexní teoreticko-empirické vědy.

Z teoretické koncepce vyplývá, co má být sledováno, v jaké souvislosti, co odpovídá teoretické rovině v rovině empirické a co je pro poznání podstaty problému relevantní. Empirické zkoumání, v němž je složitým způsobem transformována teorie, obsahuje také možnosti jejího zpětného rozvíjení a verifikování. Použije-li se za východisko verifikace určité teorie sama tato teorie, respektive její kategoriální aparát, nevylučuje to možnost jejího ověřování v procesu poznání právě proto, že vztah teorie a empirie má dialektický charakter, že v empirické etapě poznání je implicitně obsažena teoretická složka a zprostředkovaně v teoretické práci zkoumání složka empirická. Závěrečný poznatek je tedy výsledkem procesu, v němž oba postupy myšlení — deduktivní a induktivní — mají svůj význam a své místo. Je možno připustit, že k induktivnímu postupu nebylo použito jen jednoho

⁶ F. Čížek, *K marxistické metodologii v sociálních vědách*, Sociologický časopis č. 5/1971, s. 557.

⁷ E. Urbánek, c. d., s. 31.

zdroje empirického materiálu a že jedním induktivním soudem nemůže být verifikována celá teoretická koncepce. Také námitka, že poznání neprobíhá striktně jen v rovině jedné dílčí teorie, je ovšem oprávněná jen potud, pokud si neuvědomujeme, že formulace dílčí teorie není dogma, které bychom nemohli v procesu poznání přepracovat nebo zcela opustit.

Hlavní oblastí, v níž se projevují empiristické tendence, je podle mého soudu oblast rozpracovávání obecných termínů do roviny sledovatelných znaků. Zde dochází k takzvané *operacionalizaci* pojmů. V našich výzkumech bývá operacionalizace jako nutný krok, v němž probíhá bezprostředně redukce teorie do empirické roviny, prováděna značně povrchně, často pomocí nedomyšlených ad hoc definic, které mají většinou arbitrární charakter.⁸

V takto prováděné operacionalizaci se nepostihuje dostatečně přesně podstata pojmů; tím se fakticky ruší spojení pojmu s teoretickou koncepcí problému a de facto se zavádí nová, většinou blíže neurčená a často vnitřně nekonzistentní teorie. Tato nedůslednost pozitivistické provenience vede nejen k zmatkům a nízké efektivitě empirických výzkumů, ale i k přenášení problematických pojmů buržoazních teoretických koncepcí do naší sociologie. Takovýmto přístupem nelze tedy řešit vztah teorie a empirie. Je ovšem třeba poznamenat, že jde o jednu z nejobtížnějších částí provádění empirických výzkumů. Často se zapomíná na to, že *již v této etapě jde de facto o výzkumnou činnost*, že právě zde se předurčuje, která fakta budou z ohromného množství sociálních faktů zkoumána, která budou sloužit k ověřování teoretických koncepcí. Empirismus se tedy v tomto stadiu podle mého názoru projevuje v nedostatečném teoreticky fundovaném provedení nutné operacionalizace základních pojmů teorie, jež má být zkoumána, doplňována, rozvíjena či vyvrácena.

⁸ Operativní vymezení pojmů používaných ve výzkumech je krokem umožňujícím komunikaci a pochopení problému. Je ovšem třeba upozornit na to, že toto vymezení nemá podobu výrokových empiricky verifikovatelných funkcí, jež postuluje krajní pozitivismus. Takový přístup vede ke krajnímu empirismu, který se snaží verifikovat pojem jen na základě smyslového poznání. Snaha po vymezení na pouhém základě „observačního“ jazyka (viz např. G. A. Lundberg, *Foundations of Sociology*, 1939) nevede k cíli, tj. k hlubšímu poznání podstaty zkoumaného jevu. V procesu poznání, a tedy i ve

Další oblastí, v níž dochází k empiristickému zkreslování sociologického výzkumu, je etapa *sběru faktického materiálu*. Toto zkreslování se projevuje v několika směrech. Především je to v souvislosti s výše uvedeným nedostatkem většiny našich sociologických výzkumů. V důsledku nedokonalé operacionalizace dochází ke stanovení vlastností, které jsou popisovány jen nesystematicky, většinou náhodně. Takto živelně provedená redukce pak nedává dostatečný přehled o tom, co ze zkoumané oblasti je více a co méně důležité k pochopení podstaty problému. Výsledek se projevuje v nízké efektivnosti empirických šetření, která často velmi složitými a nákladnými způsoby zpracovávají údaje, jejichž význam pro poznání je značně problematický, často mizivý, nebo dokonce odvádí pozornost jinam.

Podobné zkreslení se objevuje v souvislosti s tím, že empirický materiál, jehož charakter je značně rozdílný a proměnlivý, je fixován jen jednou nebo několika málo technikami. V našich výzkumech je to zpravidla dotazník nebo rozhovor, tedy techniky, které jsou většinou konstruovány pro evidenci informací, které dotazovaní sdělují verbální formou. Často se pak z takovýchto údajů, jejichž význam v určitých ohledech je samozřejmě značný, usuzuje i například na postavení individua ve struktuře sociálního systému a tato struktura je pak pokládána za objektivně postihující pozici individua nebo celé skupiny. Také obecnější postup — procedura — je značně uniformní a odpovídá používané technice. Různé modifikace jinak velmi účinného statistického šetření jsou absolutizovány, nejsou — jak by to vyžadoval charakter informací — doplňovány informacemi, které by byly získány dalšími, většinou intenzivnějšími postupy.

Metodologická jednostrannost se dále projevuje v přílišném důrazu a přeceňování *možnosti použití kvantitativních postupů*. Touto problematikou se zabývá K.

výzkumu, je možno použít i přirozený jazyk. Jeho bohatství a obecnost umožňují překlenout proměnlivost objektivní reality. Pojmy, jež jsou ve výzkumech používány, mají do značné míry pohyblivý obsah, což je přirozeným odrazem změn, proměnlivosti reality, kterou zobrazují. Při operativním vymezení jejich obsahu je proto třeba k těmto okolnostem přihlížet a snažit se o přesné definování v kontextu určité obecné teorie. Jde o složitý problém vyžadující důkladné řešení i zhodnocení praktických pokusů v provedených empirických výzkumech.

Berka.⁹ Kritická analýza je nemilosrdným zrcadlem vžitých praktik a je pro další rozvoj empirické sociologie velmi užitečná; zbývá snad jen zodpovědět otázku, proč přichází tak pozdě? Současně se také zdá, že tato kritická analýza je — kromě obecného konstatování, že autor není proti uplatňování matematických metod ve společenských vědách — málo konstruktivní. Autor podrobuje kritice základní pojmy používané při kvantitativních postupech v sociologických výzkumech, nepokouší se však, až na výjimky, o jejich pozitivní formulaci, přestože obecně konstatuje potřebnost a možnost používání měření v sociologii.

Živá diskuse, kterou nutně musí tato stať K. Berky vyvolat, může vést k hlubšímu objasnění problematiky, v níž rovněž stále převažují empiristické, tendence, přerůstající do značné míry v subjektivismus.

Problém měření v sociálních vědách a speciálně v sociologii je velmi složitý. Jeho složitost spočívá v samém charakteru zkoumaných (měřených) objektů. Sociální jev jako předmět měření se vyznačuje řadou specifických vlastností, které jej výrazně odlišují od jevů, které zkoumají přírodní vědy. (Patří sem například zvláštnost vztahu subjekt-objekt v procesu poznání, velká proměnlivost jevu a celého sociálního objektu v čase, složitosti souvisící s fixací vlastností jevu apod.) Předmětem měření v sociologii jsou pak většinou intenzivní vlastnosti¹⁰ sociálních objektů, jako například postoj, mínění, chování apod. Při měření extenzivních vlastností sociálních objektů (např. čas — věk) zpravidla nenarážíme na vážnější problémy, zatímco u intenzivních vlastností (především při měření postojů) se setkáváme s celou řadou metodologických obtíží.

S ohledem na odlišnost většiny vlastností objektů, které zkoumají přírodní vědy, od vlastností, jež jsou zájmem převážně sociálních věd, by bylo patrně vhodné upřesnit pojem „měření“ pro obě oblasti. Vyplývá to koneckonců i ze vžitých praxe. V sociologické výzkumné praxi

mají skutečně kontinuum, znak a další pojmy zvláštní, nikoliv obecně platný význam. K. Berka zřejmě oprávněně kritizuje jejich nejasnost a vágnost jejich vymezení.¹¹ Je ovšem otázka, zda se K. Berka nedopouští v kritickém rozboru stejné chyby jako sociologové, chce-li aplikovat jakési metapojetí pojmů jedné vědy, byť touto vědou byla matematika, na pojetí vědy jiné. Způsob, jímž sociologie zjišťuje kvantitativní dimenze intenzivních vlastností sociálních objektů, se jistě liší od měření, jak je definováno v přírodních vědách. Není tedy patrně v pravém slova smyslu měřením, převažuje zde spíše konvenční způsob definování základních jednotek. Výsledné kvantitativní vyjádření má význam hlavně pro srovnání určitých sociálních objektů z hlediska „měřené“ vlastnosti, není tedy vyjádřením obecné vlastnosti v daném systému (jako např. měření délky ve fyzice ap.). Bylo by proto patrně vhodnější označovat toto zjišťování intenzivních vlastností sociálních objektů obecnějším pojmem *kvantifikace* a pojmem měření pak označovat jen takové zjišťování, pro které platí podmínky obecné definice měření.¹²

Zjišťování kvantitativní stránky předmětů předpokládá existenci určitého měřicího nástroje. Stupeň přesnosti tohoto nástroje je do značné míry ovlivňován složitostí zkoumaného objektu. V sociologii jsou pro zjišťování intenzivních vlastností používány speciálně konstruované nástroje, které mají zjišťovat kvantitativní dimenzi určité vlastnosti konkrétního objektu. Různé škály, jež jsou v sociologii vyvinuty, jsou zatím jediným prostředkem, jímž je možno alespoň přibližně zjišťovat kvantitativní dimenze takových vlastností, jako je například postoj.

Je ovšem pravda, a v tomto ohledu je kritika dosavadní praxe zcela oprávněná, že si výzkumníci zpravidla nekladou otázku gnoseologické hodnoty získaného kvantitativního údaje, že se do značné míry přeceňují a fetišizují číselné údaje zjištěné pomocí nejrůznějších stupnic. Spolu s náhodnou volbou znaků sloužících ke

⁹ Viz K. Berka, *Kritické poznámky k pojetí měření v československé sociologii*, Sociologický časopis č. 5/1971.

¹⁰ Viz F. Cítek a kol., *Filosofie, metodologie, věda*, Svoboda 1969, s. 408. „Měřené vlastnosti lze dělit z různého hlediska. Důležité je zejména dělení dle: a) vlastností intenzivních, např. tvrdost, teplota, hustota, barva apod. . . b) vlastností extenzivních — např. hustota, délka, váha apod.“ K. Berka naproti

tomu rozlišuje trichotomií vlastností: extenzivní — inextenzivní — intenzivní. Viz citovaný článek.

¹¹ K. Berka, citovaný článek.

¹² V. Filkorn například uvádí, že měření je přiřazování čísel předmětům, vlastnostem nebo fázím určitého děje. Přiřazení je určitá funkce, která odvisí od povahy měřené veličiny. V. Filkorn, *Úvod do metodologie věd*, Bratislava 1960, s. 166.

konstrukci škál jde zřejmě o projevy empirismu v praxi sociologických výzkumů. Takovouto praxi ovšem neospravedlňuje ani již zmíněná složitost kvantifikace sociálních jevů.

V sociologických výzkumech se zpravidla vychází z komplexních pojmů, v nichž je obsažena formulace výzkumného problému. Mezi nejčastěji používané pojmy patří: postoj, status, role, chování, mínění apod. Podstata problému zjišťování úrovně postoje, statusu a dalších pojmů spočívá v jejich rozložení na relevantní indikátory, které by bylo možno vyjádřit znakem v maximálně exaktní podobě. To je v podstatě problém operacionalizace, diskutovaný již výše. V tomto postupu nesmírně záleží na logické vazbě obecné definice komplexního pojmu a definování indikátorů a jim odpovídající kvantitativní operaci. Charakter indikátorů je různý. Krasemanová¹³ uvádí, že indikátory musí splňovat tyto základní požadavky:

1. Indikátory musí zahrnovat podstatné rysy. Chování, postoj, mínění, status je možno sledovat na mnoha indikacích. Jen některé však jsou významné a zachycují podstatu jevu.

2. Indikátory musí být jednoznačné. To znamená, že při provádění kvantifikace určitého postoje není možné volit takové indikátory, které současně zahrnují postoj k jinému objektu. Dodržet tento požadavek je ve skutečnosti značně obtížné. Například při zkoumání postoje pracovníka k závodu nelze nepostřehnout, že se tento postoj skládá ještě z dalších složek, například z postoje k vykonávané práci. Bylo by tedy chybné usuzovat na postoj k závodu jen na základě indikací zaměřených například na charakter závodu, způsob řízení apod. Formulace indikátoru musí být tedy taková, aby zahrnovala jen jednu dílčí složku postoje.

3. Indikátory musí mít dostatečnou rozlišovací schopnost. To znamená například při zkoumání postojů, že lidé s rozdílným postojem nemohou souhlasit současně s jedním indikátorem, pakliže má mít tento indikátor význam pro exaktní vymezení úrovně zkoumaného postoje.

Ani tyto zásady však nejsou dostatečnou zárukou odstranění formálnosti v pokusech o konstrukci měřicí škály. Zdá se, že se ještě dlouhou dobu budeme muset

v sociologických výzkumech spokojit s tím, že určité „měřítko“ má dostatečnou rozlišovací schopnost pro stanovení rozdílnosti úrovně vlastností u srovnávaných sociálních objektů. To ovšem neznamená, že sociologie nebude hledat nové cesty a pracovat vyzkoušené postupy, použitelné pro exaktní zjišťování kvantitativních dimenzí vlastností sociálních objektů.

Další rovina, v níž se v empirické sociologii projevuje empirismus, souvisí s předcházející. Je to nekritické *prečeňování strukturní analýzy empirických údajů*. Strukturní analýza sama o sobě je plně oprávněná a velmi účinná metoda rozboru. Empiristická deformace spočívá především ve zcela volně stanoveném strukturním řezu, který má zpravidla nejasnou souvislost s logikou řešení problému, neumožňuje poznání podstatných souvislostí jevu. Z řady možných kombinací zjištěných znaků jsou využívány jen některé. O tom, které budou zkoumány, bývá rozhodováno většinou jen na základě subjektivního rozhodnutí výzkumníka.

Empiristický přístup se zde dále projevuje v prečeňování síly a významu dílčích souvislostí indikátorů. Zjišťovaná souvislost (často nepřesně označovaná jako funkční závislost, je pokládána za vrchol analýzy, aniž se zkoumají další souvislosti sledovaných znaků. Velmi výrazně zde vystupuje například váha takzvaného skrytého faktoru, jehož existence je v nejlépeším případě pouze konstatována.

V této souvislosti se objevuje rovněž problém vhodnosti používaných postupů zpracování hromadných dat v sociologických výzkumech, jak se vžily v naší praxi. Fetišizace těchto postupů, jejichž výsledkem jsou číselné údaje, do značné míry zaslepuje zdravý kritický duch a porušuje etiku výzkumné práce.

Všechny tyto nedostatky se pak koncentrují v závěrečných zprávách o výzkumech. Interpretace empirického materiálu je prováděna jen na základě strukturní analýzy a není proto překvapující, že se výzkumník musí snažit překonat nedostatky značnou dávkou spekulace. Zprávy by v opačném případě byly jen pozitivistickým popisem zjištěného a utříděného empirického materiálu. Teoretická rovina poznávacího procesu se zde projevuje živelně jako nutný postup v překonávání

¹³ J. Krasemanová, *Zur Technik und Methodologie soziologischer Forschung*, Berlín 1966.

jednostrannosti a značné redukovanosti zkoumaného problému v praxi empirických výzkumů. Účinnost, praktický význam a poznávací hodnota takto realizovaných výzkumů je pak pochopitelně problematická a empirická šetření jsou oprávněně podrobována ostré kritice.

Hledání cesty k překonávání živelného empirismu v praxi československé empirické sociologie je proto naléhavé a naprosto nezbytné. Je také motivováno snahou po větší poznávací účinnosti sociologických výzkumů. Kvalitu sociologického zkoumání lze podle mého soudu zvýšit jedině na základě propracování postupů spojujících teoretické koncepce s empirickou rovinou. Východiskem mohou být poznatky zjištěné v rámci takzvaných úsekových sociologií. V rovině určitého dílčího úseku sociální reality existují odpovídající parciální teorie jednak jako podklad pro vysvětlení těchto poznatků a jednak jako jejich výsledek. Na tomto základě by bylo možno také překonat empiristické tendence v empirické sociologii i nezdravé rozštěpení sociologie na „teorii“ a „empirii“.

Резюме

Зих Ф.: Еще к критике эмпиризма в чехословацкой социологии

Статья занимается проблематикой эмпиризма в чехословацкой социологии. Она отзывается на дискуссию об этой проблематике в профессиональной печати, которая по мнению автора является в известной мере односторонней в том значении, что она подвергает критике только часть предшествующей социологической работы.

В статье предлагается различение понятий эмпиризм в значении некоторой методологической односторонности и эмпирическая социология в качестве относительно самостоятельной части социологии как теоретико-эмпирической науки. На основе такого различения в свою очередь разбираются эмпиристские деформации в существующей до сих пор практике конкретного социологического исследования в чехословацкой социологии. Проявления их можно находить прежде всего в недоведенном до конца решении отношения теоретической и эмпирической составных частей исследования, в поверхностно проводимой операционализации понятий. Сочетание обеих частей большей частью носит только свободный, общеспекулятивный характер. Эмпиризм дальше проявляет себя в фетишизации ис-

следовательских приемов, в выборе техник и в методе обработки эмпирического материала. Структурный анализ эмпирических данных носит, как правило, только случайный характер, что не дает возможность в достаточной мере отобразить существенные отношения и связи изучаемой проблемы. Некоторое упрощение сказывается также в методах осуществления квантификации социальных явлений и в проведении интерпретации эмпирических фактов установленных связей.

Если повысить познавательный эффект конкретных социальных исследований, надо преодолеть эти упрощающие неправильные методологические приемы, что предполагает осуществить критику также в области общих теоретических исходных пунктов методологии социологических исследований.

Summary

Zich F.: Contribution to the Criticism of Empirism in Czechoslovak Sociology

The paper discusses problems of empirism in Czechoslovak sociology, reacting on the discussion about these problems in professional press. According to the author's opinion, this discussion is, to a certain extent, biased in the sense that it subjects to criticism only one part of past sociological work.

The paper suggests the advisability to distinguish concept "empirism" in the sense of a certain methodological bias, and that of "empirical sociology" as a relatively independent part of sociology as a theoretical-empirical science. On the basis of this distinction, the paper goes on to analyse empiristic deformations in the present practice of concrete sociological research in Czechoslovak sociology. Its manifestations may first of all be found in the imperfect solution of the relation between theoretical and empirical research components, in the superficial operationalization of concepts. In most cases, the union of both the components is only of a loose, generally speculative character. Empirism further manifests itself in the fetishization of research procedures, in the choice of techniques and methods of elaborating empirical material. As a rule, the structural analysis of empirical data has only a chance character; this fact impedes the possibility sufficiently to grasp the substantial relations and connections of the problem under study. A certain simplification appears also in the methods of quantifying social phenomena and of interpreting empirical facts and ascertained dependences.

If the cognitive effectiveness of concrete sociological researches is to be increased, it is necessary to overcome these simplifying, incorrect methodological procedures. This, of course, necessitates criticism even in the area of general theoretical starting-points of the methodology applied in sociological research.

1. Přístup k problému

Poznávání sociální struktury kterékoli společnosti, socialistické i kapitalistické, a zejména jejich srovnávání představuje neobyčejně složitý problém nejen metodologický, ale také teoretický.

Empiricky zjiitelná a zjišťovaná data o sociální struktuře v jednotlivých společnostech a v jednotlivých zemích nejsou bez vztahů k ontologii lidského rodu, z níž vyplývají otázky o postavení člověka v dnešním světě a o možnostech společnosti vytvářet podmínky pro jeho svobodný rozvoj. Jde tu ne o trivialitu subjektivně pocítované osobní svobody a případné „svobodné“ volby ve volném čase, ale o sebeuskutečňování člověka v jeho lidské podstatě v konkrétně historických podmínkách revolučního pohybu. V souvislosti s tím se klade otázka, jak dalece může sociologie dovádět empirické poznávání sociálních struktur jednotlivých společností k hlubšímu teoretickému poznání a umožňovat tím marxisticko-leninskou reflexi daného stavu a jeho filosofický a praktický přesah směrem k budoucnosti lidstva.

Řešení tohoto neobyčejně složitého problému se neujímáme jen z abstraktní potřeby poznávat. Nejde nám také pouze o to, abychom se propracovali k vědeckému poznávání sociální struktury v jednotlivých zemích a dobrali se možnosti tyto struktury porovnávat a vyslovovat stále přesnější sociologické výpovědi o tom, co je. V první řadě nám jde o to, abychom pomohli aktivně zasahovat do vývoje společnosti a její sociální struktury. K účelnému a racionálnímu zasahování do vývoje společnosti (nejen ve smyslu vnější ekonomické účelnosti a racionality) a její sociální struktury však nestačí jen poznání toho, co je. Nezbytnou podmínkou je neustálá konfrontace toho, co je, s tím, co chceme.

To předpokládá:

1. Při ujasňování metodologických a teo-

retických otázek mezinárodní komparace údajů o sociálních strukturách neustále propracovávat vědeckou charakteristiku socialistické společnosti a socialistického životního stylu — od ekonomických a politických základů socialistického společenského řádu přes nároky soudobého a předpokládaného rozvoje vědy a techniky až k formování vědomí společnosti socialistického společenského řádu, a to v jeho kvalitativní odlišnosti od řádu kapitalistického. Podstatnou složku zde tvoří věcné hodnocení kontinuálních a diskontinuálních procesů v ekonomice, v rozvoji vědy a techniky i ve vzdělání a v kultuře.

2. Formulovat cíle dalšího rozvoje socialismu, a to nejenom cíle krátkodobé, ale dlouhodobější perspektivu. Mám na mysli alespoň perspektivu přesahující fyzickou hranici generací, které jsou dnes v produktivním věku.

Ani jeden z těchto dvou základních úkolů nemůžeme úspěšně řešit pouze komparací naší situace s empiricky zjiitelnými a zjišťovanými údaji o soudobém kapitalismu, a to ani za předpokladu, že se budeme úspěšně vypořádávat s teoretickou a ideologickou reflexí soudobých kapitalistických společností. Především se musíme teoreticky i prakticky zmocňovat konkrétních poznatků o socialistické společnosti v jejím celku i v jejích projevech v konkrétních zemích a dopracovávat se k vlastním závěrům jako základu filosofického přesahu současnosti, abychom mohli formulovat další cíle. Domnívám se, že zde je naše největší slabina a že právě proto, že se nám málo daří formulovat cíle společnosti na základě jejich maximální vědecké fundamentace, a to nejen fundamentace vědeckotechnické, ale i politické a filosofické, stává se nám, že se necháváme překvapit náhle se vynořivšími problémy, o nichž jsme vůbec neuvažovali a které proto nedovedeme rychle racionálně a při-

* Referát přednesený na Kolokviu o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury ve Smolenicích v listopadu 1971.

tom perspektivně řešit. Ovšem, čím více a opravdověji budeme chtít nahlížet do budoucnosti, tím více neznámých musíme předpokládat a tím více proměnných musíme uvažovat.

Nejvíce neznámých a nejvíce proměnných je na straně člověka jako dějinného subjektu. Nejde vůbec o abstraktní filosofickou antropologii. Jde o konkrétně historické stupně vývoje člověka s celou oblastí reflexe a sebereflexe společnosti, promítnuté do institucionální struktury, která zprostředkovává v současné společnosti, kapitalistické i socialistické, reálný subjekt-objektový vztah. V kapitalistické společnosti jde spíše o přizpůsobování člověka jako subjektu objektivním podmínkám jeho života (i když na vysoké technické úrovni), v socialistické společnosti spíše o snahu a aktivizaci tohoto subjektu ve smyslu individualizace člověka v rámci kolektivu osvobozujících se lidí: v kolektivu a kolektivně si zde člověk vytváří svůj individuální svět v souladu s Marxovou tezí, že člověk není člověku hranicí, ale uskutečněním jeho svobody. Tato Marxova teze a praxe socialistické společnosti jsou přímo protikladné dnešnímu liberalistickému heslu fair play, které se i nám může jevit jako neobyčejně přitažlivé, pokud neanalyzujeme uskutečnění možnosti jednotlivce 1. vůbec se zúčastnit této hry v třídně rozdělené společnosti a 2. vyhrát v této hře na základě hodnot, jejichž nositelem není nic jiného a nikdo jiný než ten, kdo se hry účastní. To v praxi znamená, že liberalismus vlastně ukazuje druhého člověka jako soupeře, jehož vítězství a schopnosti jsou překážkou uplatnění mých schopností. V socialistické společnosti naproti tomu nejsou schopnosti druhého člověka omezením mých možností a schopností, ale naopak: já jako lidská bytost nalézám ve schopnostech a možnostech druhého člověka přesah sebe sama a účastním-li se na rozvoji jeho schopností, participuji tím i já na těchto schopnostech jako člen společenského kolektivu.

V nejobecnější rovině bývá skutečnost, že na straně člověka je mnoho neznámých a že jako subjekt je značně tvrdší než vůči všem vnějším tlakům, vyjadřována tím, že lidský faktor se stal limitujícím činitelem dalšího rozvoje vědy a techniky, že se svět civilizace mění, ale svět člověka zůstává neměnný.

Znamená to však skutečně zaostávání člověka? Nejde o přirozenou obranu přírody v člověku proti vlivům, které ji ohrožují? Přirozeně, že takovou otázku můžeme položit a také ji klademe s vědomím, že platí jako otázka jen v případě, že je položena na takovém stupni našeho vlastního vědeckotechnického a hospodářského rozvoje, že může být položena, aniž by ji bylo možno interpretovat jako obhajobu nežádoucího stavu.

V uvedené otázce jde o dva problémy: 1. Je člověk schopen pozitivní změny jako součást přírody a společnosti, nebo zůstává v podstatě týž, jakým byl na úsvitu dějin?

Vezmeme-li vývoj člověka v historickém průřezu skutečně od úsvitu dějin, pak nemůžeme nepřiznat, že se změnil, a to právě působením práce. Ke změnám člověka podstatně přispěly změny v obsahu a v charakteru práce; s nimi souvisejí nové formy společenských vztahů a styku mezi lidmi. Historie je zafixovala jako systémy hodnot, které se proměňují v dějinném vývoji. Nejpatrnějších změn doznávají struktury hodnot společnosti, což má přirozený vliv na celkové hodnotové systémy a strukturu hodnot člověka jako jednotlivce. Zůstává zde arciž problém člověka jako součásti přírody, což je však spíše oblastí zájmu biologie, psychologie, fyziologie — a také umění.

2. Docházíme-li k závěru, že se člověk opoždí za technikou, pak je zapotřebí zkoumat, jaké je východisko tohoto tvrzení. Zdrojem může být i poněkud jednostranný názor, že člověk není práv technickému rozvoji proto, že není schopen rychle adaptace materiálním podmínkám svého života tak, aby nebylo bržděno tempo civilizačního rozvoje.

Tento názor nebere dostatečně v úvahu, že rozvoj vědy a techniky, jakkoli se osamostatnil vůči člověku a sám v sobě zakládá imanentní pohyb, je uváděn na scénu dějin člověkem, jeho rozumovými schopnostmi. Rozvoj vědy a techniky je důsledkem vědomé lidské aktivity pramenící z dialektiky subjektu a objektu. Proto je možno otázku také obrátit a ptát se, neodpovídá-li potřebám objektivního společenského pohybu a reálnému stupni humanizace společnosti spíše zdůraznění potřeb subjektu, není-li tedy třeba využít lidskou aktivitu v její společenské funkci

kteřá už arcíř přesahuje sféru techniky a technologie — k takovému zasahování do historického vývoje, aby byla v souladu s konkrétně historickými potřebami člověka.

Člověk to však může učinit pouze jako společenská bytost v socialistické společnosti, která rozvíjí jeho sebevědomí a sebeuvědomění a institucionalizuje je tak, že člověk je schopen podřizovat si civilizační sféru, racionálně ji regulovat v zájmu vlastního rozvoje a neustále překonávat ocizenost předmětného světa. Jde tedy o to, není-li opožďování člověka a společnosti za hospodářsko-technickým rozvojem způsobeno nedostatečným uplatňováním humanistických zřetelů v dialektice subjekt-objektového vztahu člověka a civilizačního vývoje, nebo — v nejobecnější rovině — vztahu civilizace a kultury.

2. Problémy interpretace porovnávání údajů v oblasti vzdělání

Předcházející metodologicko-teoretická úvaha má svůj význam pro smysluplné komparace v oblasti vzdělání. Smysluplnost těchto komparací — po překonání základních metodických obtíží, s nimiž se setkáváme při komparaci jakýchkoli údajů o společnosti — závisí na tom, do jaké míry se nám podaří vědecky interpretovat shromážděné údaje, to znamená interpretovat je nejen v rámci jejich vlastní struktury, ale také ve vztazích k ostatním oblastem společenského života a posléze komplexně ke společnosti a jejímu pohybu.

Údaje o vzdělání a školství vůbec jsou považovány za relativně srovnatelné ve světovém měřítku, tj. jak uvnitř socialistického tábora,¹ tak mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi.

Zatím přistupujeme k mezinárodním komparacím vztahu vzdělání a společnosti možno říci výhradně z hlediska vztahu vzdělání k hospodářskému a vědeckotech-

nickému rozvoji. Tento přístup převažuje i v případech, kdy se uvažuje o relevanci vzdělání pro sociální mobilitu. Velice výrazné je to zejména při porovnání kvalifikačních struktur a počtu odborníků v národním hospodářství a ve sféře státního řízení s počtem vysokoškolských studentů. U těchto údajů se pozastavíme.

Jistě neobvyčejně závažné je zjištění, že v počtu vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva se socialistické státy neopožďují za nejvyspělejšími zeměmi světa, naopak v řadě případů jsou před nimi.²

Socialistické země vynakládají z národního důchodu v průměru vyšší procento prostředků na vzdělání než státy kapitalistické.³

Tomu odpovídá dynamika rozvoje vysokoškolského vzdělání a růst počtu studentů v poměru k počtu obyvatelstva v uplynulých 20 letech. Řada socialistických států v tomto období překonala některé problémy, které vyplývaly z nedostatečně rozvinutého školství zděděného z minulosti. V průběhu posledních dvou desetiletí se také podstatně snížilo rozpětí mezi velmocemi. Jestliže ještě v roce 1955 připadalo na

² Počet vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva ve vybraných zemích

Země	Rok	Počet vysokoškoláků v tisících	Počet vysokoškoláků na 10 000 obyvatel
Bulharsko	1969/70	86	101
ČSSR	1969/70	134	93
Maďarsko	1969/70	79	77
NDR	1969/70	122	71
Polsko	1969/70	152	76
SSSR	1969/70	4550	188
Francie	1966/67	474	95
Japonsko	1967/68	1094	109
NSR	1966/67	282	49
V. Británie	1967/68	432	78
USA	1968/69	4540	226

Prameny: *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*; *Statističeskij žezgodnik*, Moskva 1970, s. 133.

Země	Relace mezi počtem studentů na 10 000 obyvatel a GNP per capita (USA=100)	Relace mezi výdaji na vzdělání z národního důchodu a GNP per capita (USA=100)
Bulharsko	186	137
ČSSR	106	126
Maďarsko	80	115
Polsko	121	150
SSSR	178	171
Francie	68	93
NSR	48	88
V. Británie	59	120
USA	100	100

Citováno podle: R. Řícha, *Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty*, Filosofický časopis 1/1971, s. 20–21.

¹ Relativní srovnatelnost údajů o vzdělání je umožněna tím, že národní statistiky jednotlivých zemí jsou sjednocovány příslušnou odbornou komisí UNESCO, a to po stránce obsahové a pojmové i po stránce zpracování dat. Pokud bychom chtěli srovnávat údaje jednotlivých zemí přímo, setkali bychom se s téměř nepřekonatelnými obtížemi, neboť jsou uváděny podle organizačních a obsahových struktur, které se v jednotlivých státech podstatně liší. Kromě škol státních existují školy financované a spravované územními celky, školy soukromé a církevní; v některých zemích nebyla dosud překonána rasová diskriminace v přístupu ke vzdělání; v jednotlivých zemích jsou rozdíly ve vnitřním členění škol podle stupňů apod.

10 tisíc obyvatel v USA o 72 vysokoškola-
láků více než v SSSR, v roce 1970 to bylo
jen 38, přičemž tempo růstu počtu vysoko-
školáků v SSSR zůstává vyšší než v USA.

Stejně jako celkové počty vysokoškola-
ků můžeme sledovat i rozložení studentů
podle oborů studia. Všeobecný trend směřu-
je ke zvyšování počtu vysokoškola-
ků s technickým zaměřením. Údaje tohoto
druhu mají přímý vztah k hospodářskému
a vědeckotechnickému rozvoji společnosti.
Je proto zcela na místě, jestliže z těchto
a podobných údajů — jako je například
socioprofesionální a kvalifikační struktura
společnosti — vyvozujeme závěry o místě
té které společnosti, té které země, v po-
řadí dosaženého hospodářského a vědecko-
technického rozvoje a o jejich dalších mož-
nostech v tomto směru.

Charakter společnosti je však určován
charakterem výrobních poměrů a dialek-
tikou těchto poměrů a všeobecných pod-
mínek rozvoje společnosti. Sem přirozeně
patří i stupeň hospodářského a vědecko-
technického rozvoje. Tato dialektika má
rozhodující vliv na formování společenského
i individuálního vědomí a na způsob
participace lidí na utváření daného cha-
rakteru výrobních vztahů a všeobecných
podmínek života společnosti.

Jakmile uvedeme výše uvedená fakta do
této souvislosti, musíme se ptát nejen na
to, jaké je pořadí té které země v počtu
vysokoškola-
ků vůbec, ale i na to, jak se
na jejich všeobecném růstu podílejí čle-
nové dané společnosti. Na základě údajů
stejně zpracovaných jako byly údaje v ta-
bulkách uvedených v pozn. 2, 3 dostaneme
odpověď, která zní v neprospěch všech ka-
pitalistických států bez výjimky. V žádném
z nich se nepodařilo odstranit diskriminaci
v přístupu ke vzdělání, která existuje bez

ohledu na případné právní záruky. Sociál-
ní struktura vysokoškola-
ků ve všech ka-
pitalistických státech se podstatně liší od
sociální struktury společnosti.⁴ Zatímco ve
všech socialistických státech došlo k pod-
statnému sblížení sociální struktury vysoko-
škola-
ků se sociální strukturou spo-
lečnosti. V Československu se podíl vysoko-
škola-
ků z dělnických rodin ustálil zhruba
na 40 % z celkového počtu.

Tato zjištění staví do jiného světla celý
problém zvyšování počtu vysokoškola-
ků. Poukazuje nejen na dvojznačnost, ale na
mnohoznačnost interpretací dat o růstu
počtu vysokoškolsky vzdělaných, a tedy
také nejkvalifikovanějších pracovníků, jest-
liže se tato interpretace opírá pouze o vztah
k všeobecným tendencím hospodářského a
vědeckotechnického rozvoje, který se při-
rozeně projevuje ve všech průmyslově vy-
spělých zemích i v zemích takzvaného třetí-
ho světa.

Fakta o nízkém procentuálním zastou-
pení dětí z nejnižších sociálních vrstev na
vysokých školách, která jsou předmětem
studia v západní sociologii, pedagogice a
ekonomii, mají svéráznou interpretaci. Ob-
viňují prostě ve většině případů rodinu.
Netřídní chápání společenské struktury
umožňuje zcela obejít sociální a politické
souvislosti a ekonomické bariéry.⁵ Celý
problém je spatřován v tom, že vysoké a
střední vrstvy nebudou schopny pro ma-
lou početnost dodat na vysoké školy po-
třebný počet studentů, což by mohlo ohro-
zit ekonomický růst a vědeckotechnický
rozvoj společnosti. Odtud pramení hnuti
za demokratizaci vzdělání v kapitalistick-
kých zemích. Právě z tohoto důvodu není
možno stavět na stejnou úroveň — jak
se často děje — demokratizační snahy
v oblasti vzdělání v kapitalistických stá-
tech.

⁴ Podíl dětí z dělnických rodin na vysokých ško-
lách v roce 1964 (v %)

Země	
Bulharsko	34,5
ČSSR	37,9
Maďarsko	33,1 (1957)
Polsko	35,0
Francie	8,3
V. Británie	25,0 (1963) na universitách. včetně zemědělských dělníků a slabého počtu řemeslníků

Citováno z: *Accès à l'enseignement supérieur du
point de vue de l'origine sociale, économique et*

culturelle des étudiants, UNESCO 1967, s. 27, 28, tab.
č. 6.

⁵ V 6 zemích Evropského hospodářského společen-
ství vzrostl počet vysokoškola-
ků v letech 1962—1967
o 70 %, avšak podíl dětí z dělnických rodin na tomto
přírůstu činil pouze 9 %. Většina vysokoškola-
ků pocházela z rodin drobné a střední buržoazie. (*Le
Monde, Školství a vědecký, ekonomický a sociální
rozvoj*), zpráva o semináři UNESCO v Paříži 27. —
30. prosince 1968).

⁶ I věcně cenné výzkumy o vlivu sociokulturního
prostředí rodin na vzdělatelnost a aspirace dětí
jsou v obecnější, teoretické rovině znehodnocovány
tvrzením, že nízké aspirace dětí z rodin, kde mají
rodiče pouze základní vzdělání a rodina je na nej-
nižším stupni statusového žebříčku, je výsledkem
rodinné výchovy, u níž kauzální řetěz končí. (Na-
příklad: R. D. Hess and V. C. Schipman, *Early Expe-
rience and the Socialisation of Cognitive Modes in
Children*, Child Development, Vol. 36, No. 4, 1966.)

tech a ve státech socialistických, neboť zde demokratizace vzdělání souvisí s celkovou demokratizací společnosti, v níž se mění výrobní poměry a s nimi zcela zákonitě i všeobecné podmínky rozvoje společnosti. Demokratizace vzdělání v těchto zemích hraje významnou úlohu jako předpoklad utváření a rozvoje individuálních schopností každého jednotlivce. Ruší řadu třídně stavovských a politicko-sociálních bariér, což působí jako demokratizační stimuly změn společenského vědomí nejen v dříve prakticky nerovnoprávných třídách, ale i v třídách dříve preferovaných. Je současně důležitým faktorem působícím ve směru žádoucích změn v sociokulturním prostředí rodin s nejnižší kulturní úrovní. Konkrétní výzkumy potvrzují předpoklad, že na zlepšování sociokulturního prostředí těchto rodin působí výrazně členové, kteří studují na vyšších stupních škol. Všeobecný kulturní vzestup, k němuž dochází v socialistické společnosti a na němž se demokratizace vzdělání podstatně podílí, může v dlouhodobější perspektivě příznivě ovlivnit i celkovou kvalitu populace, pokud tím rozumíme zvyšování rozumových schopností a vzdělatelnosti každého jedince.

3. Problémy mezinárodních komparací kulturní úrovně

Problémem zvláštního druhu je porovnávání kulturní úrovně jednotlivých společností, států a národů. Podobně jako v oblasti vzdělání můžeme i o kultuře získat relativně srovnatelné údaje především pokud jde o počty kulturních institucí a frekvenci jejich využívání, vybavení domácností hromadnými sdělovacími prostředky, výši nákladů a počet titulů vydávaných knih, novin a časopisů.

Prostý průřez daty tohoto druhu však může vypovídat pouze o počtu a stavu či o případných tendencích vztahujících se k počtu a danému stavu. Mezinárodní komparace jsou zde přijímány se značnou rezervou hlavně proto, že jim uniká analýza obsahů. To však není jediná a hlavní obtíž, alespoň ne ve všech případech.

Rezervovanost je na místě především proto, že statistické údaje tohoto druhu nejsou zpravidla analyzovány v celospolečenských souvislostech a ve vazbách na vědomí jednotlivých tříd a skupin. Tento druh analýzy sice nemůže nahradit analýzu obsahů úplně, avšak je prvořadý, a to

ze dvou důvodů: 1. Analýza kultury v celospolečenských souvislostech umožňuje poznat její skutečnou funkci ve společnosti a najít adekvátní sociologický přístup k jejímu hodnocení z hlediska leninského pojetí dvou kultur v třídní společnosti. 2. Komplexní vážení a srovnávání statistických dat o kultuře ve vztazích ke společnosti a podmínkám života lidí zakládají možnost racionálně hodnotit shromážděné údaje i s ohledem na obsahovou stránku kultury, protože charakter výrobních poměrů a všeobecné podmínky rozvoje společnosti rozhodující měrou ovlivňují společenské vědomí. Jeho prostřednictvím se stávají zdrojem pohybu, který vrací do kulturní sféry nové podněty a vynucuje si její modifikace.

Žádné sebedokonalejší rozbory kulturních obsahů, jsou-li analyzovány mimo kontext celospolečenských souvislostí, stavu a struktury společenského vědomí, nemohou vypovídat o skutečné kulturní úrovni té které společnosti, pokud ovšem celý problém neklademe mimo sféru totální lidské aktivity — nejen aktivity pracovní, ale také aktivity v participaci na přeměnách podmínek vlastního života. Přitom výzkumy aktivit lidí ve volném čase v naší společnosti ukazují, že politická aktivita a participace na řízení veřejných záležitostí podstatně ovlivňuje i kulturní aktivitu lidí a úzce s ní souvisí. Korelace je zde někdy dokonce vyšší než korelace se vzděláním.

Na příklad združstevňování vesnice znamenalo pro pětinu našeho obyvatelstva v průběhu krátkého období profesionální reorientaci a prudkou sociální mobilitu. Přesto došlo během jednoho a půl desetiletí ke stabilizaci i v generaci, která byla subjektem této dalekosáhlé změny, a ke všeobecnému odbornému i kulturnímu vzestupu této části obyvatelstva. Tlaky společnosti na rychlou reorientaci na velkovýrobu a technické i technologické změny v zemědělské výrobě byly provázeny aktivizací družstevního rolnictva ve sféře participace na řízení těchto procesů. Družstevníci sami organizovali celospolečenské přeměny, účastnili se řízení družstevního hospodářství, pracovali v občanské správě i v politické sféře. Uvedený příklad má nepochybně i teoretickou hodnotu, neboť jde o fakt proěřený ve společenské krizi československé společnosti v roce 1968, v níž se družstevní rolnictvo ukázalo jako

stabilizační faktor socialismu. Do hry zde vstupuje to, co Lenin nazýval politickou kulturností obyvatelstva. Bez nadsázky je možno tvrdit, že je kvalitativně novým faktorem socialistické společnosti a úzce souvisí s její kulturní strukturou.

V této souvislosti se nabízí závažná metodologická otázka související s poznáváním proměn společenské struktury socialistické společnosti a jejího vědomí, tedy i proměn vědomí dělnické třídy. Tato otázka zní: Není možno zkoumat strukturální změny ve společenském vědomí jednotlivých tříd socialistické společnosti — konkrétně dělnické třídy — prostřednictvím analýzy změn, k nimž došlo v jiné třídě? Není taková oklika oklikou pouze zdánlivou a neznamena ve skutečnosti přiblížení se podstatě věci; nejde o důležitý prostředek sebepoznání dělnické třídy samé?

V přeměnách společenského vědomí socialistické společnosti dochází k nerovnoměrnostem, které souvisí nejen s přeměnami v politicko-ekonomické sféře, ale také s proměnami v kulturním povědomí, s všeobecnou kultivací jednotlivých tříd a skupin obyvatelstva. Přitom nemusí jít a ve všech případech nejde o souběžný proces, ale o procesy dva, které se prolínají a splývají, ale také se vzdalují a jeden nabývá vrchu nad druhým. Pokud změny ve vědomí jednotlivých společenských tříd a skupin mají stejný směr jako hlavní proud kvalitativních společenských změn, mohou přispět k identifikaci podstatných změn ve vědomí celé společnosti.

Jednostranně pojaté vazby vzdělání na hospodářskou a vědeckotechnickou oblast — můžeme ji nazývat civilizační sférou —, stejně jako značně rozšířené tendence ohraničovat kulturní úroveň obyvatelstva vzorem nejvyšší civilizační úrovně v soudobém světě jakoby v zájmu budoucího kulturního vývoje člověka ve skutečnosti ponechávají stranou lidskou aktivitu ve vazbě na ni samu a na takové podmínky společenského vývoje, v němž bude člověk sám sobě účelem.

Z hlediska soudobé společnosti je však podstatná právě dialektika lidské aktivity, kterou můžeme nazvat tvořivostí, a podmínek, které rozvíjení této tvořivosti člověku umožňují nebo ji brzdí. Tato souvislost je pro nás rozhodující, neboť odhaluje, jaké šance má člověk v konkrétní společenské struktuře jako bytost, o níž zde

vlastně běží. Při takovém pohledu se pak plně projeví relevance sociálně politického uspořádání společnosti. Třídy, stejně jako sociální vrstvy, pak už pozbývají charakteru abstraktních symbolů a jeví se v plně konkrétnosti jako soubory lidí, kteří buď participují nebo neparticipují nejen na rozvíjení hospodářské a vědeckotechnické sféry, ale participují nebo neparticipují také na reflexi společenské skutečnosti v procesu jejího tvoření a sami sebe si uvědomují nebo neuvědomují jako aktivní činitele tohoto procesu, nebo zůstávají jeho objekty.

Při mezinárodních komparacích vůbec a při komparacích údajů z kulturní oblasti zvláště proto nemůže jít jen o porovnávání kvantitativy jevů, nebo dokonce věcí. Už v metodologických přístupech a teoretických východiscích musí být obsažena dialektika objektivního historického pohybu. Jedině ona dovoluje teoreticky zhodnotit možnosti, které dává uplatnění exaktních metod poznávání společenské reality tím, že uvádí daný moment do časových souvislostí s minulostí a budoucností a zároveň odhaluje dynamiku vlastní struktury zkoumaného jevu.

Problémy mezinárodních komparací na úseku vzdělání a kultury, o nichž jsem hovořila, souvisí především s porovnáváním údajů zemí s různým politickým zřízením. Některé jevy socialistických společností je velice obtížné do komparací socialistických a kapitalistických společností zahrnovat. Důvodem není jen nerozpracovanost teoreticko-metodologických nástrojů vědeckého zkoumání, ale především to, že v socialistické společnosti vznikají zcela nové jevy právě v oblasti vzdělání a kultury, včetně politické kultury občanů socialistické společnosti.

Nové okolnosti historického vývoje socialistické společnosti, které jsou dány novým charakterem výrobních poměrů a novým charakterem všeobecných podmínek života společnosti, vyvolávají kvalitativní změny ve struktuře společenského vědomí a také ve struktuře kulturního vědomí společnosti. S tím souvisejí také svérázné změny v kulturní mobilitě obyvatelstva jako celku i v kulturní mobilitě společenských tříd a skupin.

Dosud jsme zvyklí uvažovat o mobilitě pouze v oblasti socioprofesionálních rolí nebo některých dalších komponent sociál-

ниho statusu. Jde však o to, že kulturní mobilita — jakkoli dnes i v socialistické společnosti úzce souvisí se sociální mobilitou — na ní nemusí být bezpodmínečně závislá nebo z této bezprostřední vázanosti, alespoň v některých ohledech, vystupuje. (Tento problém přirozeně souvisí s pojetím kultury a kulturnosti a s hodnocením tvořivé účasti lidí na společenské reflexi a jejím teoretickém i praktickém přesahu. Toto postavení problému implikuje dialektickou negaci tradiční kontrapozice civilizace a kultury). Vzniká nový jev, který se začíná rozvíjet a může se plně rozvinout jen v socialistické společnosti. Tento jev dává možnost vytvářet nové hodnotové struktury a orientace, odlišné od hodnotových struktur soudobých kapitalistických společností, a formulovat cílové hodnoty socialistického životního stylu.

* * *

Mezinárodní komparace — byť na vysoké metodologické a teoretické úrovni — mají svoje hranice a není možno očekávat, že vyřeší problémy, které existují uvnitř jednotlivých společností. Metoda komparace je pouze jednou z metod přesnějšího a úplnějšího poznávání společnosti. Stejně tak i sociologie je jen jednou ze společenskovědních disciplín, zatímco poznávání společnosti je záležitost multidisciplinární.

Mezinárodní komparace sociální struktury, její dynamiky a porovnávání dat z jednotlivých oblastí společenského života nemají pro nás, jak už bylo řečeno na začátku, význam samy o sobě. Smysluplné jsou teprve tehdy, jestliže přispívají k účelným a racionálním zásahům do vývoje společnosti v souladu s potřebami jejího revolučního pohybu, což se přirozeně bez vědeckého zkoumání nemůže obejít.

Резюме

Гулакова М.: Образование и культурные аспекты социальной мобильности с точки зрения международных сравнений

Статья разделена в три части.

Первая показывает теоретико-методологические проблемы международных сравнений; речь идет не только о социологических вопросах, но также о марксистской рефлексии данного положения и о его философском и практическом следствии. Необходимо неустанно разрабатывать научную характеристику социалистического общества и социалистического жизненного стиля, начиная с экономических и политических основ социалистического обществен-

ного строя, через современное и предполагаемое в будущем развитие науки и техники до формирования сознания общества, и одновременно формулировать цели дальнейшего развития социализма, не только краткосрочные, но и в перспективе более длительного срока. Формулируя цели и перспективы развития мы должны принимать во внимание много неизвестных и переменных; больше всех мы их найдем на стороне человека. Дело не идет об абстрактном антропологическом подходе, но о конкретных исторических ступенях развития человека со всей областью рефлексии и саморефлексии общества, отраженной в институциональной структуре, опосредствующей в современном обществе — и капиталистическом и социалистическом — реальное субъектно-объектное отношение.

Во второй части автор занимается проблемой научной трактовки собранных данных; это значит интерпретировать их не только в рамках их собственной структуры, но также и в отношениях их к остальным областям общественной жизни и, в конце концов, комплексно по отношению к обществу и к его движению. В качестве примера он приводит сравнение данных об образовании, где преобладает аспект отношения образования к хозяйственному и научно-техническому развитию. Этот подход обычен даже и там, где обсуждается сущность образования по отношению к социальной мобильности. Из этого он выводит место соответствующего государства, занимаемое им по степени достигнутого научно-технического и экономического развития, и его будущие шансы в этом направлении.

Характер общества определяется, однако, характером производственных отношений и диалектикой этих отношений и всеобщих условий развития общества — сюда, естественно, входит также степень хозяйственного и научно-технического развития. Эта диалектика оказывает решающее влияние на формирование общественного и индивидуального сознания и на способ участия людей в формировании данного характера производственных отношений и всеобщих условий жизни. Как только мы приведем вышеупомянутые факты в эту связь, то мы должны спрашивать не только о месте соответствующей страны в количестве студентов вообще, но также о том, какое участие в росте этого количества принимают все слои жителей. Ответ звучит не в пользу всех капиталистических стран: ни в какой из них не удалось устранить дискриминацию в доступе к образованию, которая действует невзирая на эвентуальные правовые гарантии, между тем как в социалистических странах структура студентов существенным образом сблизилась с социальной структурой общества. Установление этого показывает всю проблему повышения количества студентов в другом свете и указывает на многозначность трактовки этих данных, если она базируется только на отношении к всеобщим тенденциям хозяйственного и научно-технического развития.

Третья часть посвящается проблемам международного сравнения культурного уровня. Относительно сравнимыми данными являются

данные, касающиеся количества культурных учреждений и интенсивности использования их, оборудования домашнего хозяйства средстами массового сообщения, тиража и числа издаваемых книг (или же переводов), газет и журналов. Международные сравнения здесь восприимчивы очень критически, особенно потому, что они не заключают в себе анализ содержания. Однако, это не решающая причина. Решающим является то, что данные этого рода, как правило, не анализируются в всеобщественных связях и в связях с сознанием отдельных классов и групп. Естественно, такой анализ не может заменить анализ содержания полностью, но он является первоочередным по двум причинам: 1. он дает возможность узнать функцию культуры в обществе и найти адекватный социологический подход к оценке культуры, 2. комплексное взвешивание и сравнение эмпирических данных о культуре в ее отношении к обществу и условиям жизни людей скорее создает основу возможности рационально оценивать соответствующие данные с учетом содержания чем наоборот.

Превосходнейшие анализы культурных содержания, поскольку они анализируются вне контекста всеобщественных связей, состояния и структуры общественного сознания, не могут давать показаний о действительном уровне соответствующего общества.

Summary

Huláková M.: Education and Cultural Aspects of Social Mobility from the Viewpoint of International Comparison

The paper is divided in three parts.

Part I exposes the theoretical and methodological problems of international comparison; it involves not only sociological problems but also the Marxist reflection of the given condition, as well as its philosophical and practical reflection. It is necessary continuously to elaborate the scientific characterization of the socialist society and the socialist style of living — from the economic and political bases of the socialist social order over the demands of the contemporary or anticipated development of science and technique to the formation of social consciousness — and simultaneously to formulate not only short-term goals of the further development of socialism but also goals having a more long-term perspective. In formulating goals and developmental perspectives, many unknown and variable quantities must be considered; most of them are on the part of Man. It is not the matter of an abstract anthropological approach but of concretely historical stages of the development of Man, including the whole area of the reflection and self-reflection of society projected into the institutional structure, mediating in the contemporary society (both capitalist and socialist) the real subject-object relation.

In Part II, the author discusses the problem of the scientific interpretation of the

data collected. This means their interpretation not only in the framework of their own structure but also in their relations to other areas of social life, and finally, complexly, to society and its motion. By way of example, she introduces the comparison of data concerning education where the viewpoint of the relation of education to the economic, scientific and technological development is predominating. This approach is usual also where the relevance of education to social mobility is considered. Therefore, the place of the respective state in the scale of the attained scientific-technological and economic development is deduced, as well as its further chances in this direction.

The character of society, however, is determined by the character of production conditions as well as by the dialectics of these conditions and of the general conditions of the development of society — naturally involving also the level of economic and scientific-technological development. This dialectics has a decisive influence on forming both the social and the individual consciousness, and on the way in which people participate in forming the given character of production relations and of the general conditions of social life. After having brought the above-mentioned facts into this context, we must necessarily inquire not only about the order of the respective country in the number of university students in general, but also about the share of all the population strata in their growth. Here, the reply is in disfavour of all the capitalist countries: not a single one of them has succeeded in doing away with the discrimination in the approach to education; this discrimination functions regardless of eventual legal guarantees. In all the socialist countries, on the other hand, the social structure of the university students has substantially approximated the social structure of society. This ascertainment throws a new light upon the whole problem of increasing the number of university students and shows the ambiguity of the interpretations of these data — if they are based only on the relation to general tendencies of the economic and scientific-technological development.

Part III is devoted to the problems of international comparison of the cultural level. Relatively comparable data include primarily the numbers of cultural institutions and the frequency of their utilization, the equipment of households by mass communication media, total printing expenses and numbers of published books (or translations), newspapers and periodicals. International comparisons in this area are accepted with considerable reserve, mainly due to their lack of content analysis. This, however, is not the decisive reason. What actually decides is that, as a rule, data of this kind are not analysed in all social contexts and in their connection with the consciousness of individual classes and groups. Naturally, such an analysis cannot fully replace the content analysis, but is of primary importance for two reasons:

1. it helps us to understand the function of culture in society and to find an adequate sociological approach to the evaluation of culture, 2. the complex weighing and comparing of empirical data about culture in their relation to society and to the people's living conditions offer the possibility of a rational evaluation of the respective data even with a view to the content aspect, rather than to the contrary.

No matter how accomplished are the

analyses of cultural contents, they cannot — in case they are analysed outside the context of all-social connections, of the condition and structure of social consciousness — give us any idea about the actual cultural level of the respective society, unless, of course, the whole problem is excluded from the sphere of total human activity — i. e. not only of the working activity but also of the activity by which man participates in changing the conditions of his life.

Přítomnost a perspektiva socialistické společnosti je do značné míry závislá na oblasti výchovy a vzdělání, a proto je dnes soustředění zájmu na tuto sféru ve všech vědních oborech vysoce aktuální. V marxistické sociologii nebyla dosud vyřešena celá řada teoretických otázek. Příkladem je klíčová problematika vztahu mezi výchovou a vzděláním. Výrazná tendence k absolutizaci podílu vzdělání ve vývoji společnosti často vyúsťuje v nedoceňování podstatné souvislosti vzdělání s výchovou. Současně je tak zastírána existence vnitřní spojitosti mezi sociologií výchovy a sociologií vzdělání. Je třeba se pokusit o vyjasnění těchto pojmů a osvětlení jejich vzájemného sepětí, které se odráží v diferencované jednotě obou specializovaných součástí sociologie.

Východiskem tohoto příspěvku je dialektické chápání vztahu mezi základními pojmy, tj. výchovou a vzděláním. Jejich vzájemná podmíněnost je vyjádřena ve vlastním obsahu těchto kategorií, pramení z jejich společenské podstaty, je ztvárněna v cílech a ve společenských funkcích výchovy a vzdělání a výrazně se promítá též v konkrétní realizaci výchovného a vzdělávacího procesu. Ze stručné interpretace těchto otázek pak přirozeně vyplývá koncepce sociologie výchovy a vzdělání.

Pojmové vymezení výchovy a vzdělání¹

V pojmu výchovy splývají ze sociologického hlediska dva základní aspekty. Je to jednak složka výchovná, která zahrnuje proces společenského utváření morálních,

citových, estetických, ideových a jiných stránek profilu socialistického člověka, jednak složka vzdělávací, tj. společenské ovlivňování intelektuálního, odborného, teoretického i praktického růstu člověka. Obě složky, výchovná a vzdělávací, se ve výchovném procesu úzce prolínají, propustují, a proto není možné socializační a kultivační aspekty oddělovat. Nelze současně jednu z obou složek nadřazovat druhé, neboť jejich podíl na rozvoji osobnosti je rovnocenný. Tyto stránky se pak v určitém poměru slučují ve vzdělání, které je koncentrovaným odrazem veškerých výsledků výchovy a vzdělávání, komplexním procesem rozvoje osobnosti po stránce intelektuální, odborné, morálně politické a kulturně ideové, verifikovatelným potenci praktického tvůrčího uplatnění ve společenském životě.

Vycházím z nejširší koncepce výchovy jako společenského procesu všestranného celoživotního formování člověka, který je ovlivňován rozsáhlým komplexem aktivních společenských vztahů a který je realizován všemi formami výchovy. Neomezují se pouze na tradiční pojetí výchovy jako výchovy výlučně školní a školní výchovou uzavřené.² Veškeré výsledky společenského působení³ krystalizují ve vzdělání, které integruje vnější i vnitřní momenty tohoto procesu. Podněty poskytované výchovou pronikají do vnitřního světa člověka, jsou zhodnocovány, přetvářeny a rozvíjeny, a stupeň této reflexe se pak výrazně promítá do jeho praktické činnosti.

Obzor výchovy a vzdělání se neustále rozšiřuje zejména v souvislosti s vědec-

¹ V sociologické literatuře, zabývající se tematikou výchovy a vzdělání, se velmi zřídka setkáváme s přesnou, výstižnou formulací těchto pojmů. Je nápadné, že se některé existující práce, a to zvláště nemarxistické, řešení tohoto složitého a velmi sporného problému vyhýbají, jiné pak ve svých definicích většinou zachycují pouze jednotlivé stránky zkoumaného jevu. Nejčastějšími variantami jsou v tomto směru různé „humanistické“ nebo „kulturní“ abstrakce, které celou problematiku zužují a nesou v souladu s požadavkem komplexního přístupu ke konkrétní společenské realitě.

² Pojetí výchovy jako činnosti realizující se výlučně ve školní sféře, které uplatňoval např. J. Váňa ve své práci *O metodologických problémech v rozvoji pedagogické teorie*, Praha 1962, s. 28, je v sociologii třeba překročit.

³ K. Galla diferencuje mezi společenským působením a mezi společensky záměrnou, výchovnou kultivací člověka. Srv. K. Galla, *Úvod do sociologie výchovy*, Praha 1967, s. 142. Někdy je rozlišována výchova intencionalní a funkcionální.

kým a technickým pokrokem moderní doby. Stále markantněji vystupuje do popředí skutečnost, že výchova a vzdělání nejsou konstantami, ale nesmírně proměnlivými stránkami společenské reality. Jejich nejtypičtější znakem je trvalá přítomnost a neukončenost v průběhu celého života člověka. Jedinec svůj přínos společnosti nepřetržitě modifikuje a tendence tohoto přínosu je vzestupná. Mnohá nedorozumění plynou právě z nepochopení dynamiky výchovy a vzdělání znásobené rozvojem moderní vědy a techniky.⁴ Výchova je kontinuálním procesem. Řídí a usměrňuje první kroky dětí a mládeže, poskytuje základní orientaci ve světě, společnosti a v práci. Současně zasahuje a je návodem k jednání ve všech dalších cyklech vývoje člověka, který je tak neustále vychováván a neustále rozšiřuje své vzdělání.

Socialistickou výchovu lze považovat ze sociologického hlediska za dialektický proces permanentního působení všech společenských aktivních vztahů na všestranný intelektuální, odborný, morálně politický a kulturně ideový rozvoj člověka v průběhu celého života. Na podkladě adekvátní, podstatné společenské informace umožňuje a prohlubuje adaptaci měnící se přírodní a společenské realitě a současně podněcuje tvůrčí, aktivní spoluvytváření této skutečnosti člověkem, který tak přetváří i sebe sama. Základním znakem tohoto procesu je tendence k optimálnímu uspokojení jak celkových potřeb a zájmů osobnosti, tak i celé společnosti.

V této charakteristice jsou vyjádřeny aspekty socializační a kulturní, které je třeba ještě doplnit. Výchovu lze současně chápat jako jeden ze základních procesů *výměny společenských informací*, materiálních i nemateriálních, ekonomických, politických a kulturních, poskytovaných jak všemi předcházejícími vývojovými etapami společnosti, tak přítomností a přetvářených a rozvíjených v souladu s charakterem jednotlivých konkrétních společensko-ekonomických formací. Výchova *zajišťuje kontinuitu společenského vývoje*. Tento proces také *ovlivňuje rozsah, intenzitu a vývoj všech společenských činných*

vztahů mezi lidmi, mezi skupinami a také třídami ve společnosti. V této formulaci je obsazeno hledisko translačně transformační a komunikačně kooperativní.

Vzdělání⁵ jako produkt celkového společenského výchovného působení je ze sociologického hlediska vysoce dynamickým fázovým procesem přijímání, zvládání, zhodnocování, přetváření a aktivního tvůrčího uplatňování stimulů a informací poskytovaných výchovou v praktické činnosti. Relativní ukončenost jednotlivých fází je neustále modifikována kvalitativně i kvantitativně novým výsledkem působení výchovy a vzdělávání, který permanentně prohlubuje všestranný rozvoj člověka ve všech sférách jeho činnosti a v průběhu celého jeho života.

Vzdělání je možné považovat za *výsledek výměny informací* realizované výchovným a vzdělávacím procesem, jejichž souhrn člověkem absorbovaný, tvůrčím způsobem přepracovaný a do společenské praxe přenášený a v ní uplatňovaný významně napomáhá k udržování kontinuity vývoje společnosti a usnadňuje též komunikaci mezi lidmi na kooperativním základě.

Společenská podstata výchovy a vzdělání

Vnitřní spojitost výchovy a vzdělání je hluboká a všestranná. Nejen z obsahu těchto pojmů, ale i z úvahy o jejich postavení ve společnosti a o jejich významu pro společnost vyplývá, že při sledování těchto procesů je nutné vždy vycházet z jejich vzájemného propojení. Úzká souvislost se projevuje také v cílech a ve společenských funkcích výchovy a vzdělání.

Aplikujeme-li na zkoumanou oblast principy marxismu-leninismu, shledáváme, že pojmy výchova a vzdělání nemají spekulativní charakter, nejsou samoučelnými, od reálného života odtrženými kategoriemi. Jejich existence je umožňována pouze určitým vztahem ke zcela konkrétnímu, historicky vzniklému a historicky se vyvíjejícímu společenskému systému. Problematiku výchovy a vzdělání je vždy třeba začleňovat do širokého společenského kontextu. Jejich charakter je určen potřebami,

⁴ V sociologické literatuře stále ještě přezívají vlivy starších koncepcí výchovy a vzdělání, které vycházely z báze průmyslové revoluce, a často se nepřihlíží k podnětům vědeckotechnické revoluce. Výchova bývá charakterizována jako proces a vzdělání jako stav. Tento přístup je typický zvláště pro soudobé rakouské a německé autory (srv. např. A.

Eder, *Bildung und Gesellschaft*, Wien 1965, s. 25 aj.), kteří zřejmě čerpají z tradice. Srovnání umožňuje práce R. Klímeše, *Vzdělání jako základní pojem výchovy*, Praha 1937, s. 113–115, 119–120.

⁵ K problematice vzdělání viz podrobněji článek: J. Puršová, *Sociologické aspekty vzdělání*, Mládež a společnost, 3/1970, s. 47–61.

požadavky a zájmy konkrétní společnosti, jejíž rozvoj je podmíněn adekvátním fungováním systému výchovy a vzdělání a současně je podmiňuje. Výchova a vzdělání se jako součásti kulturní a ideologické struktury společenského systému pronikají. Tato vzájemná závislost ovlivňuje jejich působení a vývoj. Těsné sepětí mezi výchovou a vzděláním napomáhá k realizaci společenských cílů a funkcí vyjádřených v cílech a funkcích výchovy a vzdělání.

V socialistické společnosti jsou výchova i vzdělání založeny na socialistických principech a sledují základní cíl: vytváření podmínek pro postupný přechod ke komunismu. Tento obecný cíl může být realizován výhradně výchovou všestranně vzdělaného, ve všech směrech harmonicky rozvinutého člověka, vyznačujícího se vysokou intelektuální a odbornou, morálně politickou a kulturně ideovou aktivitou, člověka, který dokáže tvůrčím způsobem přijímat, hodnotit, rozpracovávat a aplikovat poskytované informace v praktické činnosti a ovlivňovat tak nejen všechny společenské vztahy, ale i svůj vlastní vývoj, své sebevytváření. Tento základní cíl socialistické výchovy, který lze stručně vyjádřit heslem „Rozvojem člověka k rozvoji společnosti“ (a také naopak), je v naprostém souladu s cíli jednotlivých forem výchovy a vzdělávání. Vzdělání, pojímané v nejširším významu jako souhrn, jednota všech výše uvedených charakteristik socialistického člověka, má na tomto procesu rozhodující podíl.

Vzájemný vztah mezi výchovou a vzděláním se odráží také v jejich *společenských funkcích*, které jsou podmíněny požadavky a potřebami socialistické společnosti a prolínají se v nich aspekty celospolečenského charakteru s aspekty individuálními. Funkce výchovy, které můžeme chápat jako působení společnosti k realizaci výchovných a vzdělávacích cílů, vyplývají z komplexu vzájemných aktivních společenských vztahů v procesu výchovy a vzdělávání a optimálně zabezpečují všestranný tvůrčí rozvoj, vzdělání člověka v souladu s potřebami společnosti.

Rozlišují obecné a specifické společenské funkce výchovy a vzdělávání, které se vzájemně podmiňují a které mají v každé

konkrétní společensko-ekonomické formaci odlišnou povahu.

Obecné společenské funkce výchovy jsou založeny na procesech *translace-transformace, komunikace-kooperace, socializace a kultivace*. První dvě vycházejí spíše z celospolečenských stimulů, druhá dvojice je spíše zaměřena na požadavek individuálního rozvoje. Je však třeba poznamenat, že tyto funkce nejsou izolovány, ale vyznačují se vnitřní dialektickou závislostí a vzájemným působením. Obecné společenské funkce výchovy se uplatňují a konkretizují při realizaci *specifických funkcí výchovy* — *ekonomické, politické a ideologické*, ve kterých se jednotlivé obecné aspekty odrážejí specifickým způsobem. Také tyto tři okruhy výchovného působení jsou neoddělitelně spjaty a vzájemně se prostupují.

Translačně transformační, komunikačně kooperativní, socializační a kultivační funkce výchovy a vzdělávání a jejich specifický odraz ve funkci ekonomické, politické a ideologické se současně promítají do sféry vzdělání jako výsledku výchovy. Vzdělání je koncentrovaným odrazem veškerého působení výchovy a současně plní své vlastní společenské funkce. Uspodňuje a zintenzivňuje procesy translace — transformace, komunikace — kooperace, socializace a kultivace a významnou úlohu hraje též v ekonomickém, politickém a kulturním životě člověka i společnosti.

Pokusím se charakterizovat dosah a rozsah všech naznačených funkčních rysů výchovy, vzdělávání a vzdělání v socialistické společnosti.

*Translačně transformační funkce výchovy*⁶ vyplývá z historicko-genetického charakteru společenských procesů. Spočívá v zajišťování kontinuity vývoje společnosti. Výchova plní významnou úlohu při přenosu, přepracovávání a rozvíjení pozitivních výsledků historické zkušenosti a poznání lidstva, a to informací jak materiálních, tak nemateriálních, jak ekonomických, tak politických i kulturních. Marx napsal: „Dějiny nejsou nic jiného než sled jednotlivých generací, z nichž každá těží z materiálů, kapitálů, výrobních sil, které jí odkázaly všechny předchozí generace, pokračuje tedy jednak za úplně změněných okol-

⁶ V tomto termínu je vyjádřeno jak hledisko přenosu informace, tak jejího přetváření, přeměny v kontextu konkrétního vývoje společnosti.

ností v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti . . .⁷ Tato funkční charakteristika se odráží ve vzdělání. Čím je člověk vzdělanější, tím je schopnější kvalitativně i kvantitativně tyto výsledky absorbovat, shrnovat, přetvářet, rozvíjet k prospěchu společnosti a napomáhat tak k udržování nepřetržitosti vývoje.

Komunikačně kooperativní funkce výchovy úzce navazuje na funkci translačně transformační, neboť slouží k difúzi informací v dané konkrétní společensko-ekonomické formaci a k jejich pronikání v nejširším společenském měřítku. Společenská komunikace mezi lidmi nebo mezi skupinami lidí je velmi komplexním, dynamickým a složitě strukturovaným procesem. Je založena na výměně společenských informací, tj. na vzájemném působení k přetváření přírody, společnosti i člověka. Je realizována prostřednictvím určitého dohodnutého, normativně schváleného procesuálního systému materiálních i nemateriálních faktorů. Předpokládá vždy určitý stupeň organizovanosti společenských vztahů a řízení charakterizovaného principem zpětné vazby a kontroly. Cílem společenské komunikace je dosažení optimální kooperace mezi lidmi, skupinami a třídami ve všech sférách společenské činnosti. Směřuje vždy ke koordinovanému působení na přírodu, společnost i člověka. Kritériem úrovně společenské komunikace je pak míra využití výsledků výměny informací ve společenské praxi.

Výchozím informačním zdrojem je konkrétní společenský systém. Výchova je z tohoto hlediska jedním z nejvýznamnějších činitelů ovlivňujících společenskou komunikaci mezi lidmi a skupinami lidí. Je nejintenzivnějším procesem výměny informací z oblasti ekonomické, politické a kulturní. Rozvíjením tvůrčích schopností a iniciativy lidí řídí a vede člověka ke konstruktivnímu a racionálnímu jednání ve společnosti. Vzdělání usnadňuje společenskou komunikaci mezi lidmi, navozuje schopnost člověka více se podílet na výměně informací. Tím umožňuje hlubší kooperaci mezi členy společnosti ve všech sférách jejich činnosti.

S komunikační funkcí je úzce spjata

socializační funkce výchovy. Výchova usměrňuje myšlení a jednání člověka, vede jej k chápání významu přenášené a transformované společenské informace a k účasti na její výměně, ke zvýšení podílu na společenské komunikaci v oblasti ekonomické, politické a kulturní.

Pojem zespolečenšťování neboli socializace se definuje takto: „Socializací rozumíme proces spontánního vrůstání a intencionálního vřazování lidského jedince do společnosti . . .“⁸ Zespolečenšťování je pak možné chápat také jako proces postupné a všestranné mobilizace potenciálu člověka, tj. intelektuální, odborné, morálně politické a kulturně ideové aktivity člověka ve vyvíjejících se podmínkách společenského života, determinované komplexem společenských vztahů a činností, do nichž je člověk začleněn a které stimulují míru jeho aktivity ve společnosti jako výraz postupné internalizace společenských potřeb, zájmů, norem a hodnot. Výchovu lze z tohoto hlediska charakterizovat jako návod k překonávání přírody v člověku jeho zespolečenšťováním.

Vzdělání jako výsledek výchovy podstatně modifikuje a prohlubuje proces socializace a přibližuje tak člověka k pochopení podstaty fungování a vývoje společnosti.

Těsné sepětí existuje mezi socializační a *kultivační funkcí výchovy*. Prohlubován a modifikován je nejen proces zespolečenšťování, tj. výchovná stránka, ale také proces vzdělávání, kultivace člověka. Výchova ovlivňuje způsob přijímání, zhodnocování a přepracovávání ekonomických, politických a kulturních informací, vědeckých poznatků získávaných jejich stálou výměnou mezi členy společnosti a jejími skupinami. Působí nejen na vývoj kvalitativního a kvantitativního zvládnutí těchto informací, ale též na jejich adekvátní aplikaci ve společenské praxi. Kultivace vyúsťuje ve vzdělání, které je koncentrovaným výrazem toho, jak si člověk osvojuje výchovou poskytované informace, rozvíjí je a přenáší do veškeré své praktické činnosti.

Nyní je třeba se zamyslet nad projekcí všech těchto závažných aspektů společenského působení výchovy a vzdělávání, tj. translace — transformace, komunikace —

⁷ K. Marx — B. Engels, *Spisy*, sv. 3., Praha 1958, s. 58—59.

⁸ F. Kahuda, *Mílděž v dnešní dynamice společ-*

enského vývoje, Socialistická škola, roč. VII., 1967—1968, č. 1, s. 18.

kooperace, socializace a kultivace, které se odrážejí také ve vzdělání, do jednotlivých sfér společenského života, tj. zamyslet se nad jejich specifickými funkcemi — ekonomickou, politickou a ideologickou.

Ekonomická funkce výchovy, vzdělávání a vzdělání je rozhodující, neboť významně ovlivňuje charakter ostatních funkcí. Jejím výrazným znakem je spolupůsobení při udržování a rozvíjení materiální základny, především výrobního substrátu společnosti a současné působení při zabezpečování materiální existence člověka. Výchova se tak stává významným činitelem ve vývoji společenského systému i v modifikaci postavení člověka ve společnosti.

Výchovou je zajišťována historická kontinuita lidské pracovní, především výrobní činnosti. Přenos podstatných materiálních i nemateriálních výsledků lidské práce, výrobní zkušenosti, usnadňuje odstranění negativních nebo zastaralých a využití pozitivních prvků přetvářených na základě moderních poznatků vědy a techniky k dalšímu ekonomickému rozvoji společnosti i člověka.

Výchova navozuje proces společenské komunikace mezi lidmi a skupinami lidí v pracovní sféře. Ekonomický rozmach společnosti je umožňován společensky řízenou, regulovanou a kontrolovanou komunikací mezi lidmi. Tento aspekt je založen na činných vztazích spolupráce v pracovním, především výrobním procesu. Kooperace probíhá za pomoci společenské výměny informací. Je základem materiální existence společnosti a člověka a jejím cílem je nejvyšší oboustranný prospěch.

Výchova má významný podíl na intenzifikaci tohoto procesu. Napomáhá k zespolštění člověka, mobilizuje jeho pracovní potenciál, ovlivňuje adekvátní zapojení člověka do aktivních pracovních vztahů v oblasti výrobní i nevýrobní a jeho adaptaci pracovním podmínkám. Jedním z výrazných znaků procesu socializace je tak výchova k práci ve společnosti.

Má-li být pracovník schopen optimálně realizovat materiální výrobu, musí být

k tomuto cíli nejen vychováván, ale i vzděláván. Kultivace podstatně modifikuje a prohlubuje proces zespolštění. Na neustálém zvyšování odborných, kvalifikačních předpokladů člověka pro pracovní činnost je závislé jeho odborné uplatnění a vyšší produktivita jeho práce. Proto jednou z velmi významných ekonomických funkcí výchovy je reprodukce přiměřeně kvalifikovaných pracovních sil.

Všechny tyto aspekty výchovy a vzdělávání zesilují kvalitu, intenzitu a kvantitu vzdělání a současně jsou vzděláním prohlubovány. Vzdělání je významnou společenskou silou,⁹ ovlivňuje rozvoj výrobních sil, produktivitu práce i organizaci výroby. Společenská aktivita člověka se uplatňuje především v pracovní činnosti. Vzdělání je jedním z významných kritérií kvalifikačních předpokladů pro výkon určité pracovní činnosti a v souhrně s některými dalšími faktory naplňuje a uspokojuje potřeby člověka i potřeby společnosti.

Soudobý vědecký a technický rozvoj zdynamizoval ekonomickou funkci výchovy a vzdělání požadavkem, aby člověk byl v průběhu celého svého života schopen se pružně vyrovnávat s novými poznatky vědy a techniky, se změnami v pracovní oblasti, a to zvláště ve výrobní sféře, a z nich vyplývajících změnami v charakteru práce.¹⁰ Předpokladem této reorientace je úsilí o neustálé prohlubování vzdělání, obnovování a rozšiřování poznatků, z něhož pak vyplývá vyšší schopnost tvůrčí, samostatné práce a praktické aplikace vědeckých principů v pracovním procesu. Dnes se stává věda a v této souvislosti i vzdělání výrobní silou.¹¹ Permanentní zvyšování kvalifikace je kategorickým požadavkem nové situace. Společnost musí poskytovat jedinci takové vzdělání, které mu umožní adekvátní začlenění do profesionální struktury a účinnou participaci na společenském výrobním procesu.

S ekonomickou funkcí výchovy a vzdělání je těsně spjata *funkce politická*. Proces výchovy významně rozvíjí a upevňuje politický profil společnosti. Vede ke správnému chápání podstaty vývoje socialistické

⁹ Na úlohu vzdělání v ekonomickém vývoji poukazuje několik zahraničních sociologických publikací. Srv. např. A. H. Halsey, J. Floud, C. A. Anderson, *Education, Economy and Society*, New York 1961; P. Jaccard, *Sociologie de l'éducation*, Paris 1962; G. H. Bantock, *Education in an Industrial Society*, London 1963; G. Venn, *Man, Education and Work*, Washington 1964 aj.

¹⁰ Tento požadavek anticiipoval již B. Engels v *Zd-*

sadách komunismu. Viz Sborník Marx a Engels o *výchově a vzdělání*, Bratislava 1959, s. 120.

¹¹ Velmi známý je Marxův výrok o vědě jako výrobní síle. Srv. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 587. Také B. Engels píše, že „... bude duchovní prvek samozřejmě náležet k prvkům výroby ...“ a že se péče o vědu materiálně vyplácí. K. Marx — B. Engels, *Spisy*, sv. I, Praha 1957, s. 534.

společnosti a napomáhá k odstraňování některých rozporů.

Výchova umožňuje zhodnocení a aplikaci pokrokového politického dědictví minulosti a vyvození poučení z třídního charakteru minulých i soudobých společností a třídních bojů, které se v těchto společensko-ekonomických formacích odehrály. Výchova dále významně ovlivňuje proces komunikace mezi lidmi, jejich kooperaci v politické sféře na základě správně pochopené společenské informace. Výchova se výrazně podílí také na přizpůsobování člověka životu ve společnosti, napomáhá k formování jeho morálně politického profilu. Člověk je vychováván k tomu, aby se práce a vzdělání, rozšiřování kvalifikace postupně stalo jeho první potřebou a aby se maximálně zvyšoval jeho aktivní podíl na celkovém rozvoji společenského života, na budování společnosti. Výchova současně kultivuje morálně politický profil člověka. Neustále rozmnožuje, obohacuje jeho pracovní a politický potenciál přílivem nových poznatků.

Vzdělání zintenzivňuje a dále v tomto směru rozvíjí procesy translace — transformace, komunikace — kooperace, socializace a kultivace. Ve vzdělání morálně politické hledisko krystalizuje v potenci prohlubování a tvůrčí aplikace vědomého i spontánního odpovědného vztahu ke společnosti, k lidem, k práci ve společenské praxi. Stupeň dosaženého vzdělání a kvalifikace není tedy v socialistické společnosti jedinou charakteristikou člověka. Jde o jednotu odbornosti a morálně politických kvalit, která vytváří soulad mezi zájmy a potřebami celospolečenskými a individuálními.

S ekonomickou a politickou funkcí výchovy a vzdělání úzce souvisí též *funkce ideologická*. Výchova všestranně ovlivňuje růst kulturní úrovně společnosti působením na všestranné rozšiřování kulturního rozhledu jejích členů. Toto působení se vyznačuje několika vzájemně podmíněnými dimenzemi.

Výchovou jsou do přítomnosti přenášeny a přetvářeny pozitivní výsledky vědy, techniky a umění, veškeré kulturní bohatství minulosti. V souladu s tím je usměrňo-

vána společenská komunikace mezi lidmi, vycházející ze systému zájmů, potřeb, norem, hodnot,¹² poznatků a idejí dané konkrétní společnosti. Neméně významné je působení k adekvátnímu chápání kultury jako celku. Výchova vychází ze souhrnu vědeckých poznatků moderní doby a přispívá k všestranné kultivaci člověka.

Vzdělání všechny tyto procesy obohacuje a rozvíjí. Výsledky výchovy se projevují v aktivním vztahu ke kultuře, ve vyšší schopnosti tvůrčího zvládání všech poznatků na základě vědeckého světového názoru, který vede k pochopení podstaty zákonitosti přírodního i společenského vývoje a k jednání vycházejícímu z poznatých zákonitostí. Rozšiřování celkového kulturního obzoru umožňuje vyšší stupeň internalizace společenských zájmů, potřeb, norem, hodnot a idejí a navozuje současně schopnost vyšší komunikace a kooperace mezi lidmi.

Z toho, co již bylo řečeno, plyne, že výchova a vzdělání velmi podstatně přispívají k fungování a vývoji společenského systému a k rozvoji člověka. Existenci dialektického vztahu mezi výchovou a vzděláním potvrzuje jejich postavení a význam ve společnosti, úzká spojitost se objevuje také v jejich společenských funkcích. Pozornosti prozatím uniká skutečnost, že se tato souvislost mezi výchovou a vzděláním stále více upevňuje zejména pod vlivem soudobého vědeckého a technického rozvoje. Vzájemný vztah mezi výchovou a vzděláním je nepopiratelný.¹³ Přesto se v literatuře objevuje mnoho nejasností. Vzdělání bývá dokonce nadřazováno výchově.¹⁴

Základní vazby mezi výchovou a vzděláním je možné zhuštěně vyjádřit větou: *Výchovou ke vzdělání a vzděláním k výchově*. Je třeba si především uvědomit, že vzdělání lze nabývat pouze výchovou, neboť bez výchovy není vzdělání. Výchova musí současně někam směřovat, jedním z jejích významných výsledků je právě vzdělání. Výchova podstatně ovlivňuje kvalitu i kvantitu vzdělání a vzdělání jako produkt procesu výchovy a vzdělávání zase zpětně na tento proces působí. Každá fáze působení výchovy se odráží v určité fázi

¹² V. P. Tugarinov píše: „Výchova je proces, ve kterém vychovávaný člověk správně chápe ty nebo jiné jevy jako hodnoty nebo nehodnoty. Výchova je především správné chápání hodnot.“ (Přel. — J. P.) V. P. Tugarinov, *Teorijskaja osnovnaja, Leningrad 1968*, s. 62 — 63.

¹³ Názor o dialektické souvislosti výchovy a vzdě-

lání zastává K. Galla, cit. d., s. 146.

¹⁴ Tento odchýlný názor uplatňuje např. H. Sychrová, která soudí, že výchova je podřazena vzdělání (H. Sychrová, *O smyslu vzdělání*, Praha 1969, s. 23) a že „pojmy podřazené pojmu vzdělání, totiž výchova, vyučování a učení, jsou už pojmy specificky pedagogickými“ (tamtéž, s. 28).

vzdělání. Výchovu můžeme z tohoto hlediska považovat za techné maieutiké¹⁵ vzdělání a vzdělání touto cestou dosahované za vyvíjející se produkt procesu výchovy.

Institucionálně organizační aspekty

Také realizace výchovného a vzdělávacího procesu potvrzuje významnou souvislost mezi výchovou a vzděláním. Výchova je jako dialektický proces charakterizována určitou vnitřní strukturou, tj. komplexem společenských činných vztahů mezi lidmi v tomto procesu, společenskou komunikací v oblasti předškolní, školní a mimoškolní výchovy založenou na výměně společenských informací a umožňující vyšší stupeň kooperace mezi lidmi. Toto vzájemné působení se děje v rámci určité vnější formy, struktury, tj. prostřednictvím společenských výchovných institucí,¹⁶ jejichž charakter se liší mírou organizovanosti, intenzity řízení aktivity žáka nebo studenta, regulování a kontroly této aktivity. Tyto strukturální principy se odrážejí také ve vzdělání jako výsledku těchto forem výchovy a vzdělávání.

Pokusím se nastínit některé základní obecné rysy školní a mimoškolní výchovy a vzdělávání bez ohledu na společenskou specifičnost výchovy v jednotlivých stupních a typech škol a ostatních konkrétních forem výchovy, jejíž zachycení by přesáhlo možnosti této práce. Prozatím nebudu uvažovat o předškolní výchově, která je pro sociologii spíše perspektivní záležitostí.¹⁷ Pro oba typy výchovy, školní i mimoškolní, je charakteristické úzké prolínání aspektu institucionálního s organizačním a s otázkou řízení účasti člověka ve výchovném a vzdělávacím procesu.

V oblasti školní výchovy a vzdělávání figuruje škola jako společenská instituce vyznačující se vysokou komplexní mírou organizace a přímým, plánovitým a systematickým řízením výchovného a vzdělávacího procesu. Její funkce jsou normativně přesně určeny a programovány. Škola jako řídicí systém navozuje, usměrňuje, reguluje a kontroluje aktivitu řízené složky, tj. vědomou i spontánní aktivní účast žáka nebo studenta. Tento vztah se realizuje prostřednictvím vyučovacího procesu,¹⁸ který je založen na interakci činnosti učitele v průběhu vyučování a činnosti žáků nebo studentů spočívající v učení. Jde o přímou výměnu informací mezi učitelem a žáky nebo studenty, kde se v budoucnosti ještě více uplatní různé technické složky. Institucionálně organizační stránky převládají nad podílem vnitřně řízené a organizované aktivity, autoregulace a auto-kontroly účastníka výchovného a vzdělávacího procesu, i když určitý stupeň těchto sebevýchovných a sebevzdělávacích tendencí je současně jednou z podmínek realizace tohoto procesu, a to jak v jeho povinné, tak v nepovinné fázi.

Termínem školní výchova rozumím výchovné a vzdělávací působení ve všech stupních a typech škol poskytujících všeobecné a odborné vzdělání v různých formách studia — řádném i mimořádném, tj. dálkovém, externím, postgraduálním aj.

Ve školní výchově a vzdělávání jsou zahrnuty základní předpoklady pro adekvátní začleňování člověka do společenského života. Toto začleňování je současně stimulem další cesty za vzděláním, návodem k tomu, jak v průběhu celého života rozšiřovat vzdělání. Akcent je kladen na rozvoj tvůrčího myšlení a tvůrčího jednání. Úlohu školní výchovy charakterizuje V. I. Lenin takto:

¹⁵ Jde o Sokratův termín, použitý v souvislosti s rétorikou.

¹⁶ Pojem instituce není dosud vyjasněn ani v obecné sociologické teorii, a proto jeho interpretace v sociologii výchovy a vzdělání je dosti obtížná. Klademe-li důraz na komplexní působení všech společenských aktivních vztahů ve výchovném a vzdělávacím procesu, nebude v popředí zájmu zkoumání institucí jako takových, ale půjde především o studium společenských procesů, které se v těchto institucích odehrávají. V nemarxistické literatuře, která většinou absolutizuje význam institucionální, je současně velmi rozšířeno hledisko, které pod pojmem výchovná instituce chápá pouze školu (srv. např. O. G. Brim, *Soziologie des Erziehungswesens*, Heidelberg 1963; K. Mannheim — W. A. Stewart, *An Introduction to the Sociology of Education*, London 1964, s. 19–20, 151–2). Pod termínem výchovná instituce se však může skrývat nejen škola, ale i řada nejrůznějších mimoškolních zařízení.

¹⁷ Aktuálnost problematiky předškolní výchovy byla pochopena v sovětské vědě. Velmi podnětným a zajímavým příspěvkem je např. studie B. P. Niklita *Hypotéza vzniku tvůrčích schopností*, která poukazuje na nutnost využití intelektuálního potenciálu dítěte již v raném předškolním věku. Srv. sborník *Sociologičeskije i ekonomičeskije problemy obrazovanija*, Novosibirsk 1969, s. 78–124.

¹⁸ Pojmy vyučovací proces, vyučování a učení jsou dosud většinou považovány za pedagogické kategorie. Sociologický podtext se však i zde nutně objevuje. Vyučovací proces je jako přímý proces výměny informací konkrétním prostředkem realizace společenských cílů a funkcí výchovy a vzdělání. Učitel výukou přenáší a transformuje veškeré teoretické i praktické společenské zkušenosti a poznatky a ovlivňuje tak proces zespoločestňování a kultivace. Žák se učí, přijímá stimuly a výsledek tohoto učení krystalizuje ve vzdělání.

„Neskládali bychom naděje v učení, výchovu a vzdělávání, kdyby se omezovalo jen na školu a bylo odtrženo od rušného života . . . Avšak naše škola musí dávat mládeži základy vědění, učit ji samostatně vypracovávat komunistické názory, musí z ní dělat vzdělané lidi. Po tu dobu, kdy lidé chodí do školy, musí z nich vychovávat bojovníky za osvobození od vykořisťovatelů.“¹⁹

Školní vzdělání jako produkt školní výchovy a vzdělávání je relativně stabilním ukazatelem dovršení určité fáze vzdělání, neboť je verifikovatelným kritériem předpokladů pro výkon pracovní i ostatní činnosti, poskytuje formální osvědčení nejen o všeobecně, ale i o odborné úrovni člověka. Školní vzdělání však není jediným ukazatelem, neboť vzdělání je vysoce proměnlivým a nelimitovaným výsledkem působení všech společenských vlivů. Je tedy pouze jednou z významných součástí celoživotního procesu vzdělávání.

V *mimoškolní oblasti* lze rozlišit v zásadě dva typy výchovy, ve kterých je poměr mezi mírou podílu účastníka a institucionálně organizační stránkou buď vyrovnaný, nebo převažuje vnitřní aktivita člověka.

Mimoškolní výchova se realizuje především v relativně institucionalizované formě (různé kursy, školení, Lidová universita aj.), tj. ve formě pouze do jisté míry společensky organizované a řízené, vyznačující se ve srovnání se školní sférou také menší systematickostí a podstatně vyšším podílem aktivity člověka na výchovném a vzdělávacím procesu. Jde tedy o proces člověkem více vnitřně řízený, charakterizovaný střední mírou vědomých a spontánních prvků jeho aktivity, autoregulace a sebekontroly. Poměr všech složek ve vztahu člověk — výchovná instituce je v podstatě vyvážený.

Druhou formou mimoškolní výchovy je výchova neinstitutionalizovaná, kde výchovná instituce vystupuje pouze nepřímo, zprostředkovaně, neboť difúze informace směřující k výchově je sice více nebo méně organizovaná, ale její příjem z hlediska účasti osobnosti je založen na vysoké míře vědomého i spontánního vnitřního řízení, plně regulovaného a kontrolovaného člověkem. Převládá atraktivnost látky, která stimuluje zájem účastníka, nebo vede ke

ztrátě zájmu. Podíl vnitřní aktivity výrazně převažuje. V těchto případech lze hovořit o sebevýchově, sebevzdělávání a sebevzdělání. V nejširším slova smyslu jde o tyto formy výchovy: společenská výchova, výchova prací, politikou, vědou, uměním atd.

Mimoškolní výchovou a vzděláváním rozumím koncentrované působení všech společenských vlivů (mimo školskou sféru) na zespolečňování a kultivaci člověka. Probíhá současně s výchovou předškolní a školní, doplňuje ji nebo na ni navazuje.

Mimoškolní vzdělání jako výsledek všech forem mimoškolní výchovy a vzdělávání prohlubuje a rozšiřuje školní vzdělání, a to všeobecně i odborně.

Oba typy výchovy — školní a mimoškolní — se většinou úzce prolínají v dětství, mládí a někdy i v dospělosti člověka, i když vždy jedna z nich dominuje. Prostupují se ve výchově dětí v základní škole, ve výchově mládeže na středních a vysokých školách a promítají se v jejich vzdělání. V mnoha případech se v určitém poměru sjednocují ve výchově mládeže a dospělých, kteří jsou již začleněni do pracovního procesu, i když zde výrazně převažují mimoškolní formy výchovy a nabývání vzdělání mimo školu. Otázka souladu mezi mírou intenzity a kontinuity působení všech těchto forem výchovy, a tím současně jejich syntézy ve vzdělání člověka je dnes vysoce aktuální.

Základní problémy sociologie výchovy a vzdělání

V předcházejícím výkladu jsem se pokusila naznačit některé obecnější sociologické aspekty a vzájemný vztah pojmů výchovy a vzdělání. Tato dialektická souvislost podmiňuje nutně celkovou koncepci specializovaného sociologického oboru, který se touto problematikou zabývá, tj. *sociologie výchovy a vzdělání*. Domnívám, se že uvedené rozšíření názvu této vědní disciplíny postihuje skutečnost, že se obě sféry vyznačují určitou specifičností a relativní samostatností, přitom však nejsou plně soběstačné, neboť jejich pravé poslání se realizuje pouze ve vzájemném vztahu a působení, a proto je nelze chápat izolovaně. Zdá se, že závislost obou oblastí bude stou-

¹⁹ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 31, Praha 1955, s. 291—292.

pat zejména pod vlivem současného i perspektivního vědeckého a technického rozvoje.

Celková koncepce sociologie výchovy a vzdělání zahrnuje všechny vyvíjející se vzájemné vztahy a působení všech společenských vlivů v oblasti výchovy a vzdělání člověka, zaměřuje se na obecnější teoretickou problematiku, kterou konkretizuje a rozčleňuje. Zrychlující se pohyb moderní společnosti a vědy vyvolává otázku *vnitřní diferenciace* sociologie výchovy a vzdělání. Domnívám se, že se její náplň vyhraňuje v několik základních okruhů, které se vzájemně prolínají a komplexně zachycují problémy celoživotního rozvoje celistvé, harmonické osobnosti, schopné aktivně a tvůrčím způsobem odpovídat na požadavky a potřeby společnosti od dětství přes mládež a dospělost až ke stáří.

V marxistické sociologii výchovy a vzdělání jsou podle mého názoru integrovány následující okruhy, které bude třeba rozpracovávat:

Obecná sociologie výchovy a vzdělání se orientuje na teoretickou a metodologickou problematiku výchovy, vzdělávání a vzdělání. Interpretace těchto specifických otázek vychází zásadně ze základních principů historického materialismu. Z tohoto hlediska může být tato teoretická oblast považována za jednu ze speciálních sociologických teorií.²⁰ Zkoumá zejména obecné otázky společenské podstaty, cílů, společenských funkcí výchovy a vzdělání, a to jak obecných (translačně transformační, komunikačně kooperativní, socializační a kulturní), tak specifických (ekonomické, politické a ideologické). Dále jde o problémy společenských rozporů ve výchově a vzdělávání, o zkoumání obecných základů výchovného a vzdělávacího procesu, tj. sociologických předpokladů vztahu učitele a žáka a všech ostatních vztahů, a o jeho podmíněnost institucionálním nebo neinstitucionálním prostředím, popřípadě modifikaci celkovým společenským prostředím, ve kterém se tento proces realizuje; dále se jedná o úvahy o projekci vzdělání v životě člověka i společnosti a o mnoho jiných problémů. Řešení této problematiky umožňuje konstituování sociologické teorie výchovy a vzdělání a všech jejích součástí.

Nejde však pouze o „čistou“ teorii. Teo-

retické předpoklady je třeba verifikovat výsledky empirického výzkumu v této oblasti, které mají různou míru obecnosti. Objevuje se vzájemná závislost mezi obecně teoretickým východiskem a jeho praktickou konkretizací v dalších součástech sociologie výchovy a vzdělání, ve specializovaných okruzích, zaměřených na konkrétní formy výchovy a vzdělání. Teoretický přístup se do těchto oblastí promítá a současně se syntézou získaných závěrů obohacuje. Všechny tyto složky se rovnoměrně podílejí na rozvoji sociologie výchovy a vzdělání.

Sociologie výchovy jako specializovaná součást sociologie výchovy a vzdělání se zabývá problematikou výchovného a vzdělávacího procesu, ve kterém se odráží rozčleněný aspekt institucionalizace, organizace a řízení aktivity uplatňující se v různé míře v sociologii konkrétních forem výchovy a vzdělávání, kterými jsou:

1. *Sociologie předškolní výchovy*, kterou bude třeba vybudovat. Její úloha se teprve začíná vyjasňovat v souvislosti s novými požadavky plynoucími z rozvoje vědy a techniky. Předškolní výchovu nelze začlenit do výchovy mimoškolní, je možné ji považovat spíše za předstupeň školní výchovy, popřípadě za její ranou fázi. Tuto otázku bude třeba uvážit. Sociologie zřejmě naváže na postupné rozpracovávání této problematiky v pedagogice.

2. *Sociologie školní výchovy a vzdělávání* zahrnuje tradiční oblast tzv. *pedagogické sociologie*, která se zajímá o společenský dosah tohoto procesu ve všech konkrétních stupních a typech škol a postihuje jejich specifickou.

Ve vědeckém světě se dosud ztotožňuje „pedagogická sociologie“ se „sociologií výchovy“. Pedagogickou sociologii považují pouze za jednu ze tří uvedených součástí sociologie výchovy, která se zabývá společenskými vztahy a jejich působením v procesu *školní* výchovy a vzdělávání. Jedná se o celý komplex těchto vzájemných činných vztahů, které mají v jednotlivých stupních a typech škol v rámci těchto stupňů specifický charakter, a to především o vztahy učitel – žák, žák – žák, učitel – učitel, ale také rodiče – žák, rodiče – učitel, učitel – ředitel, učitel – ostatní pracovníci a o celou řadu dalších vztahů z tohoto procesu vyplývajících. Vy-

²⁰ Problematikou speciálních sociologických teorií jako teorií středního dosahu se zabývá řada

autorů ve sborníku *O strukture marksistické sociologické teorie*, Moskva 1970.

znamný podíl má v této souvislosti celkové společenské prostředí, ve kterém se tento proces uskutečňuje. Jde o výchovu institucionální, pro niž je charakteristický vysoký stupeň organizace a přímé systematické řízení, regulace a kontrola. Tyto vlastnosti řídicího systému převládají nad vnitřně řízenou aktivitou žáka.

3. *Sociologie mimoškolní výchovy a vzdělávání* se zabývá výchovou buď relativně institucionální, organizovanou a řízenou, vyznačující se středním stupněm aktivní, vnitřně řízené účasti člověka na tomto procesu, kde podíl obou složek je vyrovnaný a kde se v podstatě v jiné formě a míře realizuje působení určitých aktivních společenských vztahů, o kterých jsem již hovořila v souvislosti se školní výchovou, nebo jde o výchovu neinstitutionalizovanou, neorganizovanou, kde převládá vysoká míra vnitřně řízené a regulované aktivity účastníka procesu. Zde se pravděpodobně vykrystalizují tyto konkrétní okruhy: *sociologie společenské výchovy* v nejširším významu (celkový podíl společnosti, bezprostředního společenského prostředí, rodiny, užšího společenského prostředí aj.); *sociologie pracovní výchovy* (vztahy mezi lidmi v pracovním procesu, vliv vlastního výkonu práce, odborná stránka, kvalifikace aj.); *sociologie kulturní výchovy* (působení kultury, vědy, ideologie, umění, tradice, hodnot, masových komunikačních prostředků aj.); *sociologie politické výchovy* apod. Obě stránky, institucionální i neinstitutionalní, se zde zřejmě postupně sjednotí.

Mimoškolní formy výchovy a vzdělávání se prolínají s předškolní a školní výchovou, působí současně, doplňují a rozvíjejí školní výchovu nebo na ni po jejím ukončení navazují. V rámci předškolní, školní a mimoškolní výchovy pak můžeme rozlišovat výchovu dětí, mládeže a dospělých.

Sociologie vzdělání jako specializovaná, relativně samostatná součást sociologie výchovy a vzdělání shrnuje výsledky všech konkrétních společenských aktivních vztahů (jejich fungování a vývoje v procesu předškolní, školní a mimoškolní výchovy) poskytujících všeobecné a odborné vzdělání. Uvažuje o projekci této syntézy do

života společnosti i člověka. Ve vzdělání se všechny tyto vztahy výrazně modifikují, neboť se zde objevuje další komplex vztahů založený na přímém působení mezi člověkem a společností, plynoucím ze začlenění do pracovního procesu a z dalších činností.

Sociologie vzdělání se zabývá mnoha konkrétními problémy, které v tomto příspěvku nemohu vypočítávat. Pouze pro ilustraci uvedu alespoň některé z nich, např. podmíněnost vzdělání širším i užším společenským prostředím, vztah mezi školním a mimoškolním vzděláním, proporce mezi všeobecným a odborným vzděláním, vztah vzdělání a kvalifikace. Zvláštní pozornost na tomto úseku si vyžadují dosud opomíjené aspekty mimoškolního vzdělání.

Uvedené rozčlenění sociologie výchovy a vzdělání má především význam pro analytický přístup jako cestu k syntéze. Jde o diferencovanou jednotu všech součástí sociologie výchovy a vzdělání.

Sociologie výchovy a vzdělání sleduje společenskou podmíněnost *reálného* procesu²¹ výchovy a vzdělání. To znamená, že je třeba vidět, že v socialistické společnosti nesporně převažují kladné stránky, avšak současně nelze zastírat existenci určitých společenských rozporů²² a konfliktních situací, které plynou jednak z přežívání minulosti, jednak jsou stimulovány tendencí k nesprávnému chápání jednoty objektivního a subjektivního. Tyto rozpory však v socialistické společnosti nejsou tak vyhroceny, aby nemohly být eliminovány. V jejich překonávání spočívá dynamika vývoje ke konstituování takové výchovy a vzdělání, která bude odpovídat vzestupnému vývoji socialistické společnosti.

Sociologii socialistické výchovy a vzdělání lze charakterizovat jako vědu o společenské podstatě výchovy a vzdělání, o společenských vztazích v kontinuálním procesu výchovy a vzdělání, o společenském působení těchto vztahů, tj. o obecných a specifických funkcích a o jejich vývoji v životě společnosti i člověka.

Sociologie výchovy a vzdělání jako významně specializované odvětví sociologie nemůže abstrahovat od teoretických, metodologických i praktických principů marxismu-leninismu, které přispívají k ade-

²¹ „Marx od prvopočátku své literární a revoluční činnosti naprosto určitě prohlásil, co žádá od sociologické teorie, totiž, že má přesně zobrazovat skutečný proces — a víc nic...“ V. I. Lenin, *Kdo*

jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokraciím, Praha 1945, s. 55.

²² Analýzu těchto rozporů provádí K. Galla, *cit. d.*, s. 157—160.

kvátnímu chápání výchovy a vzdělání. Čerpá nejen z obecné sociologické teorie, ale také ze závěrů ostatních sociologických disciplín a opírá se současně o poznatky pedagogiky a různých dalších vědních oborů. Syntéza všech těchto specifických přístupů umožní vytvoření plastického celistvého obrazu systému výchovy a vzdělání.

*

Dnes stojí tato oblast před řešením základního úkolu: vyrovnat se s požadavky vědeckotechnické revoluce, přizpůsobovat se jim a působit tak na změny společensko-ekonomické reality. Poznání, že svět a společnost se neustále mění a budou měnit, předpokládá takové působení výchovy na člověka, aby byl v souladu s potřebami společnosti schopen se v těchto změnách orientovat, pružně reagovat na proměny přírodní i společenské skutečnosti, tuto skutečnost aktivně ovlivňovat, přetvářet a vytvářet tak novou, vyšší realitu i sebe sama. Společenská povaha tohoto procesu je evidentní a sociologie výchovy a vzdělání může podstatně přispět k jeho osvětlení. Její teoretické závěry spolu s výsledky empirického výzkumu mohou být využity ve společenské praxi.

Резюме

Пуринова Я.: Социология воспитания и образования

В марксистской социологии пока не выяснена проблема отношения между воспитанием и образованием и таким образом одновременно остается открытым вопрос об отношении между социологией воспитания и социологией образования. Освещение этой основной теоретической проблематики актуально особенно в связи с современным развитием науки и техники.

Автор прежде всего точно определяет понятия воспитание и образование. Социалистическое воспитание он считает диалектическим процессом постоянного воздействия всех общественных активных отношений на всестороннее интеллектуальное, специальное, морально-политическое и культурно-идейное развитие человека в течение всей его жизни. На основе адекватной общественной информации воспитание дает возможность адаптации и углубляет адаптацию изменяющейся реальности природы и общества и одновременно побуждает творческое активное совместное формирование действительности человеком, который таким образом преобразовывает себя самого. Основным признаком этого процесса является стремление к оптимальному удовлетворению как потребностей и интересов лич-

ности, так и всего общества. Воспитание можно одновременно понимать как один из основных процессов обмена общественными информацией, обеспечивающий непрерывность развития общества, оказывающий влияние также на уровень общественной коммуникации между людьми и группами людей. Образование как продукт общего общественного воспитательного воздействия, как результат обмена информацией, является в высшей степени динамичным фазовым процессом принятия, овладения, оценивания, преобразовывания и активного творческого применения стимулов и информации, предоставляемых воспитанием в практической деятельности. Относительная законченность отдельных фазисов постоянно модифицируется качественно и количественно новым результатом воздействия воспитания и образования, постоянно углубляющим всестороннее развитие человека во всех сферах его деятельности и в течение всей его жизни.

Автор подчеркивает глубокую внутреннюю связь воспитания и образования. Диалектическая связь обеих сфер прежде всего проявляется в их положении и роли в обществе. Возможность наличия обеих дана только совсем определенным отношением ко вполне конкретной общественной системе. Как составные части ее идеологической структуры воспитание и образование взаимно проникают друг в друга. Потребности, требования и интересы общественной системы обуславливают адекватное функционирование системы воспитания и образования, оказывающей обратное влияние по прохождению общественных изменений. В социалистическом обществе воспитание и образование основываются на социалистических принципах и преследуют собственную цель: создание условий для постепенного перехода к коммунизму, который может осуществиться исключительно только воспитанием всесторонне образованного, гармонично развитого человека, отличающегося высокой интеллектуальной, профессиональной, нравственно-политической и культурно-идейной активностью, который сможет согласовать общесоциальные и индивидуальные цели.

Тесная связь между воспитанием и образованием также выражена в их общественных функциях. Автор различает эти общественные функции воспитания: трансляционно-трансформационные, коммуникационно-кооперативные, социализационные и культивационные. Общие общественные функции находят применение и конкретизируются при реализации специфических функций воспитания — экономических, политических и идеологических. Это дифференцированное функциональное единство отражается в сфере образования, одновременно выполняющего свои собственные общественные функции. Автор развивает эти отдельные аспекты.

Важную связь между воспитанием и образованием одновременно подтверждает реализация воспитательного и образовательного процессов. Воспитание характеризуется определенной внутренней структурой, т. е. комплексом общественных активных отношений между людьми в воспитательном и образова-

тельном процессах, общественной коммуникацией в области дошкольного, школьного и внешкольного воспитания, основанного на обмене общественными информацией и дающего возможность более высокой степени кооперации. Это взаимное воздействие осуществляется при посредстве общественных воспитательных учреждений, характер которых взаимно отличается степенью удельного веса организованности, интенсивности руководства активностью школьника или ученика, регулирования и контроля этой активности. Эти структурные принципы отражаются также в образовании как в результате всех форм воспитания и образования. Диалектическое отношение между воспитанием и образованием необходимо обуславливает общую концепцию специализированной социологической дисциплины, которая занимается этой проблематикой, т. е. социологии воспитания и образования. Расширение названия этой научной дисциплины выражает действительность, что обе сферы отличаются известной специфичностью и относительной самостоятельностью, однако, их нельзя понимать изолированно, так как их действительное назначение реализуется только во взаимной связи и во взаимном воздействии. Одновременно в этом названии выражена увеличивающаяся роль образования в обществе.

Статья далее занимается проблемой внутренней дифференциации содержания социологии воспитания и образования. Возможно отличить несколько взаимно связанных сфер, которые придется постепенно все больше разрабатывать. Дело касается общей социологической теории воспитания, образовывания и образования, которая основана на теоретических принципах исторического материализма, как исходного пункта интерпретации конкретных форм воспитания и образования, причем синтез, полученный в результате эмпирического исследования одновременно даст возможность дальнейшего развития теоретической концепции. Далее речь идет об области социологии воспитания и её элементах, т. е. дошкольном воспитании, школьном воспитании и образовании как традиционной области педагогической социологии, изучающей специфичность проблематики воспитания на отдельных конкретных ступенях и типах школ, и также области внешкольного воспитания и образования. Итоги всех этих процессов подводит третья составная часть настоящей социологической дисциплины, социология образования. Дело идет о дифференцированном единстве всех составных частей социологии воспитания и образования.

Социологию социалистического воспитания и образования автор характеризует как науку об общественной сущности воспитания и образования, об общественных активных отношениях в процессе воспитания и образования, об общественном воздействии этих отношений, т. е. об общих и специфичных функциях и об их развитии в жизни человека и общества.

В конце статьи наброшена задача воспитания и образования в современном общественно-экономическом развитии.

Summary

Puršová J.: Sociology of Education and Culture

In Marxist sociology, the problem of the relation between education and culture has not yet been explained — and thus, simultaneously, the question of the relation between the sociology of education and the sociology of culture remains open. The elucidation of these fundamental theoretical problems is topical, especially in the context of the contemporary development of science and technology.

First of all, the authoress presents a definition of the concepts "education" and "culture". In her opinion, socialist education is a dialectical process of the permanent impact of all active social relations on the multilateral intellectual, professional, morally political and culturally ideological development of man throughout all his life. On the basis of adequate, substantial social information, education facilitates and deepens the adaptation of the changing natural and social reality and simultaneously stimulates the creative, active cooperation of man in forming this reality, whereby he transforms even himself. The basic characteristic of this process is the tendency to an optimum satisfaction of general needs and interests on the part of both the personality and the whole society. Education may be conceived simultaneously as one of the fundamental processes of social-information exchange securing the continuity of social development which also influences the level of social communication among people and among groups of people. Culture as a product of the general social educational efforts, as a result of the exchange of information, is a highly dynamic phasic process of receiving, mastering, valuating, reshaping and actively, creatively applying the stimuli and information supplied by education in practical activity. The relative accomplishment of the individual phases is continuously modified by the qualitatively and quantitatively new result of the effects of education and culture which permanently intensifies the all-round development of man in all the spheres of his activity and in the course of all his life.

The author emphasizes the deep intrinsic connection between education and culture. The dialectic connection of both the spheres manifests itself primarily in the position they occupy and in the roles they play in society. The existence of both is made possible only by a quite definite relation to a quite concrete social system. Education and culture, being parts of its ideological structure, are permeating through each other. The needs, claims and interests of the social system condition the adequate functioning of the system of education and culture which, again, reciprocally affects the course of social changes. In the socialist society, education and culture are based on socialist principles, and their basic aim is to create conditions for the gradual transition to communism; this is realizable exclusively by producing many-sidedly edu-

cated, harmoniously developed men characterized by a high intellectual, professional, morally political and culturally ideological activity — men contriving to harmonize all-social and individual goals.

The narrow connection between education and culture is also expressed in their social functions. The authoress distinguishes the following general social functions of education: the translational-transformative, the communicative-cooperative, the socializing and cultivating functions.

These general social functions assert and concretize themselves in the realization of the specific educational functions in the area of economy, politics and ideology. This differentiated functional unity projects itself in the sphere of culture which simultaneously fulfils its own social functions. The author deals with the separate aspects in more detail.

The realization of the educational and cultural processes demonstrates the significant relation between education and culture. Education is characterized by a specific inner structure, i. e. by a complex of active social relations among people in the educational and cultural process, by social communication in the area of pre-school, school and out-of-school education based on the exchange of social information and facilitating a higher level of cooperation. This interaction is realized through social educational institutions whose character differs according to the extent of the share of organization, intensity of directing the pupil's or the student's activity, regulation and control of this activity. These structural principles are also reflected in culture as a result of all the educational and cultural forms.

The dialectical relation between education and culture necessarily conditions the general conception of the specialized sociological branch dealing with these problems — i. e. of the sociology of education and culture. The broad use of the designation of this scientific discipline reveals the fact that both the areas

are characterized by a certain specificity and a relative independence but cannot be grasped as isolated from each other, since their true mission is realized only in interrelation and interaction. At the same time, this designation expresses the growing role of culture in society.

The paper further discusses the problem of the inner differentiation of the content of the sociology of education and culture. Several interrelated areas requiring further gradual elaboration may be distinguished. These include, in the first place, the general sociological theory of education, cultivation and culture, based on the theoretical principles of historical materialism as a starting-point for interpreting concrete forms of education and culture, while the synthesis gained by empirical research will simultaneously facilitate the further development of the theoretical conception. The next area is that of the sociology of education the division of which is determined by concrete forms of education and cultivation, i. e. pre-school education, then comes school education and cultivation as the traditional area of pedagogical sociology studying the specificity of educational problems in the separate concrete levels and types of schools, and also the area of after-school education and cultivation. The results of all these processes are summarized by the third part of the given sociological discipline, i. e. the sociology of culture. It is a differentiated unity of all the parts of the sociology of education and culture.

The sociology of socialist education and culture is characterized as a science concerned with the social substance of education and culture, with active social relations in the process of education and culture, with the social influence of these relations, i. e. with general and specific functions and their development in the life of man and society.

In concluding, the authoress outlines the role of education and culture in the contemporary socio-economic development.

Oblastní výběrová šetření v sociologii

J. P. Voronov

Novosibirsk

Vědecké plánování a řízení společnosti se neobejde bez podrobných informací, jejichž rozsah je podstatně větší než údaje uváděné v pravidelných státních hospodářských zprávách.

Při podrobnějších výzkumech života společnosti jsou nutné jednorázové průzkumy, které poskytují materiál pro ekonomická rozhodnutí. Všeobecně se uznává, že taková *jednorázová šetření* musí být *výběrová*, protože výběr podstatně snižuje náklady na *výzkum* a někdy i zvyšuje jeho přesnost.

Sociální jevy vyžadují operativní rychlé zachycení mnohých parametrů a to je při celkové evidenci obtížné, často dokonce nemožné. Proto je vědecký výzkum metodických problémů konstrukce výběru v teoretickém i praktickém smyslu důležitý. Získali jsme mnoho zkušeností jak v oblasti praktických aplikací, tak i ve zpracování metodických problémů *uspořádání výběru*.

Sovětské statistické, kteří pokračují v bohatých tradicích zemské statistiky, dosáhli v rozvoji výběrové metody významných úspěchů.

Zkušenosti získané využitím výběrů při zkoumání sociální sféry umožňují stanovit nejrozsáhlejší schémata výběru.

Z celého souhrnu metodických problémů výběrových šetření je v referátu dotčena jen část problému uspořádání oblastních výběrů. Je nutno zdůraznit, že právě zpracování tohoto okruhu problémů je neobvykle důležité.

Většina výběrových šetření poskytujících materiál pro rozhodování v oblasti ekonomie a sociologie má specifickou a jednotnou podobu. Výběry v takových šetřeních jsou obvykle jednorázové a víceetapové, přičemž na nižších stupních se používá náhodného výběru, na vyšších stupních výběru oblastního nebo výběru typických prvků. Tyto zvláštnosti konstrukce výběru v demografické statistice platí i pro zjišťo-

vání sociálních problémů práce a pracovních zdrojů a po dlouhá léta zůstávaly téměř nezměněny. Je nutno je považovat za správné, neboť se vytvořily v důsledku zdokonalování různých schémat výběru v aplikaci na konkrétní šetření. Postupné zdokonalování vedlo k dílčím zlepšením v rámci analyzovaných principů výběru.

V současné době je nejaktuálnější zdokonalování metodiky výběru na vyšších stupních, jednak proto, že v poválečných letech byl vypracován nový matematický aparát, který umožňuje provádět formalizaci výběrů na vyšších stupních, jednak proto, že rozšíření sféry aplikace metody výběru nutně vyžaduje — pokud jde o sociální statistiku — nové formy na vyšších stupních.

Zdokonalení, kterých bylo v poslední době dosaženo, je možno shrnout do dvou skupin:

1. využití matematických metod výběru typických objektů,
2. optimální stratifikace.

Tyto dvě skupiny se navzájem liší, ačkoli řeší stejný úkol — zapojení formálního aparátu do té etapy práce, v níž se dosud fakticky nepoužíval.

Na základě analýzy historického materiálu je možno se zmínit o těchto vývojových tendencích u uspořádání výběrových šetření, podstatných pro další zdokonalení metodiky:

1. Princip spojování oblastního výběru nebo výběru typických prvků (ve víceetapovém výběrovém šetření) na vyšších stupních s náhodným výběrem na nižších stupních se vytvořil již v zemské statistice a aktivně ho bylo použito v prvních sovětských výběrových šetřeních.

2. V prvních sovětských šetřeních byl stanoven princip předběžného určování výběru proměnných, podle něhož se provádí stratifikace a typizace.

3. Zatímco použití náhodného výběru na

nižších stupních je způsobem obecně uznávaným, o principech výběru na vyšších stupních se často diskutuje a znovu se prověřují.

4. V posledních letech se znatelně rozšiřuje sféra aplikace oblastních výběrů a zvyšuje se jejich podíl.

Z uvedených tendencí jasně vyplývá, že se analýzy provádějí pomocí nejrozšířenějšího a nejperspektivnějšího typu výběrů a že zvláštní pozornost je nutno věnovat výběru na vyšších stupních, protože právě tyto metody výběru se méně stabilizovaly.

Při konstrukci výběrů v sociologických výzkumech se používá velmi různorodých přístupů, což je způsobeno především tím, že samy sociologické výzkumy jsou teprve v počátečním stadiu.

Konkrétní sociologické výzkumy jsou stejně jako výzkumy státní statistiky víceúčelové a nepřinášejí zásadně nové metody konstrukce výběru. Používají v současné době stejných metod výběru jako sovětská státní statistika. Sociologové by tedy měli více využívat zkušeností statistických orgánů.

Zároveň však je možno ukázat na příkladu konstrukce výběrů při výzkumu věnovanému vztahu pracující mládeže k práci [1], že v konkrétních sociologických výzkumech se rodí nový princip pro uspořádání výběru. Tento princip lze formulovat takto: proměnnými stratifikace nebo typizace musí být znaky odpovídající pojmům, jež jsou součástí základní hypotézy výzkumu. Ani v jedné sociologické práci se tento princip přímo neuvádí, ale zmíněná práce leningradských sociologů má k tomu blízko. Nepřesnosti u dat výběrového souboru jsou často způsobeny nedůsledností při realizaci tohoto principu.

Zadání stratifikačních znaků ve shodě se základní hypotézou šetření se může chápat jako proces zpřesňování úkolů mnohoúčelového výběru, jasně určení okruhu zkoumaných problémů.

Existují dvě základní reprezentace apriorní informace: a) ve tvaru vzdálenosti (měr blízkosti) mezi objekty a b) ve formě znaku.

Problém přechodu od jedné formy reprezentace ke druhé ještě není vyřešen a úkoly oblastního výběru objektů se řeší různými metodami v souvislosti s formou reprezentace apriorní informace.

Rovněž není ještě jasně formulován problém unifikace apriorní informace před uspořádáním výběru. Zdá se, že pojem prostoru charakteristik, na který poukázal P. Lazarsfeld a G. Barton [2]), se může stát dobrým základem pro standardní reprezentace apriorní informace. Rozvinutím tohoto pojmu jsou pojmy „konstruktivní“ a „operativní“ prostor charakteristik, důležité pro další práci [3].

Konstruktivní prostor charakteristik je unifikovaná forma apriorní informace, na jejímž základě se provádí výběr objektů. *Operativní prostor charakteristik* je systematizovaný zápis těch znaků, jejichž hodnoty jsou pevné v průběhu šetření [2]. V souvislosti se způsobem přechodu od konstruktivního prostoru k operativnímu můžeme vydělit dva zásadně různé typy konstrukce výběru.

Jeden z nich můžeme nazvat výběrem typických prvků. Z celého souboru objektů se vybírají objekty typické a ty se pak podrobují všestrannému zkoumání. Druhým typem je oblastní výběr, při němž se sjednocují objekty do oblasti a určují se výběrové poměry uvnitř oblastí. Tyto dva typy výběru dobře rozlišíme za pomoci pojmů „operativního“ a „konstruktivního“ prostoru charakteristik. Jsou-li v konstruktivním a operativním prostoru charakteristik určeny stejné objekty, pak práce na uspořádání výběru prakticky znamená přechod od jednoho zkoumání ke druhému, značí splnění úkolu, který se týkal zvětšení rozsahu informace a objektu. Jsou-li v konstruktivním prostoru objekty jiné než v prostoru operativním, práce na konstrukci výběru se realizuje jako výběr určité části stupňů výběru při vícestupňovém uspořádání.

Všimněme si úkolu vytypování skupin, které jsou nejtěsněji spojeny s ostatními skupinami při existenci měr blízkosti mezi všemi skupinami.

Úkol může být vyřešen metodou teorie grafů [4]. Zde však vznikají nové, složitější problémy. V praktických příkladech byly počítány zpočátku míry blízkosti (míry podobnosti) mezi skupinami a pak se podle hodnot těchto měr stanovily dvojice skupin, které se navzájem podobaly, a na grafu, jenž takto vznikl, se vydělovaly tyto skupiny tak, že každá ze zbylých skupin se podobala alespoň jedné skupině z tohoto (a pouze z tohoto) podvýběru.

Takový způsob je však složitý, neboť není známa hodnota míry blízkosti, při níž je možno považovat dva prvky za vzájemně podobné. Tento problém není ještě ukázán v plném svém rozsahu. Nicméně však jsou načrtnuty základní způsoby jeho řešení, které v podstatě znamenají rozložit množinu měr blízkosti na dvě třídy ve shodě s optimálním výběrem.

Přístup ke stratifikaci je možný z hlediska metod rozpoznávání obrazů, které se v poslední době rozvíjejí. Nejdříve je třeba formulovat úkol stratifikace ve shodě s používanými algoritmy rozpoznávání obrazů a pak přistoupit k řešení tohoto úkolu. Jako příklad můžeme uvést konstrukci výběru pro výzkum příčin migrace obyvatelstva z venkova do měst, který provedl *Institut ekonomie a organizace průmyslové výroby Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR společně s Ústředním statistickým úřadem RSFSR v Novosibiřském kraji* v r. 1961.

Výběr byl třístupňový. První stupeň znamenal výběr okresů, druhý stupeň byl výběrem vesnických sovětů a třetí stupeň výběrem rodin.

Na třetím stupni výběru byl využit systematický výběr z hospodářských knih. Na prvních dvou výběrových stupních se pro stratifikaci používalo metody taxonomie. Rozhodnutí o výběru znaků pro konstruktivní prostor charakteristik bylo provedeno na základě diskuse, již se zúčastnili jak vědečtí pracovníci, tak i pracovníci CSÚ.

Nakonec bylo pro výběr administrativních oblastí určeno pět znaků (konstruktivní prostor I):

1. početnost vesnického obyvatelstva v okrese na počátku roku šetření,
2. procento kolchozních usedlostí z celkového počtu rolnických usedlostí,
3. relativní saldo migrace venkovského obyvatelstva za posledních šest let před šetřením,
4. vzdálenost okresních center od center kraje,
5. vzdálenost okresního centra od nejbližší železniční stanice.

Pro výběr vesnických sovětů bylo určeno šest znaků (konstruktivní prostor II), které se shodují se znaky určenými pro okresy.

Na každém stupni se stanovily orien-

tační části výběru a pak v konstruktivních prostorech (zpočátku v prvním, pak ve druhém) se množiny objektů dělily na třídy. Počet tříd se určoval počtem jednotek, které bylo nutno vybrat podle orientačních částí výběru na příslušných stupních, protože z každé takové třídy („taxonu“) se vybírala jedna jednotka, která byla pro ni typická. Tento postup byl předmětem nejedné diskuse.

Uvedeme si autorovy argumentace v těchto diskusích:

Existují dvě možné zásady výběru, které se při nerovnoměrném rozložení celkového souhrnu v konstruktivním prostoru charakteristik navzájem vylučují.

První princip spočívá v maximálně stejné možnosti zahrnutí každého prvku do výběru.

Druhý princip představuje maximálně stejnou možnost zahrnutí prvků pro každou oblast konstruktivního prostoru charakteristik. Zavedení proměnné části výběru podle taxonů — tříd (proporcionálně jejich velikosti) znamená realizaci prvního principu. Výběr podle jednoho typického objektu znamená realizaci druhého principu.

Protože se využívá materiálů sociální statistiky hlavně pro strukturní srovnávání, při nichž je důležité zachování různých podmínek existence objektů, pokládá se za důležitější druhý princip, a je tudíž třeba vybírat po jednom typickém objektu z třídy (taxonu). Při srovnávání výběrových a všeobecných šetření podle základních charakteristik obyvatelstva (demografických a jiných) se mezi nimi prokázala těsná shoda.

Druhý princip — ve světové praxi rozšířenější — je zdokonalování výběru na vyšších stupních. Tento způsob je zaveden v zahraniční statistice a je možno poukázat na dvě hlavní vědecké školy, které ho zpracovávají. První z nich — skandinávská škola matematické statistiky — vypracovává formální schémata optimální stratifikace, druhá — indická škola statistiků-praktiků — má velké zkušenosti s výběrovým šetřením při různých formách stratifikace.

Rozdíl v principech konstruování jedno- a mnohorozměrných výběrů je patrný, a proto přechod od jednorozměrných výběrů k mnohorozměrným je spojen s obtížemi. Bezprostřední úkol nalezení optimálního oblastního výběru zna-

mená určit hranice oblastí — při daném rozsahu výběru a počtu oblastí — a rozmístit výběr v oblastech tak, aby účelová funkce dosáhla svého optima.

Analogicky se formuluje i duální úloha: pro přijatelnou hodnotu účelové funkce a daný počet oblastí dosáhnout takového výběru hranic oblastí a rozmístění výběru podle oblastí, které by minimalizovaly rozsah výběru.

Kritérium optimálnosti, které je v zahraniční statistické praxi nejrozšířenější a je založeno na minimalizaci výběrového rozptylu, poprvé použil v r. 1950 švédský statistik T. Dalenius [7]. Od té doby se toto kritérium nejednou modifikovalo. Velká část těchto modifikací souvisí se zjednodušením výpočtů. Řešení úkolu optimálního výběru podle návrhu Dalenia se neobejde bez složité výpočetní techniky. Zjednodušení, jakých se při konkrétní práci používá, neumožňují sice dosáhnout přesné optimálního řešení (jak se prokázalo v celé řadě prací a bylo prověřeno praktickými přehledy [8] [9]), avšak dosahované aproximace se blíží optimálnímu řešení.

Autor prováděl optimální oblastní výběr založený na minimalizaci rozptylu pro tři rozsáhlé průzkumy (podrobně viz v [9]). Jako první je možno uvést průzkum čtenářů časopisu *Pravda*, kde probíhala optimální stratifikace v rámci tří svazových republik: Ruské socialistické federativní sovětské republiky, Ukrajiny a Kazachstánu. Jako proměnná oblastního výběru byla zvolena hustota subskripce novin. Tento znak se považoval za vhodný pro úkol, který měla na zřeteli redakce novin. Podobný byl i druhý úkol: konstrukce optimálního oblastního výběru pro čtenáře časopisu *Litěraturnaja gazeta*. Oblastní výběr se také prováděl podle znaku „hustoty předplatného novin“, dělil se však na oblasti současně celý komplex svazových republik a také území RSFSR, Ukrajiny a Kazachstánu. Byl učiněn pokus konfrontovat oblastní výběr podle hustoty předplatného s ekonomickým oblastním výběrem. Největší shoda mezi oběma výměry byla zaznamenána při oblastním výběru podle hustoty předplatného novin *Pravda* v oblasti Ukrajiny. Třetí úkol se týkal průzkumu mladých vědeckých pracovníků Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR. Výběr se prováděl v institutech Sibiřského

oddělení Akademie věd podle dvou znaků charakterizujících „věkovou příslušnost“ pracovníků: střední věk vědeckých pracovníků a podíl kandidátů mladších 29 let z celkového počtu kandidátů.

Rozdělením ústavů SO AN do čtyř skupin podle těchto znaků se vydělily skupiny ústavů dostatečně stejnorodé i co do vědeckého zaměření.

Problémy *mnohorozměrných* optimálních oblastních výběrových šetření pomáhají řešit metody lineárního a kvadratického programování. (Byl vybrán Rosenův algoritmus kvadratického programování — s některými modifikacemi [10]).

Nakonec uvedeme stručně hlavní závěry, které vyplynuly ze zkoumání problémů, jimž jsme věnovali pozornost v tomto referátu.

1. Vícetupňové oblastní výběry jsou jedním z nejperspektivnějších schémat získávání informací o sociálních jevech.

2. Lze očekávat, že oba způsoby zdokonalování metodiky výběru na vyšších stupních (vyčleňování typických skupin a optimální oblastní výběr) přinesou žádané výsledky.

Z ruštiny přeložila Milena Manová

LITERATURA

- [1] *Čelovek i jeho rabota*. Pod redakcí Zdravomyslova A. G., Rožina V. N., Jadova V. A., M., 1967
- [2] *Language of Social Research*. Ed. by P. Lazarsfeld and G. Barton, New York, 1956, s. 40-53
- [3] Četverikov N. S., *Statističeskije i stochastičeskije issledovanija*, M., 1963
- [4] Ore, O., *Theory of Graphs*, Providence, 1962
- [5] *Metodika vyboročnogo obsledovanija migracij selskogo naselenija*. Pod red. T. I. Zaslavské, V. D. Mirkina, K. F. Jeršovové, Novosibirsk, 1969
- [6] *Raspoznavanije obrazov v socialnych issledovanijach*. Pod red. T. I. Zaslavské, I. G. Zagorujka, Novosibirsk, 1968
- [7] Dalenius T., *The Problem of Optimum Stratification*, Skandinavsk Aktuarie tidsskrift, 1950, čís. 3-4 s. 203—213
- [8] *Doklady vsesozuznomu simpoziumu po sociologičeskim problemam sela*. Pod red. T. I. Zaslavské, Novosibirsk 1968
- [9] Gren I., *O pewnym rastosowaniu programowania nieliniowego metody reprezentacyjnej*. Przegląd statystyczny, 1966, t. 13, n. 3
- [10] Rosen I. B. *Pattern Separation by Convex Programming*. — Journal of Mathematical Analysis and Applications, 1965, v. 10 N. 11 s. 123-134

Metodologické problémy mezinárodní komparace sociologických dat*

Miroslav Soukup
Marta Hurtová
Michal Illner
Jan Řehák
Alena Vodáková

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

1. O stavu metodologie sociologické komparatistiky

Sociologickou komparatistikou rozumíme vyhraňující se společenskovědní směr, jehož předmětem bádání je explicitní a systematické srovnávání strukturních prvků a dynamik dvou nebo více sociálních systémů a hledání pravidelností, principů a metod tohoto srovnávání. Marxistická sociologická komparatistika vychází z marxisticko-leninské teorie společnosti a využívá výsledků příbuzných a mezních vědních disciplín, zejména teorie systémů jakožto abstraktního metodologického nástroje zkoumajícího systémy.¹

Základní vlastností společností i různých společenských procesů je jejich složitost. Veličiny ovlivňující krátkodobé jevy i dlouhodobé procesy jsou neobyčejně početné a vzájemně spjaté — vyznačují se obrovským počtem různorodých elementů a vlastností, pravděpodobnostním charakterem většiny těchto vlastností i množstvím velmi různorodých vazeb mezi nimi. Tato složitost značně znesnadňuje nejen analýzu a porozumění společenským procesům, ale ztěžuje i možnost řízení a plánování jejich rozvoje. Proto má systémové pojetí význam jak pro přírodní, tak pro společenské vědy.

Cílem mezinárodní srovnávací sociologie je ověřování hypotéz o systémech různých řádů (od mikrosystémů po makrosystémy) se zvláštním zaměřením na analýzu makrosystémů. Specifikum mezinárodních srovnávacích výzkumů spočívá jednak ve výběru problémů, jednak v metodě zkoumání. Mezinárodní komparativní sociologie v zásadě nevytváří nějakou specifickou metodu zkoumání; její empirické procedury jsou však značně komplikované

vanější než výzkumy prováděné v rámci jedné společnosti. Akumulovaná zkušenost opravňuje k závěru, že v této sféře výzkumu existují svérázné problémy metodologické povahy, které by měly být hlavním předmětem pozornosti sociologické diskuse i speciálních výzkumů.

Speciální problémy vznikají zejména při operacionalizaci pojmů, při identifikaci indikátorů a v té fázi analýzy dat, v níž poslední články hierarchických systémů člověk — skupina — národní společnost — světová socialistická soustava — svět předpokládají složitější analytické postupy. Zvláštní problémy analýzy dat vystávají zejména v případě, kdy je použito dvouúrovňového schématu, spočívajícího v analýze vnitrokulturní či vnitronárodní a mezikulturní či mezinárodní. Na této úrovni totiž historické a institucionální charakteristiky, které mohou v rámci jednoho národa či kultury být relativně konstantní — pokud není výzkum prováděn v dlouhém časovém období — se stávají v nadnárodním výzkumu proměnnými [25]. Pro sféru mezinárodní komparace je dále přímo příznačné, že role teorie je zde ještě významnější než v kterékoli jiné oblasti sociologického bádání.

Výrazný rozvoj mezinárodní srovnávací sociologie v posledním desetiletí je spjat jak s revolučními procesy probíhajícími zejména v zemích takzvaného třetího světa, tak i s procesy ve vyspělých kapitalistických a socialistických zemích. V kapitalistických zemích se úsilí v této sféře konkretizovalo v řadě výzkumných programů, jejichž cílem bylo provést první kroky ke standardizaci postupů a sběru

* Tato stať je zkrácenou verzí referátu vypracovaného pro Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury ve Smolenicích v listopadu 1971.

¹ Jednotlivé země se uvažují jako elementy systému. Samotným systémem rozumíme potom jak vzájemné vztahy mezi elementy, tak i jejich kompaktnost. Struktura systému je dána určitým charakterem vazeb mezi prvky systému. V případě

sociálního systému se jako jeho elementy uvažují individua. Člověk jakožto „průsečík sociálních vztahů“ (K. Marx) je jakýmsi sociálním systémem nultého řádu, malá skupina sociálním systémem prvního řádu, atd., sociálními systémy vyšších řádů jsou postupně třídy, společnost (společností budeme nazývat sociální systém na úrovni národa), světový socialistický systém, planetární systém Viz [2], [5], [7], [9], [11], [24], [28].

dat v přesně vymezených sférách společnosti.²

Srovnávací výzkumy zintenzivňují i v zemích světové socialistické soustavy (sovětsko-polský výzkum z oblasti sociologie práce). Několik výzkumů bylo provedeno sociologickými pracovišti socialistických a kapitalistických zemí.³

Tento vývoj je mimo jiné i projevem toho, že dnes existuje kvalitativně nová situace, v níž se stávají řešitelnými mnohé problémy srovnávacího výzkumu sociální struktury socialistických zemí, které byly dříve neřešitelné. (Přínosná je zde zejména matematická sociologie – [1], [7]; tento vývoj metodologických nástrojů je spjat i s kvalitativně novou situací v technologii zpracování informací.) Značné možnosti plynou z nové situace ve spolupráci vědeckých ústavů socialistických zemí (a paralelně s tím s novou etapou vývoje RVHP) a s vytvářením jednotného informačního systému v rámci světové socialistické soustavy. Vznikají příznivé politické i ekonomické podmínky pro proces standardizace sociálních výzkumů, tj. standardizace kategoriálních systémů, standardizace procedur při vytváření sociálních ukazatelů atd. [12].

Lze shrnout, že roste objem rigorózního poznání o různých aspektech sociální struktury jednotlivých společností i sílí poznání o nutnosti organizování účinného systému získávání, zpracování a využití sociologických informací v měřítku jednotlivých společností i v měřítku světové socialistické soustavy; že zesiluje vědomí o potřebě sociálního plánování a sociální prognostiky, pro niž je rigorózní výzkum sociální struktury (včetně komparativního výzkumu) zásadním předpokladem; že se zdokonaluje metodologie sociálních věd. Předpokladem optimálního využití této relativně příznivé situace je nutné vyřešení problémů substančního i metodologického rázu.

2. Logicko-gnoseologické otázky komparace

Zkušenosti mezinárodních srovnávacích výzkumů ukazují, že tyto studie jsou po metodologické stránce podstatně náročnější než výzkumy prováděné pouze v měřítku

jednotlivých národních společností a že při jejich provádění vzrůstá možnost chybných kroků a nevalidních závěrů. Přitom míníme dvě z hlavních významových hladin termínu „metodologie“: základní otázky logické povahy a víceméně technické problémy spojené s prováděním a zpracováním konkrétních výzkumů.

První komplex problémů se vztahuje k rozboru logické struktury komparace jako sociologické poznávací procedury a k jejímu odlišení od jiných procedur. Omezíme se na nastínění některých problémů a směrů výchozí analýzy komparace a tím ukážeme i na hlavní oblasti charakteristiky jejího modelu. Přitom budeme brát ohled na aplikovatelnost v mezinárodním komparativním výzkumu sociální struktury.

Studujeme-li zároveň dva nebo více sociálních systémů s cílem vzájemně je srovnat a objevit, respektive ověřit podobnosti a difference mezi nimi, jde o komparativní výzkum; ústředním metodologickým problémem je zjištění komparability a zavedení adekvátních metod měření podobnosti a diferencí. Můžeme upřesnit, že jako podobné je možno vymezit ne pouze limitující k identitě, ale daným způsobem si blízké, příbuzné. Nesmí to však být související či vzájemně závislé. Srovnávané jednotky chápeme víceméně izolovaně, jako singulární body. Jde samozřejmě o funkční metodologické schéma a navíc o jeho základní, výchozí úroveň. Při vyšším stupni analýzy mohou být středem pozornosti právě vzájemné interakce, reálné nebo latentní, mezi komparovanými vlastnostmi. Materiálem pro komparace mohou být výsledky případových studií nebo jiné libovolné (validní) informační prameny. Apriorní, často nezjistitelné chyby zkreslují komparabilitu a devalidizují výsledky komparací (jejich zdrojem může být např. nutnost simplifikace reality, tj. přiměřený výběr gnoseologicky zjednodušených dat).

Pokud je zdrojem dat pro komparativní studii výzkum jednoho případu, vyvstává další problémová dimenze: na srovnávaný systém znaků působí kontextuální proměnné, představující jednak sociologické

² Z metodologicky přínosných jmenujme zejména *Yalský program politických a sociálních dat*. Výsledkem jedné etapy je *World Handbook of Political and Social Indicators* [27]; dále program University Hawai, *Dimenzionalita národů*; z evropských programů pak zejména projekt výzkumu sociální struktury skandinávských zemí, vedený prof. Dahlströmem; [3], [20], [21].

³ Výzkum časových rozpočtů, výzkum *Představy o světě v roce 2000 a jiné*. Po metodologické stránce zaslouží pozornost i projekt Výzkumného ústavu pro speciální rozvoj OSN, *Obsah a měření sociálně ekonomického rozvoje* [15].

klima obklopující celý systém komparativního výzkumu (explicitně nebo implicitně v komparativním výzkumu obsažené) a jednak globální společnosti vážící se vždy jen na jeden z komparovaných systémů. Druhé nebývají (což je chybné) při komparacích uvažovány, protože výchozí data jsou přejímána jako hotové, očištěné a neměnné informace. Zapomíná se, že v jistém smyslu vnášíme do výzkumu celý sociální kontext, který reprezentují. Zahrnutí tohoto aspektu, například formou modelování předpokladů zmíněných vlivů, znamená nejen validizaci komparativního výzkumu samotného, ale i dodatečnou korekci a rozšíření informačního zázemí komparace.⁴

Ke komparaci lze přistupovat ještě z jiného úhlu: komparativní procedura zřejmě logicky stojí mezi studií jednotlivého případu (poskytujícího pouze idiografické soudy) a studií statistickou (ve smyslu zkoumání statistického souboru), která poskytuje soudy o množině jednotek jako celku, tj. soudy nomotetické. Komparativní procedura je blízká statistické studii v tom, že překonává omezenost jediného případu, a liší se od ní tím, že zachovává identitu jednotlivých případů; nechápe jejich souhrn jako samostatný celek a nevede k výrokům o tomto celku (v tomto směru je blízká studii případové). Závěry se ovšem vztahují pouze na ideální typy uvedených procedur. Pro klasifikaci skutečných výzkumných postupů budou zpravidla těžko použitelné, protože realitu příliš zjednodušují a vedou dělicí čáry tam, kde jeden postup plynule přechází v druhý nebo je s ním kombinován.

Pro případovou studii je příznačný výrok:

„Na případu e_i nabývá proměnná v_j hodnoty $v_j(e_i)$.“

Statistickou studii charakterizuje výrok: „Na souboru S (tvořeném případy $e_1, e_2, \dots, e_i, \dots, e_n$) nabývá proměnná v_j střední hodnoty $v_j(S)$.“

Pro komparativní proceduru pak bude příznačný výrok:

„Hodnota $v_j(e_1)$, které na případu e_1 nabyla proměnná v_j , je v takové a takové relaci

vůči hodnotě $v_j(e_2)$, které táž proměnná nabyla na případě e_2 .“

Elementární operace srovnávání spočívá tedy v tom, že komparované jednotky se umísťují z hlediska různých svých vlastností na škálách a že se konstatují či měří rozdíly v jejich umístění.

Další metodologické problémy jsou spojeny s komparací na mikroúrovni a makroúrovni. Lze srovnávat buď jednotlivé mikrosystémy mezi sebou a jednotlivé makrosystémy mezi sebou, nebo je možno komparovat mikrosystém s makrosystémem. Vzhledem k mezinárodnímu výzkumu lze problém explikovat takto:

Komparace mezi mikroúrovněmi zpravidla slouží jako podklad pro vnitrostátní výzkum.⁵ Výsledky srovnávání mikroúrovní figurují i při popisu makroúrovně. (Je však známa i řada mezinárodních výzkumů, které se pokoušely o komparaci mikrosystémů respektive mezosystémů, například komunit, rodin, průmyslových podniků a jiných institucí. Získané zkušenosti ukazují, že srovnání na mikroúrovni nemívá často smysl, pokud do něho nevstupují prvky svou povahou makroskopické.⁶) Komparace na mikroúrovni tak často přechází v komparaci makroskopickou a je tedy otázka, na které systémové úrovni hledat východisko pro komparaci optimální.

Komparujeme-li na stejné úrovni, je základním problémem nalézt významné definiční znaky komparované jednotky (problémy jejího vymezení jsou diskutovány dále) a vyznačit diferenční body, které odlišují objekt zkoumání od objektů příbuzných.

V případě komparace mezi makrosystémy jde o vymezení jejich vnitřní struktury, o nalezení a rozlišení vnitřních vlastností a souvislostí jednotek, které budou předmětem srovnávání, o vymezení kritéria pro srovnávání a metodologickou eliminaci vlivu jejich vzájemné interakce. Je třeba nalézt netriviální a neobligátní sociologické ukazatele, jejichž vnitřní skladba obsahuje důležité, tj. společensky a historicky určující a přitom srovnatelné dimenze. Přitom

⁴ Mezinárodní komparace může obohatit vnitrostátní výzkumy nejen hodnocením národních údajů vzhledem k jiným zemím, ale i nalezením neznámých vnitřních vlivů a zdůrazněním působení těch vnitrostátních faktorů, které se z užšího společenského hlediska jeví jako nevýznamné.

⁵ Například srovnáváme ekonomickou úroveň či ekonomický charakter jednotlivých krajů nebo měst a odvodíme z toho limitní nebo průměrné

hodnoty pro výši průmyslové a zemědělské produkce vzhledem k počtu a sociální skladbě obyvatelstva nebo odvodíme ukazatele ekonomické aktivity apod. Získáme údaje charakteristické pro státní celek.

⁶ Bylo by problematické komparovat fungování školských soustav různých zemí a nebrat přitom v úvahu jejich společenská zřízení, věkovou strukturu a kulturní tradici.

se nahrazuje stejnost zvoleným typem podobnosti.

Lze srovnávat systémy analogické, ale vytvoření správné analogie je metodologicky složitá a nepropracovaná otázka. Vymezení kritérií srovnatelnosti a jejich systematickosti předznamenává směr interpretace výsledků komparací.

Při srovnávání makrosystému s mikrosystémem může být mikrostruktura součástí makrostruktury, se kterou je srovnávána, nebo reprezentantem určitého makrosystému; vždy narážíme na obtíže při adekvátním vymezení jednotek, při hledání kritérií komparability a stanovení přiměřených postupů měření podobností a rozdílů.

Nelze opomíjet ani dynamické hledisko komparace. Jde o dynamiku fungování a vývoje srovnávaných jednotek ([6]. [19]).

Uvedeme nyní některé z dimenzí problematiky vymezení komparovaného případu. V oblasti teorie musí být vymezena nejen jednotka, na kterou se koncentruje výzkumný záměr, ale i předpoklady její komparability. To je otázka jazyka i předběžného zvážení možnosti operacionalizace. Vymezení reálného předmětu představuje pak dvojí transformaci teoretického konceptu a specifický průzkum shody či podoby vlastností jednotlivých zkoumaných případů. Vymezení jednotky se řídí jak teoretickými požadavky, tak praktickými možnostmi, tj. především zásobou dat vhodných ke srovnání.

Uvažujeme-li o vnitřní struktuře jednotky komparace, je třeba zvolit určitý metodologický přístup umožňující komplexní a dynamickou analýzu případu. Považujeme systémové hledisko za nejadekvátnější z nich.

Při studiu vymezované jednotky komparace lze rozlišit tři prvky: a) komparované případy, b) vlastnosti komparovaných případů, podle nichž se komparace provádí, c) relace mezi hodnotami komparovaných vlastností.

a) Komparované případy

Jde především o dostatečně přesné vy-

mezení hranic komparovaných jednotek. To může činit obtíže tam, kde vazby mezi systémy jsou velmi husté. Dále jde o určení systémové úrovně jednotlivých komparovaných jednotek. V zásadě by srovnání mělo probíhat mezi systémy stejné úrovně. Jedním z prvních úkolů srovnávacího výzkumu by proto mělo být vymezení hierarchie společenských systémů a rozhodnutí o tom, jak jsou v ní jednotlivé srovnávané případy umístěny. Mnohdy bude pravděpodobně nutné provést jejich redukci na jednu společnou hladinu.⁷ S tím souvisí již zmíněná otázka nalezení vhodné systémové úrovně.

Dalším požadavkem systémového hlediska je respektování vnitřní struktury komparovaných jednotek, které jsou vnitřně členěné. Přirozená je pak otázka vnitřní variance srovnávaných vlastností vzhledem k tomu, že hodnota, které na komparované jednotce srovnávaná vlastnost nabývá, je často vlastně hodnotou střední, vyvozenou z hodnot, jichž nabyla u jednotlivých strukturálních prvků.⁸ Nelze se soustřeďovat pouze na rozdíly mezínárodní a nebrat v úvahu rozdíly vnitrostátní.

Systémové hledisko při komparaci zdůrazňuje *princip funkční ekvivalence*. Může se totiž ukázat, že pro komparaci vybrané vlastnosti nemusí být v jednotlivých společnostech vůči celkovému společenskému systému ve stejných funkčních vztazích.⁹ Při srovnávání nominálně stejných vlastností nebo prvků je proto třeba uvažovat i o povaze jejich funkční vazby na globální systém společnosti. Pokud se ukáže, že tato vazba je u různých srovnávaných případů odlišná, bude případně nutné komparaci založit na položkách nominálně sice rozdílných, funkčně však ekvivalentních.

b) Vlastnosti komparovaných jednotek a komparability

Sociální struktury jsou srovnávány prostřednictvím vlastností, které je charakterizují. Těchto vlastností je prakticky neomezený počet a pro účely jakéhokoli výzkumu je třeba provést jejich redukci podle výzkumného předmětu a cíle. Prvním

⁷ Například v případě, že by do komparace na jedné straně vstupoval národní stát a na straně druhé mnohanárodní státní útvar federativního typu. V takovém případě by se mohlo ukázat, že srovnávat lze náhodné složky federace, nikoli však federaci jako celek.

⁸ Tak tomu ovšem nemusí být vždy — viz známou diskusi o vztazích mezi individuálními a skupinovými měrami. Některé z měr charakterizujících

celek nejsou totiž agregací měr popisujících jednotky tohoto celku, ale jsou jeho neredukovatelnými atributy. V takovém případě nemá pochopitelně smysl hovořit o vnitřním rozptylu.

⁹ Například funkce společenské kontroly, kterou v jedné společnosti plní náboženská ideologie, může ve společnosti jiné zastávat vysoce internalizovaná občanská morálka a náboženská ideologie zde může být jen nevýznamným přežitkem minulosti.

problémem je tedy volba vlastností, které určují srovnatelné jednotky. Tyto vlastnosti musí být významné či podstatné pro systém, kterému přísluší, musí být definovány na všech srovnávaných jednotkách, a tedy dostatečně obecné. Současně však mají být i dostatečně specifické, aby výsledky komparace nebyly banální.

Problém určujících vlastností je zároveň problémem hledání způsobu či typu srovnatelnosti. Srovnatelnost lze vymezit právě na procesu výběru vlastností. Obecně lze schematizovat nejběžnější typy komparability například takto:

- srovnávané jednotky mají stejné vlastnosti ve stejné míře (do jisté míry věková struktura apod.)
- srovnávané jednotky mají stejné vlastnosti v jiné míře (některé ukazatele životní úrovně, ekonomické aktivity apod.)
- část vlastností je stejných, resp. i ve stejné míře, část odlišných (problémem je určit kolik a které vlastnosti mají být stejné; zřejmě by měly být podstatné nebo typické)
- srovnáváme na základě stejné míry rozdílných vlastností (například stejný stupeň zaměstnanosti v rozdílných ekonomických odvětvích)
- nelze najít stejné vlastnosti ani stejnou míru, ale je možno sestavit dvojice, které se významově shodují nebo částečně překrývají či jsou zároveň součástí jiné vlastnosti neobsažené ve srovnávaných jednotkách (např. hodnotové systémy).

Kromě vlastností, kterými je určena srovnatelnost, je nutno vymezit všechny vlastnosti, jejichž hodnoty budou srovnávány, pokud je jejich zjištění záměrem výzkumu. Je nutno si uvědomit, že komparovat lze nejen elementární vlastnosti, ale také jejich různé (nebo v nich obsažené) konfigurace (relační sítě, časové sekvence jejich výskytu apod.)¹⁰.

c) *Relace mezi hodnotami komparovaných vlastností*

Srovnávané vlastnosti vstupují do kom-

parace hodnotami, kterých na srovnávaných jednotkách nabývají. Tyto hodnoty jsou pak výsledkem měření (máme na mysli měření v širokém významu zahrnujícím i operace na nominální i ordinální úrovni). Důležité je, aby komparovaná vlastnost byla na všech srovnávaných jednotkách měřena stejným nebo alespoň srovnatelným způsobem tak, aby například použité stupnice byly jedna na druhou převoditelné (mnohdy ovšem za cenu ztráty informace). Základním požadavkem tedy bude zajištění stejné struktury srovnávaných znaků, používání shodně konstruovaných indexů apod.

Problémy měření v komparativních výzkumech by ovšem vyžadovaly samostatnou studii, stejně tak jako některé další zmíněné skupiny metodologických problémů.

3. Báze dat pro komparativní výzkumy

V sociologickém vědeckém procesu většínou nesrovnáváme verbální informace, nýbrž pracujeme s informací statistickou, tj. s daty. Data, která jsou k dispozici pro řešení daného problému, nazveme *bází dat*. Je určena svým *obsahem*, tj. proměnnými, které obsahuje, kvalitou, validitou, přesností a významem dat a svou *formou*, tj. způsobem prezentace. Formou může být určitý druh tabelace, seznam statistické řady, různé druhy třídění, určité charakteristiky, indexy apod. Oba tyto aspekty báze dat jsou ovšem pro komparaci podstatné; z hlediska teoreticko-metodologického je to především obsah proměnných a jejich vazba na problém. Role každé proměnné z báze dat musí být pro teoretickou práci jasně stanovena a zhodnocena. Pro základní teoreticko-metodologické úvahy je důležitý vztah báze dat k předmětu a cíli výzkumného úkolu.

Do báze dat především vstupují data, která poskytuje standardní statistická služba (SSS).¹¹ Mezinárodní výzkum sociální struktury socialistických zemí by měl založit na informaci zde uložené svůj projekt.

¹⁰ Národní společnost lze tedy srovnávat nejen co do procentuálního zastoupení dělnické třídy, ale také co do těsnosti korelace mezi kvalifikací a výdělkem dělníků, co do tabulek intergenerační mobility nebo co do změn ve struktuře dělnických profesí za posledních 50 let.

¹¹ To jsou data, která se sbírají pro oficiální účely statistickými úřady nebo jinými institucemi. Jsou

sbírána většinou periodicky a systematicky a slouží k rozhodování státních a místních orgánů, ministerstev a podniků. Patří sem census i mikrocentzy, rodinné účty, ekonomické údaje, statistiky resortních ministerstev, statistiky podniků apod. Většinou jde o data demografická, ekonomická, bilance pracovních sil, mobility atd.

Dále jsou to data sebraná pro jiné účely, než jsou účely výzkumu¹². Pro jeho účely jsou použitelné ty znaky, jejichž použití je teoreticky zdůvodněno. Jejich zhodnocení ovšem bývá obtížné a nákladné. Při využití těchto typů je třeba uvážit, do jaké míry pokrývají danou problematiku a jaká posunutí vznikají jejich použitím. Můžeme je nazvat *druhotná*, vzhledem k jejich užití (po sběru a pro jiné účely) [14].

Třetím typem jsou data sbíraná pro daný účel. Jde o data nová a měly by být dobře známy jejich slabiny a nedostatky z metodologického hlediska, tedy i meze a možnosti práce s nimi, zvláště v mezinárodním komparativním výzkumu. Data tohoto typu pak jsou *prvotní*, účelově získaná pro daný cíl.

Každý ze tří uvedených typů má své přednosti i své nedostatky. Standardní data (SSD) by však měla sloužit jako základní pilíř analýzy pro většinu výzkumných akcí, mezinárodní komparaci nevyjímaje.

Důkladná předběžná metodologicko-teoretická analýza báze dat má za účel vyhnout se vychýlením a zkreslením při jejich zpracování. Aby nedošlo k mechanickému porovnání a abychom porovnávali skutečně porovnatelné, je nutné respektovat tato kritéria:

- a) Určení hodnot znaku. Sem patří například určení věkových skupin, které jsou používány v oficiálních statistikách. V jednotlivých zemích však nemusí být obdobné znaky vymezeny stejným způsobem¹³. Také hodnoty nominálních znaků mohou mít různé významy (kategorie dělník, zemědělec, důchodce apod.), rozhodovací pravidlo pro rozřazení osob do těchto kategorií může být různé.
- b) Kategorizace jednotlivých znaků vzhle-

dem k jejich rozlišovacímu a gnoseologickému úkolu.¹⁴

c) Různé kategorizace podle vztahu k výzkumnému cíli u téže vlastnosti a srovnatelnost kategorií.¹⁵ Tento problém, který se týká většiny užívaných znaků, je podstatný a vyžaduje pečlivý společný metodologický průzkum všech participantů.

S používáním jakékoli báze dat (tedy i SSD) je spojena otázka kvality dat, tj. jejich úplnosti, reprezentativnosti, přesnosti, validity a reliability a i vhodnosti pro šetření. Tyto požadavky na kvalitu dat používaných pro komparativní výzkumy lze rozdělit na obecné, týkající se jakýchkoli dat bez ohledu na účel, kterému mají sloužit, a specifické, vyplývající ze záměru data komparovat.

Mezi specifické požadavky patří:

- a) Formulace dat a způsob jejich archivace (možnost jejich využití pro komparativní výzkum).
 - b) Srovnatelnost společensko-historická, ekologická, případně i ideologická odůvodněnost dat, srovnatelnost teoretických postulátů a metodologických postupů. Na kvalitu dat působí řada kontextuálních faktorů, je třeba je pochytit, eventuálně eliminovat jejich vliv.
 - c) Problém kvality dat; je součástí problému kvality banky dat [12].
- Banky mohou být podstatné při výzkumu sociální struktury vzhledem k tomu, že s jejich pomocí jsme schopni data kumulovat a zajistit si tak analýzu časového faktoru.

Uvedené aspekty vedou k nutnosti těsné spolupráce s institucemi poskytujícími data, k hledání možností, jak ovlivňovat alespoň částečně jejich výstup, a případně možnosti jeho dodatečné transformace.

Na druhé straně by ovšem kategorie 8–10 let neřešila situaci, neboť šletá školní docházka může v sobě opět zahrnovat dvě kvality – dokončená škola s šletým plánem výuky a nedokončená devítiletka.

¹² Příkladem může být znak „velikost trvalého bydliště respondenta“. Mechanická kategorizace může být stanovena takto: do 1000, do 10000, do 50000, do 100000, do 1 000 000, nad milión obyvatel. Tato kategorizace může však být velmi nepřesná v případě srovnání dvou zemí, z nichž jedna nemá miliónové město. Ovšem pokud jde o roli, má souměřitelné hlavní město s městem miliónovým, které je též hlavní. I když tedy formálně můžeme použít klasifikaci výše uvedenou, potlačujeme v ní vážný validativní aspekt – roli hodnoty znaku a srovnatelnost různých znaků a různých hodnot znaků v jednotlivých zemích – princip ekvivalence funkcí.

¹² Mohou být sebrána také pro účely podobné, ale mezi sběrem a použitím je značný časový odstup. Takové údaje bývají uloženy ve štitcích či původních dotaznících u institucí, které výzkum pořádaly.

¹³ Tak například to může být věková skupina 20 až 24 let vedle skupiny 21 až 25 let v jiné zemi; srovnání takových skupin už je obtížné, neboť všechny charakteristiky korelované s věkem jsou tu posunuty a rozdíl není způsoben jenom zemí, ale i věkem, jehož vliv se tu projevuje a je větší, není identifikovatelný.

¹⁴ Příkladem může být kategorizace let školní docházky. Lze provést kategorizaci: . . . 7–8 let, 9–10 let, . . . Toto určení však neumožňuje čisté srovnání obou uvedených skupin. V CSSR je mnoho lidí s šletou a šletou školní docházkou, které se ale od sebe kvalitativně neliší, neboť v různých dobách bylo ucelené základní školské vzdělání tvořeno buď 8 nebo 9 lety. Rozdíl jednoho roku nemůže být tak velký vzhledem k uzavřenosti plánu osnov výuky.

mace. V podstatě jde o dva momenty; o přístup k nepublikovaným tabelacím a o možnost práce se základní statistickou řadou. Možnost práce s primární informací umožňuje především vytváření znaků s nově definovanými kategoriemi a konstrukci nových znaků, resp. znaků složených, tabelace nových kombinací znaků. aplikace metod mnohorozměrné statistické analýzy pro hledání struktury vztahů mezi proměnnými apod., získávání dat panelového typu.

SSD umožňují formulovat hypotézy, poskytují základní popis populací a umožňují jejich základní porovnání; neumožňují však dostatečně detailní a jemné rozpracování úlohy v celé její složitosti. Z toho důvodu je třeba počítat s tím, že mezinárodní srovnávací výzkum sociální struktury se v určité své fázi neobejde bez prvotních dat získaných konkrétním sociálním výzkumem [12]. Bez důkladné předběžné práce využívající bázi SSD by ovšem tato prvotní výběrová šetření z velké části ztrácela svou průkaznost.

Jelikož nám jde o skutečné komparace komparovatelného a musíme se vyhnout mechanickým pohledům, považujeme za nutné velice podrobně se zabývat otázkami teorie měření a zvláště pak jeho validity, abychom byli schopni vyhovět teoretickým požadavkům, které jsou na data kladeny.

Každá chyba v procesu práce s daty je v jistém smyslu devalidizujícím momentem a každé zlepšení kvality je validizací. Validita výchozích dat v zásadě apriori zhodnocuje nebo znehodnocuje výsledky komparací. Komparativní procedura má ovšem i svou vlastní validitu, která se kumuluje s validitou výchozí. Validita výchozích dat je však první a nutnou podmínkou validity komparativní studie.¹⁶

Problematika validity se komplikuje zařazením složitějších typů dat, které je však nutno prosazovat, má-li být obraz společenských systémů úplný a reprezentativní. Tak devalidizace způsobená náhodnou redukcí zkoumaného systému stojí vedle devalidizace způsobené nepřiměřeným a nepřesným měřením příliš složitých nebo neuchopitelných jevů.

Provedený rozbor problematiky komparací SSD není zdaleka úplný. Jeho další

rozpracování bude vyžadovat analýzu konkrétní zkušenosti s konkrétním hodnocením báze dat ve vztahu k řešenému problému.

Považujeme za vhodné připojit ještě nástín hlavních organizačních aspektů mezinárodního komparativního výzkumu. Je třeba, aby chronologicky byla provedena:

- 1) inventarizace možností SSD uvnitř jednotlivých zemí, případně sumarizace dalších vhodných zdrojů;
 - 2) vzájemné posouzení SSD mezi jednotlivými zeměmi, které by jasně dalo vyniknout jejich přednostem i nedostatkům;
 - 3) téměř paralelně s 2) také posouzení kvality SSD mezi jednotlivými zeměmi se všemi důsledky z tohoto posouzení vyplývajícími a přesné vymezení této služby.
- Po tomto základním zmapování rozsahu, kvality a možnosti SSS a s využitím poznatků z jednotlivých zemí je možno provést
- 4) sjednocení hlavních ukazatelů;
 - 5) metodologicko-teoretický rozbor role jednotlivých ukazatelů pro teoretické účely výzkumu;
 - 6) časový plán komparace zajišťující návaznost jednotlivých činností a koordinace práce (zvláště důležitý v případě mezinárodního výzkumu).

Závěr

Shrneme nutné kroky, které by měly být postupně realizovány v mezinárodním komparativním výzkumu sociální struktury socialistických zemí:

- 1a) Vytyčení teoretických koncepcí a sjednocení hledisek mezinárodního týmu, formulování požadavků na metodologii.
- 1b) Souběžná inventarizace a zhodnocení dostupných dat a příprava na vytvoření užší báze dat aplikovatelné ve výzkumu.
- 2) Operacionalizace a konstrukce referenčního systému znaků.
- 3) Konkretizace znaků a určení jejich ekvivalentů pro jednotlivé účastníky.
- 4) Konstrukce měřicích prostředků a určení zdrojů dat, specifikace báze dat.
- 5) Sběr a vyhodnocení dat uvnitř národních populací a příprava pro komparaci.
- 6) Komparace dat.
- 7) Teoretické výsledky komparace.

¹⁶ Jsou jisté rozdíly mezi validizací standardních a nestandardních dat. SSD mají tu výhodu, že

nevyžadují zásahy do systému, které jsou vždy devalidizujícím momentem.

Vytyčujeme-li si takovýto program, víme předem, že jej nemůžeme v optimální podobě dodržet; při formulování úloh vždy musí mít teorie předstih a musí klást požadavky na metodologii. Ovšem metodologie není všemocná a nabízí vždy jen část požadovaného; na druhé straně může však navrhnout i metody, které jsou pro teoretickou stranu stimulující. Nelze tedy předpokládat lineární vývoj a ostré odlišení metodologie a teorie. Spíše lze očekávat postup v neustálé interakci a vzájemné stimulaci obou komponent výzkumného procesu.

*

Literatura

- [1] Aganbegjan A. G. a kol., red., *Modelirovanije socialnych processov*, Nauka, Moskva 1970.
- [2] Blauberg I. V., red., *Sistěmnyje issledovanija*, Nauka, Moskva 1969.
- [3] Dahlström E., *The Project Scandinavian Social Structure*, UNESCO Symposium, Aspenäs Study Centre 1968.
- [4] Etzioni A. and Lehman E. W., *Some Dangers in "Valid" Social Measurement*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science 1967.
- [5] Filippec J., *Teoretické předpoklady marxisticko-leninské analýzy vývoje současných společností v třídně rozděleném světě*, Sociologický časopis, č. 1/1971.
- [6] Filipcová B., *Cile a teoretické předpoklady komparativního výzkumu volného času (s ohledem na výzkum změn v sociální struktuře)*, Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury, Smolenice 1971.
- [7] Charvát F., *Po povodu filosofských aspektov sistěmnogo ponimanija v sovremenom sociologičeskom poznanii*, Praha, ÚFS ČSAV 1970.
- [8] Charvát F., *The Significance of Lenin's Bequest for the Methodological Orientation of Modern Social Science*, VIIth World Congress of Sociology, Varna 1970.
- [9] Charvát F., *Sociální stratifikace a struktura, mobilita a změna*, Sociologický časopis, č. 4/1971.
- [10] Charvát F., *Sociální struktura jako předmět sociologické komparace: K předpokladům, možnostem a hranicím srovnávacích sociálních výzkumů*, Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury, Smolenice 1971.
- [11] Charvát F., Kučera J., Soukup M., *Toward the System Theory of Dependence: Further General Theoretical Remarks*, VIIIth World Congress of Political Science, Munich 1970.
- [12] Illner M., *K možnostem využití archivu sociologických dat v mezinárodním srovnávacím výzkumu sociální struktury*, Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury, Smolenice 1971.
- [13] Kára K., Řehák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis, č. 5/1971.
- [14] Kára K., Řehák J., *Některé metodologické poznatky z mezinárodního komparativního výzkumu „Představy o světě v roce 2000“*, Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury, Smolenice 1971.
- [15] McGranahan D. V., *Analysis of Socio-Economic Development through a System of Indicators*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science 1971.
- [16] Merritt R. L., Rokkan S., *Comparing Nations*, New Haven and London, Yale University Press 1966.
- [17] Osipov G. V., Ščepanski J., red., *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*, Mysl, Moskva 1969.
- [18] Phillips B. S., *Social Research (Strategy and Tactics)*, MacMillan Comp., New York, London 1966.
- [19] Pomaizl K., *Srovnávání v oblasti národnostních jevů a vztahů jako součást sociologické komparatistiky*, Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury, Smolenice 1971.
- [20] Rokkan S.: *Models and Methods in the Comparative Study of Nation-Building*, UNESCO - Symposium, Aspenäs Studiegard 1968.
- [21] Rokkan S., *Trends in the Development of Cross-Cultural, Cross-Societal and Cross-National Research*, UNESCO Symposium, Aspenäs Study Centre 1968.
- [22] Řehák J., *Poznámky k analýze sociologických dat*, Sociologický časopis, č. 5/1971.
- [23] Řehák J.: *Definice měření ve společenských vědách*, Sociologický časopis, č. 6/1971.
- [24] Sadovskij V. N., Judin E. G., *Issledovanija po obščej teorii systém*, Progress, Moskva 1969.
- [25] Soukup M., *Současné metodologické a substanční problémy v mezinárodně komparativní sociologii*, Konference o současných metodologických problémech sociologie, Hrubá Skála 1967.
- [26] Vodáková A., *Zásah výzkumu do zkoumaného systému*, Sociologický časopis, č. 1/1969.
- [27] Russett B. M., Alker H. R., Deutsch K. W., Lasswell H. D., *World Handbook of Political and Social Indicators*, New Haven and London, Yale University Press.
- [28] Zeman J. a kol., *Některé tendence pozitivistické revize marxisticko-leninské filosofie*, Sešity, č. 8, ÚFS ČSAV 1971.

Соукуп М. - Гуртова М. - Илнер М. - Ржегак Я. - Водакова А.: Методологические проблемы международной компарации социологических данных

Смысл этой статьи — подытожить основные методологические проблемы международной сравнительной социологии на современном этапе развития общественных наук при преследовании долгосрочной цели достижения того, чтобы проект компарации социальной структуры социалистических стран базировался на наблюдательных методах с высококачественной системой коррекций неточностей продукции и обработки данных и, следовательно, с максимально действительными выходными информационными для управляющих центров.

Статья занимается проблемами сравнительной процедуры, связью внутрисовременных и международных исследований, сравнений в рамках макро- и микросистемы и их взаимно, с тем, что принимаются во внимание разные возможные случаи вменательства этих систем друг в друга и взаимного влияния их. (Обильно используется опыт международного исследования «Представления о мире в 2000 г.»)

Пунктом большой важности, а именно не только международных компаративистских исследований, является точное определение единицы компарации. С этим связаны проблемы иерархизации общественных макросистем и установления, как в ней расположены отдельные сравниваемые случаи, и одновременно проблемы выбора характеризующих их свойств и их измерения. Необходимо, чтобы эти измеряемые свойства определялись на всех сравниваемых единицах: следовательно, это вопрос поиска метода или типа сравнимости.

Ввиду того, что мы предполагаем прежде всего работу со статистической информацией, таким образом для данного исследования имеется в распоряжении множество данных, падающее нами базой данных; основную ее часть предоставляет стандартное статистическое обслуживание. Для использования этих данных надо заниматься их существованием, представительностью, точностью, надежностью, чтобы удовлетворить теоретическим требованиям, предъявляемым таким исследованием; этим мы опять приблизимся к вопросам измерения и особенно его действительности. Действительность стандартных статистических данных понимается с нескольких различных точек зрения и она подробно разработана. Результатом валидизационного приема может быть или исключение недействительных данных, их коррекция, или же дополнения высококачественными данными. Проблема качества данных является составной частью проблемы качества банка данных.

Приложен также набросок основных организационных аспектов международного сравнительного исследования и дальше сумма существенных шагов, которые в рамках конкретного исследования с компаративистскими целями надо предпринять.

Soukup M. - Hurtová M. - Illner M. - Řehák J. - Vodáková A.: Methodical Problems of International Comparison of Sociological Data

The purpose of the present paper is to sum up fundamental methodological problems of international comparative sociology in the present developmental stage of social sciences, as well as — in pursuing a long-term goal — to make the project of comparing the social structures of socialist countries rest on observation methods with an effective system of corrections of the inaccuracies in producing and processing the data, i. e. with maximally valid output information for the purposes of the managing centres.

The paper discusses problems of comparative procedure, contexts of both domestic and international research, comparisons within the macro- and micro-systems as well as among them, while various potential cases of interference and reciprocal influence among these systems are considered. (Experiences gained in the international research "Ideas of the World in 2000" are abundantly utilized.)

An important point — and not only in international comparative research — is the definition of the unit of comparison. This is in connection with problems of the hierarchization of social macrosystems and with determining the location of the individual cases within it; simultaneously, it is connected with the problems of selecting the qualities characterizing them, as well as with their measurement. These measured qualities must necessarily be defined in all the compared units. Thus it is a question of finding the mode or type of comparability.

Considering the fact that we anticipate work mostly with statistical information, a set of data designated as the "data basis" is available for the given research. Its main component is provided by the standard statistical services. For utilizing these data, it is necessary to consider their relevance, representativeness, accuracy, reliability; and, again, we arrive at questions of measurement, and especially of its validity, in order to comply with the theoretical requirements laid by such a research. The validity of standard statistical data is conceived from several different viewpoints and elaborated in detail. The result of the validation process may be either the elimination of invalid data, or their correction or supplementation by adequate data. The problem of the quality of the data is a part of the problem of the quality of the bank of data.

An outline of the main organizational aspects of international comparative research is appended, and substantial steps to be taken within the scope of concrete research with comparative aims are discussed.

Příspěvek k metodologii mezinárodních komparativních výzkumů

(Zkušenosti a poznatky z výzkumu „Představy o světě v roce 2000“)*

KAREL KÁRA — JAN ŘEHÁK

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

V souvislosti s připravovaným mezinárodním komparativním výzkumem sociální struktury socialistických zemí se diskutuje o komparativní metodě vůbec, o její roli, zásadách, možnostech a mezích a o jejím zařazení do širších rámců metodologie marxistické sociologie. Toto téma bylo též předmětem druhého dne *Kolokvia o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury*. Vzhledem k tomu, že jsme se zúčastnili mezinárodního komparativního výzkumu *Představy o světě v roce 2000*, chtěli jsme ve svém referátě *Některé metodologické poznatky z mezinárodního komparativního výzkumu „Představy o světě v roce 2000“* přispět k diskusi o tomto problému.

Ve stati publikované v čísle 5/1971 Sociologického časopisu [4] jsme shrnuli některé první výsledky analýzy dat z uvedeného výzkumu¹, tam lze také nalézt některé základní informace o výzkumu. Další výsledky práce na tomto úkole byly publikovány v článku E. Bártové [1]. V této stati chceme uvést pouze některé metodologické poznatky z naší práce, vycházející právě z komparativního základu. Pokusili jsme se shrnout některé zkušenosti, které se mohou ukázat užitečnými při dalších mezinárodních komparativních sociologických akcích.

V metodologii naší práce se ukázaly dva speciální aspekty, které byly značně výrazné a staly se jejími dominantami:

A) Na přístupové úrovni to byl hlavně fakt, že výzkumu se zúčastnilo mnoho zemí s různými teoretickými východisky, zejména to, že mezi účastníky byly tři země socialistické² a řada zemí kapitalistických.³ Tato okolnost samozřejmě výrazně

ovlivnila celý výzkum i interpretaci a analýzu dat.

B) Na úrovni metod a technik analýzy dat to byl fakt, že šlo o data získaná výběrovým šetřením, k nimž jsme přistupovali jako k datům sekundárním, tj. neměli jsme k dispozici realizace všech těch znaků, které bychom považovali za relevantní pro řešení našeho úkolu — zjistit postavení války a míru ve vědomí lidí a faktory, které vztah lidí k válce a míru ovlivňují.

Tyto aspekty metodologie, které považujeme za relevantní a mající širší dosah, jsou předmětem naší práce.

1. Základní teoretické a metodologické východisko výzkumného projektu založeného na zásadně odlišných ideově teoretických přístupech

Velmi často se setkáváme s názorem, že základní východiska filosofie dějin (což v marxistickém pojetí znamená východisko historického materialismu) se týkají pouze základních společensko-teoretických koncepcí a problémů či mají určitý význam pro takzvané teorie středního dosahu, ale že jsou zcela bezvýznamné pro konkrétní empirické výzkumy. V nejlepším případě se připouští, že základní historickomaterialistická východiska jsou použitelná při zobecňování empirických údajů, a to zvláště v případě, jestliže se snažíme poznatky získané empirickými výzkumy zabudovat do teorií vyššího dosahu. Tyto názory, které jsou dosti běžné v nemarxistické sociologii, se v té či oné podobě vyskytovaly a zřejmě ještě vyskytují i u nás. Jsou nevědecké, ve svých důsledcích znamenají opuštění marxistických teoretických a metodologických pozic a

*Tato stat' je upravenou verzí referátu, který byl přednesen na *Kolokviu o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury* v listopadu 1971.

¹ Výzkum byl organizován na základě dohody sociologů během 6. světového sociologického kongresu v roce 1966 v Evlanu. Byl organizován *Evropským střediskem pro koordinaci výzkumu a dokumentace*

ve společenských vědách; ředitelem výzkumu byl Johan Galtung, ředitel *International Peace Research Institute* v Oslu.

² ČSSR, Polsko, Jugoslávie.

³ Finsko, Norsko, Holandsko, Velká Británie, Španělsko, později přistoupilo Japonsko a NSR; další země zkoumaly studentské populace.

jsou tou či onou formou kapitulací před různými novopozitivistickými a scientistickými teoriemi.

Sociologické empirické výzkumy jsou vždy a všude nerozlučně spjaty se světonázorovým chápáním skutečnosti a se sociologickou teorií. Teorie a empirie jsou dvě stránky jedné vědy — v daném případě sociologie — která může existovat a na vědeckém základě se rozvíjet pouze při zachování a respektování obou těchto stránek v jejich dialektických vztazích. Je pravda, že empirické výzkumy zjišťují konkrétní fakty. Žádná věda — pokud má zůstat vědou — nemůže však zkoumat všechny fakty či fakty všeho druhu. Tím méně si mohou klást tento úkol jednotlivé sociologické empirické výzkumy. Charakteristickým rysem každé vědy je to, že zkoumá objektivní realitu z hlediska určitých vztahů mezi jevy, jež jsou předmětem jejího bádání. Proto i plán konkrétního výzkumu bude záviset od světonázorových hledisek autorů výzkumného programu a od jejich pojetí teorie a metodiky příslušného vědního oboru (sociologie). Tyto aspekty se ovšem projevují jak v celkovém pojetí teoretického plánu, tak i plánu konkrétního výzkumu (tj. jeho cílů v konstrukci referenčního systému znaků, v zaměření a v struktuře dotazníků, ve výběru a formulaci otázek, ale hlavně v základní rovině, tj. při vymezování teoretických pojmů a jejich operacionalizaci, které se stávají základním úhelným přístupovým kamenem pro celou výzkumnou akci). Poznamenejme, že mnoho aspektů práce, například volba otázek dotazníku, jejich formulace apod., může být společných pro marxistické i nemarxistické pojetí. Základní rozdíl však je v teoretických základech a v interpretačním rámci. Skutečnost, že ve výběru a formulacích některých otázek může být shoda, že mohou být shodné některé aspekty pojetí plánu výzkumu a že v některých případech mohou být použity i stejné techniky, nevyrací výše uvedená tvrzení. Při vypracování dotazníků nejde pouze o volbu a formulaci té či oné otázky, ale jde především o to, zda ve svém celku tvoří konzistentní systém adekvátní cílům výzkumu.

Odlíšnosti v marxistickém a nemarxistickém pojetí empirických výzkumů jsou velmi důležité a bez jejich vyjasnění je velmi obtížné a problematické zúčastnit se

určitého komparativního výzkumu mezi zeměmi kapitalistickými a socialistickými, pokud zúčastnění vycházejí z protikladných ideově teoretických předpokladů.

Úvahy o protikladném pojetí teoretického plánu a cíle výzkumu a o pojetí obsahu dotazníku či interview staví před nás závažnou otázku, zda je za těchto okolností vůbec možné pořádat mezinárodní komparativní výzkumy tohoto typu, tj. v zemích kapitalistických a socialistických tak, aby přitom byla respektována zásadně odlišná ideově teoretická východiska zúčastněných. Jde tedy v podstatě o to, zda marxistické a nemarxistické pojetí výzkumu a vztahu ke skutečnosti může být spojeno ve výzkumných projektech tohoto typu. Správné zodpovězení této otázky je mimořádně závažné, neboť na způsobu odpovědi závisí otázka přípustnosti či nepřípustnosti účasti socialistických zemí v mezinárodních komparativních výzkumech, jichž by se zúčastnily i kapitalistické země.

V zásadě platí, že marxistické pojetí určitého výzkumného projektu je zásadně odlišné od nemarxistického východiska. Marxistický přístup, jak již bylo řečeno, vyžaduje, aby výzkum byl orientován na výběr a zjištění určitých faktů a jejich vzájemných vztahů, zatímco nemarxistický přístup bude zjišťovaným faktům přikládat interpretace svého ideově teoretického východiska. Proto také charakter uvažovaných kombinací a třídění jednotlivých znaků bude odlišný v obou přístupech. Zásadně odlišné bude však vyhodnocování výsledků, jejich zabudování do teorie a jejich zasazení do širších souvislostí.

Jestliže zdůrazňujeme světonázorovou složku či světonázorové elementy při volbě faktů, jež se zjišťují na základě otázek obsažených v dotazníku, neznamená to, že se domníváme, že není třeba respektovat specifičnost těchto složek ve vztahu k obecným či obecnějším stránkám sociologické teorie a že všechny problémy, které mohou být předmětem sociologických empirických výzkumů, mají stejně výraznou ideologickou povahu. Takovéto hledisko by bylo nesprávné již proto, že podíl světonázorových složek se jak v jednotlivých společenských vědách, tak i v jednotlivých částech předmětu sociologie liší podle toho, jak se jejich předmět blíží či vzdaluje problematice třídního boje a podstatě

společenského vývoje. Jiný bude proto podíl ideologických složek při zkoumání zájmů sociálně třídních skupin a jiný při zkoumání některých problémů sociologie sportu apod. Z této skutečnosti vyplývá i to, že jiný bude podíl ideologických složek v teoretickém plánu výzkumu a jiný v plánu konkrétního výzkumu; s tím souvisí zřejmě skutečnost, že v dotaznicích koncipovaných na marxistických a nemarxistických principech se mohou vyskytnout shodné otázky, které v některých případech mohou tvořit i podstatnou většinu otázek dotazníku.

Při zkoumání úlohy ideologie v jednotlivých částech předmětu sociologie je třeba respektovat skutečnost, že marxistická ideologie je ideologií vědeckou a je v dialektické jednotě s vědou.

Rozdíly mezi marxistickým a nemarxistickým pojetím výzkumu mohou být proto v různých případech různě velké a nemají vždy stejný význam. V některých případech vystupují zvlášť do popředí, v jiných mohou hrát nesrovnatelně menší úlohu. Tyto okolnosti jsou významné při řešení teoreticko-metodologických úvah o možnosti účasti v mezinárodních komparativních výzkumech organizovaných institucemi socialistickými a nesocialistickými (nesocialistickými rozumíme nejen instituce v zemích kapitalistických, ale i v zemích rozvojových). V některých případech (například při zkoumání účasti návštěvnosti jednotlivých sportovních akcí), kde ideologické prvky hrají poměrně malou úlohu, nebudou takovéto komparativní výzkumy narážet na zvlášť obtížné metodologicko-teoretické problémy, v jiných případech bude tato otázka složitější a v některých případech bude mimořádně složitá a obtížná.

Při posuzování možnosti a vhodnosti účasti v jednotlivých mezinárodních komparativních výzkumech nelze ovšem ustrnout pouze u otázky metodologicko-teoretických aspektů, ale je třeba ji posuzovat i z hlediska společenské praxe, jejich potřeb a zájmů. Zvlášť citlivé bude třeba tuto otázku řešit v případě komparativních výzkumů mezi zeměmi socialistickými a rozvojovými.

Přes odlišnosti marxistického a nemarxistického pojetí teoretického plánu výzkumu a vyhodnocení zjištěných výsledků se domníváme, že teoreticky vzato, provedení

mezinárodních empirických výzkumů, v nichž by bylo možno zahrnout obě pojetí, v zásadě možné je, a to i v případě, že ideologická stránka zkoumaných problémů vystoupí zvlášť ostře do popředí. Jinak řečeno, je možno vypracovat dotazník výzkumu, v němž budou obsaženy jednak otázky, jež odpovídají marxistickému pojetí cíle a východiska výzkumu, jednak otázky, jež odpovídají nemarxistickým přístupům. Toto hledisko neznamena v žádném případě opuštění marxistických pozic a eklektické rozmělnění marxistického pojetí s nemarxistickým. Jeho smyslem není nic jiného než to, že v rámci určitého výzkumného plánu je třeba nechat prostor pro obě pojetí — tak, aby v něm bylo možno uskutečnit dva plány výzkumu, tj. marxistický i nemarxistický. Vzhledem k tomu, že takovéto výzkumy budou s největší pravděpodobností vždy založeny na dotazníku, jde u marxistických účastníků prakticky pouze o to zajistit, aby v dotazníku byly zahrnuty všechny otázky, na jejichž zjištění mají eminentní zájem, aby jeho struktura a pojmová aparatura byla konzistentní a dále aby zahrnutí určitých sociálních skupin do výzkumu odpovídalo jejich přístupu a bylo v souladu s marxistickým chápáním zkoumané problematiky.

Těžiště a smysl takovýchto komparativních výzkumů spočívají pouze ve vzájemné spolupráci při zjišťování dat, jejichž získání by nebylo jinak možné. Po jejich zjištění, utřídění do vzájemných vazeb a vyhodnocení vystoupí rozdíl mezi oběma pojetími mnohem výrazněji do popředí.

Přestože tato hlediska by měla být východiskem a elementárním předpokladem pro účast ve všech mezinárodních komparacích uvažovaného typu, nebyla vždy respektována. Takové nerespektování — ať již byly příčiny jakékoli — sehrálo negativní úlohu a je jednou z příčin, že poznávací hodnota těchto výzkumů je pro marxistický poznávací proces značně snížena a v některých případech dokonce pochybná.

Mezinárodní komparace s sebou nese značné obtíže a složitosti. Jsou to jednak problémy metodologického a teoretického rázu, jednak problémy organizační. Značná výše výzkumných nákladů, s nimiž je realizace podobného projektu spojena, může někdy rozhodovat o jeho uskutečnění. Tyto

aspekty vedou k tomu, že není možné v podobných akcích trvat na všech důsledných požadavcích, které s sebou oba přístupy nesou, nýbrž je třeba uvážit možnost kompromisu — ten ovšem nesmí znamenat narušení čistoty marxismu. Může spočívat pouze v tom, že bude možno redukovat zjišťování některých údajů, na jejichž realizaci by měli marxističtí účastníci určitý zájem. Nelze ovšem vypustit údaje klíčového významu, bez kterých by nebylo lze splnit plánované teoretické cíle a záměry marxistických účastníků. Obdobný postup by měli zvolit i nemarxističtí účastníci.

K výzkumům, na něž je třeba uplatnit zde naznačená hlediska, patří i výzkum *Představy o světě v roce 2000*.

2. Některé metodologické problémy a poznatky výzkumu

Hodnotíme-li výzkumný projekt *Představy o světě v roce 2000*, musíme konstatovat, že přes četná a významná pozitiva, jež nesporně má, není ideálním projektem, v němž byla v adekvátní míře respektována hlediska naznačená v předcházející části. Dotazník výzkumu byl do značné míry koncipován z hlediska novopozitivistického teoretického a metodologického pojetí. Z hlediska marxistického pojetí má určité nedostatky:

1) Výzkum neumožňuje v plné šíři zkoumání názorů a postojů z hlediska příslušnosti k sociálním skupinám, tvořícím sociální strukturu.⁴ To proto, že místo hlediska sociální struktury bylo ve výzkumném projektu použito Galtungovo pojetí *sociálního postavení* (toto pojetí bylo vyloženo v jeho studii v *Journal of Peace Research*, 1964).

Sociální skupiny obsažené v tomto pojetí tvoří značnou část sociálních skupin, které patří do marxistického pojetí sociální struktury. *Sociální postavení* však postihuje sociálně třídní příslušnost. Skupiny jsou určovány z hlediska postavení v zaměstnání, příslušnosti k výrobnímu sektoru, výše osobních příjmů a příjmů na domácnost, věku, pohlaví, původu podle postavení rodičů v zaměstnání, velikosti místa, v němž se respondent narodil a žije, velikosti domácnosti, počtu sourozenců, vzdělání, náboženství atd. Na základě toho-

to klasifikačního přístupu, který byl převzat a zapracován do dotazníku výzkumného projektu, je možné sloučením různých skupin zkoumaných v rámci kategorie „postavení v zaměstnání“ zjistit i postoje určitých sociálně třídních skupin, a to dělnické třídy a středních vrstev. Je však zřejmé, že tento přístup nemůže být z našeho hlediska považován za dostatečný, neboť sociálně třídní identifikace respondenta není zcela možná. Proto by bylo žádoucí, aby kromě uvedeného pojetí bylo do dotazníku zapracováno i hledisko sociálně třídní, které by umožňovalo podřídit analýzu dat marxistickému východisku. Tím, že tento požadavek není plně respektován, je marxistický přístup k analýze dat závažně narušen.

2) Nerespektování marxistického přístupu můžeme spatřovat i v tom, že v rámci otázky týkající se postavení v zaměstnání byli učni a studenti zařazeni do jedné skupiny. Podobně je tomu s důchodci a nezaměstnanými, kteří tvoří také jednu skupinu. V důsledku toho není možno na základě zjištěných dat rozlišit názory a postoje těchto sociálních skupin. Přitom rozdílnost v sociálně třídním postavení je tak velká, že spojení do jedné skupiny do značné míry zatemňuje problematiku. Zkoumání a vyhodnocování postojů v takových skupinách nemá pak z našeho hlediska teoretický ani praktický smysl.

3) Respektování sociálně třídního hlediska v plném rozsahu ovšem s sebou nese řadu složitých praktických problémů metodologie sběru dat. Je to například problém, jak zajistit dostatečně velké četnosti výběrových podsouborů pro malé (a ne ke spolupráci vždy ochotné) skupiny — jako jsou příslušníci monopolistické buržoazie — aby bylo možno zajistit komparaci dat. Přitom u takových skupin by bylo třeba zajistit reprezentativnost výběru. To je nejen nákladné, ale prakticky velmi obtížné. Vzhledem k tomu, že takové šetření provádějí instituce v kapitalistických státech, které na marxistickém přístupu nemají zájem, nelze očekávat, že by taková důslednost byla možná. Chceme tu upozornit i na to, že při komparativním výzkumu analyzovaného typu je třeba počítat

⁴ V tomto příspěvku budeme pojmu sociální struktura používat z hlediska sociálních skupin a jejich vzájemných vztahů. Tím nemá být řečeno, že kromě

užšího vymezení neuznáváme vymezení tohoto pojmu i v jeho širším smyslu.

s takovými aspekty předem a vyvinout metodologické nástroje na jejich zvládnutí.

4) Ke složitým a závažným problémům mezinárodních komparací tohoto druhu patří i otázka odlišných hodnotových systémů obyvatelstva kapitalistických a socialistických zemí. Tato otázka bude hrát důležitou úlohu při všech mezinárodních komparacích, které budou zaměřeny na zkoumání složitější problematiky. Její úplné překonání je pravděpodobně nemožné, i když je nutné usilovat o to, aby se nepříznivé vlivy tohoto druhu pokud možno minimalizovaly. Odlišné chápání hodnot v různých zemích se projevilo i v projektu našeho výzkumu. V dotazníku je obsažena celá řada otázek, jež by z hlediska marxistické teorie vyžadovaly adekvátnější formulování nebo spojení s některými hodnotami pro hodnotový systém typickými, což by umožnilo hlubší teoretické řešení problému. To se týká zejména některých důležitých otázek vztahujících se k válce a míru (viz [1]).

Existuje ještě celá řada dalších složitostí, z nichž výraznou je například otázka pojmů a jejich rozlišení, obsah a rozsah v marxistickém a nemarxistickém pojetí. Jde o pojmy, jako je dělnická třída, rolnictvo, nižší a vyšší úředníci apod. Vymezení v různých teoretických konceptuálních systémech si vzájemně neodpovídá, zejména v marxistické a nemarxistické teorii.

3. Zkušenosti s přípravou dat výzkumu pro sekundární využití

Naše problematika (postavení války a míru ve vědomí lidí) nebyla hlavním cílem výzkumu, a tudíž sebraná data neměla přímou návaznost k problému. O těžkostech spojených s různými typy dat bylo pojednáno v referátu metodologického oddělení na smolenickém kolokviu,⁵ primární účel šetření byl, jak vidno z názvu, jiný. Přitom šlo o data získaná výběrovým šetřením, použitým postupem byl kvótní výběr. Byli jsme tedy postaveni před úkol sekundárního využití těchto dat pro teoretickou problematiku války a míru.⁶

⁵ Referát je publikován v tomto čísle *Sociologického časopisu*; uvažujeme-li tři skupiny dat tam uvedených, jde v našem případě o typ druhý, tj. o nestandardní data sbíraná dříve pro jiné účely.

⁶ Nezabýváme se nedostatky, které plynou z použití kvótního výběru; ty jsou všeobecně známy. Data analyzujeme jako produkt prostého náhod-

Základním metodologickým i teoretickým požadavkem pro nás bylo provést komparaci komparabilního, nesrovnávat mechanicky to, co je nesrovnatelné. Tento požadavek nelze splnit při vlastní statistické analýze dat. Už v předběžné teoreticko-metodologické přípravě musí být data připravena, transformována a přeskupena tak, aby jejich teoretická komparabilita byla v nejvyšší míře dosažena. Přitom je důležité znát (v tomto, vzhledem k statistické analýze apriorním kroku) stupeň srovnatelnosti dat. To je informace (či teoreticko-metodologická koncepce) nutná pro vlastní interpretaci následných statistických výsledků.

V této počáteční etapě se setkáváme s potížemi spojenými jak s formou, tak s obsahem báze dat.⁷

V našem případě je to především rekonstrukce znaků, které slouží jako indikátory mírového myšlení. Problematika války a míru jistě zahrnuje důležité zkoumání subjektivních názorů lidí na různé aspekty války a míru a na jejich různé formy. Už v případové národní studii se setkáme s mnoha problémy spojenými se zjišťováním znaků vyjadřujících vztah respondentů k dané realitě (vztahové znaky). Jelikož sociologická informace tohoto typu je získávána otázkou dotazníku, stojíme už v národních výzkumech před problémem, jak formulovat otázku, aby byla (pokud možno) různými respondenty jednoznačně chápána. Totéž platí o kategoriích možných odpovědí, jež musí odpovídat předem určeným a teoreticky relevantním pojmům. Volba verbální formy je obtížný problém. Mnohdy je jedno slovo různě chápáno u různých skupin obyvatelstva. V mezinárodním srovnáním výzkumu se pochopitelně tento problém dále vyhrcoje. Jednotlivé termíny odpovídají různým obsahům a různým chápáním v jednotlivých zemích a naopak různé termíny mohou mít stejný obsah či stejnou váhu a stejnou důležitost v odkažovací roli k teoretickému cíli. Toto vyhrcození je zvláště silné při srovnání zemí různých společenských soustav, avšak ani při srovnání socialistických zemí se mu ne-

ného výběru v jednotlivých zemích, přičemž používáme postup poststratifikace podle zvolených hledisek. To odpovídá všeobecné praxi s daty získanými kvótním výběrem.

⁷ Báží dat rozumíme souhrn empirických údajů, které máme k dispozici při řešení úkolu.

můžeme zcela vyhnout. Nemůžeme totiž obejít zvláštnosti národních jazyků a vžitých názvů (používaných například masovými komunikačními prostředky). Toto sémantické posunutí znesnadňuje komparaci a vede k tomu, že zjištěná data lze sice statisticky dobře zpracovat, ale interpretace výsledků chybí či je obtížná. Odstranění těchto nedostatků není lehké; je možno se o ně pokusit dvěma způsoby:

a) Apriorní sémantickou sladěností dotazů, vyhnouti se přímým a mechanickým překladům dotazníků, tedy hlubokým teoretickým rozborem na začátku — a to analýzou toho, které pojmy odpovídají teoretické koncepci a kterými názvy jsou v jednotlivých jazycích označeny.

b) V dotazníku můžeme volit co nejpodrobnější členění odpovědí, případně používáme otevřeného dotazu, u něhož provádíme aposteriorní klasifikaci odpovědí, pokud možno podrobnou. Pro účely mezinárodní komparace pak volíme vždy takové seskupení hodnot znaků, které srovnání umožňují a odpovídají dané úloze.

Pro sekundární využití dat nutno použít důkladného rozboru rozdílů a možných různých významů již realizovaných odpovědí a zahrnout výsledky této analýzy do interpretačních částí procesu s daty. Úspěšná sekundární analýza předpokládá i možnost zásahu do dat, tj. znovudefinování znaků seskupením odpovědí tak, aby smysluplné porovnávání umožňovalo.

V našem případě jsme jako jeden z indikátorů mírového postoje použili otázku „Když se pokusíte představit si rok 2000 v nejlepším možném světle, jaká nejlepší věc by se podle vašeho názoru mohla stát?“ Obsahovou analýzou odpovědí dospěl mezinárodní výzkumný tým k aposteriornímu určení různých kategorií. Většina těchto kategorií však odpovídá rozdílným pojmům v jednotlivých zemích. Jde-li nám však o obsahové prvky vztahující se k míru, pak můžeme provést sjednocení hodnot znaku do dichotomické podoby: první hodnota (světový mír; odzbrojení; svět bez válek; kontrola atomových a jaderných zbraní; sjednocený svět; jednotná vláda) odpovídá míru v pozitivním smyslu; druhá hodnota (více rovnosti mezi lidmi;

více automatizace; více volného času; více náboženství apod., se přímo k míru neváže. Obdobný problém nastává u dotazu týkajícího se hodnot, cílů a ideálů, které by mohly ospravedlnit válku bez použití atomových zbraní nebo s nimi, kde zcela chybí porovnání možných uvedených hodnot s celkovým hodnotovým žebříčkem.

Použitý postup dichotomizace vede ke snížení rozmanitosti odpovědí a jejich sjednocení do dvou skupin. Zdánlivě se tím ztrácí informace, kterou v sobě podrobné členění obsahuje; to je snad pravda pro analýzu každé země zvlášť, umožňuje to však porovnání porovnatelných dat a znamená to odstranění „šumu“, který by jinak hodnotu komparativních soudů podstatně snižoval. Mluvíme-li o dichotomizaci, je to případ našeho výzkumu, je ale pochopitelně možné pracovat s více kategoriemi a hodnotami znaků.

Jiný problém se vyskytuje u znaků identifikačních, tj. u většiny nezávislých proměnných. Srovnatelnost kategorií těchto znaků je dána sladěním teoretických pohledů a nutným apriorním vyjasněním teoretických stanovisek.⁸ Hlavní důraz tu leží v teoretické rovině; metodologie může pouze zajišťovat (resp. pokusit se zajišťovat) teoretické požadavky. Jde-li nám o důsledné třídní hledisko, musíme umět respondenta jednoznačně z tohoto hlediska určit. Z našich zkušeností plyne, že pro komparaci socialistických a nesocialistických zemí nebyla zcela úplná komparace v této rovině v našem sekundárním přístupu možná, a proto jsme se (opět slučováním hodnot původních znaků) chtěli tomuto cíli alespoň přiblížit.

Oba tyto problémy jsou součástí obecnějšího úkolu — vytvoření referenčního systému znaků⁹ pro daný teoretický cíl.

Úplná a optimální podoba takového odkazového pokrytí problému nemůže být při využití sekundárních dat předpokládána. Posouzení vhodnosti znaků pro sekundární využití musí být vedeno ve dvou rovinách: jednak v rovině teoretického zhodnocení jejich vztahu k problému, jednak v rovině statistického rozboru, který může vnést nové světlo (mnohdy teprve pohled na data

⁸ Některé naše zkušenosti a příklady jsou uloženy ve výše citovaném referátu metodologického oddělení UFS CSAV na smolenickém kolokviu.

⁹ V procesu teoretické přípravy a v procesu operacionalizace, které předcházejí sběru dat, vytváříme systém znaků vztahených k realitě. Tento systém

referenci má zajistit dostatečné množství informace o zkoumaných jednotkách, umožňující jejich určení, i zkoumání vlivu různých faktorů na proměnné indikující centrální vlastnosti vystupující jako nejdůležitější v celém přístupu.

a pravidelnosti v nich mohou ukázat jejich pravý smysl).

V sekundárním využití dat vystupují též znaky, které mají smíšený obsahový charakter. Využití těchto znaků musí být prováděno zvláště obezřetně; jejich původní určení je většinou jiné. Příkladem z naší práce může být otázka „Chcete, aby vědecké poznání umožnilo organizovat svět bez válek?“, která byla zařazena původně do baterie otázek o vědě, ale která má jistě i obsahový prvek vypovídající o míru. Abychom se přesvědčili, nakolik je tento obsahový prvek silný, museli bychom použít zřejmě některé složité speciální postupy (faktorová analýza), které však nebyly k dispozici. Proto jsme v interpretaci tuto otázku používali velmi opatrně.

Tvorba referenčního systému, který je při sekundárním využití dat již předem limitován, přináší při komparativním šetření nové požadavky, které musí být respektovány a na jejichž dodržení závisí úspěch celé akce.

1. Obecné poznámky ke statistické komparaci dat

Metodologické zkušenosti, které jsme uvedli ve třetí části, předcházejí samotné analýze dat. Jsou však pro ni základní. Věnujeme nyní pozornost samotné komparaci dat v jejich formální podobě a principu analýzy dat, který je s tím spojen.

Komparativní metodou rozumíme souhrn postupů k hledání rozdílnosti a podobnosti objektů, k hledání vztahů mezi nimi a cest k vysvětlení těchto skutečností. (Objekty srovnání mohou být národní populace, sociální skupiny, jednotlivci — obecně jakékoli prvky.)

Pomocí měřících postupů zjišťujeme vlastnosti těchto objektů a provádíme homeomorfní zobrazení do nějakého abstraktního matematického prostoru. Zjištěné prvky tohoto prostoru spolu s relacemi mezi nimi tvoří *soubor dat*. (Tento soubor může být odvozený — například populační charakteristiky jsou odvozeny z údajů o jednotlivcích.) Tak dostáváme empirickou evidenci. Porovnáním a zhodnocením jednotlivých hodnot a jejich relací provádíme *komparaci dat*. Dalším krokem je *teoretické objasnění a vysvětlení* těchto rozdílností a vztahů.

Dokonalost referenčního systému má

zajistit pokrytí problému, možnost smysuplného závěru a vyloučení nebezpečí nepokrytím některých aspektů a nebezpečí chybných závěrů plynoucích z uvažování nepravých korelací. Správné měřicí postupy mají zajistit přesnost a validitu dat a možnost jejich cílového využití. Příprava měřících procedur patří do přípravné fáze, samotné měření pak do fáze sběru a zpracování dat. Množinou, do které zobrazujeme, je většinou množina reálných čísel či některá její část — měření v užším smyslu. Při každém měření se ovšem dopouštíme náhodné chyby, která vznikla působením nežádoucího náhodného faktoru. Tento „šum“ v komunikačním kanálu mezi realitou a výzkumníkem je zákonitý a jeho alespoň částečná eliminace je podstatnou součástí procesu analýzy dat. Statistická etapa analýzy je nutnou, zdaleka ne však postačující podmínkou. Spočívá v aplikaci formálních postupů matematické statistiky. Proto při každém konkrétním postupu musíme už vždy mít dostatek informace o *obsahu dat* a o možnostech a mezích jejich interpretace. Jestliže chceme empiricky ověřovat hypotézy, pak musí být formulovány formálně v jazyku statistiky, převedeny na hypotézy statistické. Na druhé straně, jestliže analyzujeme data s výhledem na formulaci nových hypotéz, výsledkem jsou hypotézy formální, které mnohdy nemají rozumný obsah; jsou to hypotézy, jejichž zpětný převod do jazyka výchozí teorie je neinformativní — buď reflektují nějaké bizarní chování náhody, či jsou odrazem vlivu faktorů, které zatím neumíme identifikovat.

Tato obecná úvaha platí samozřejmě i pro specifikaci aplikace metod matematické statistiky v komparaci, a to zejména v komparaci mezinárodní. Statistika srovnává čísla, funkce, množiny apod. bez ohledu na jejich sociologický obsah. Proto může srovnávat i nesrovnatelné (z hlediska teorie), pokud to do metody vstoupí. Tato poznámka ovšem nemluví proti statistice, ale upozorňuje na její omezení a na její roli a má být dalším argumentem pro důležitost důkladné teoretické přípravy i sjednocení obsahů jednotlivých měř a ukazatelů v takovém výzkumu.

V komparativním šetření je úkolem statistiky vytvářet míry podobnosti, shodnosti a homogenity, které umožňují posoudit relace mezi zkoumanými objekty a

eliminovat ty rozdílnosti, které jsou způsobeny vlivem náhody.

Předpokládáme-li, že zkoumaný znak je kardinální, pak pro statistickou analýzu v komparativních postupech jsou vhodné metody analýzy rozptylu (ANOVA). Spočívá v tom, že rozkládá celkovou rozptýlenost dat, charakterizovanou celkovou sumou čtverců odchylek jednotlivých měření od průměru, na jednotlivé složky, které vysvětlují vliv určitých daných faktorů, zejména faktorů příslušnosti statistické jednotky v určité zemi. Je-li složka sumy čtverců odpovídající vstupu „země“ velká, pak rozdílnosti mezi daty se dají vysvětlit příslušností k zemi, tj. konstatujeme značnou nepodobnost zemí. Zbytkový reziduální rozptyl odpovídá nevysvětleným (touto procedurou) vlivům a představuje (na daném stupni analýzy) velikost náhodné chyby.

Přitom je ovšem třeba znovu poznamenat, že do metody vstupují hodnoty zkoumaného faktoru formálně; je-li jím země, pak tu spolu s ní hledáme vliv všech faktorů, které se liší od zemí druhých, tedy tu vystupuje celý shluk různých vlivů působících v dané zemi. Takový přístup se však zdá příliš hrubý pro skutečné využití dat, a proto se využívají techniky analýzy rozptylu, které současně berou v úvahu vlivy dalších faktorů uvnitř zemí, jsou-li tyto faktory přesně formálně vymezeny.

Techniky ANOVA mají mnoho různých variant, které odpovídají různým požadavkům analýzy.

Souhrn metod ANOVA je v praxi znám. Jeho využití však předpokládá kardinální znaky a parametrický přístup normálního rozložení. Obecně je však možno zcela obdobně pracovat i se znaky nominálními, pro něž místo se sumou čtverců odchylek pracujeme s entropií jako s mírou neurčitosti v datech či mírou jejich rozptýlenosti. Celková entropie se zcela obdobně jako variance rozkládá v různé složky podle toho, jaký faktor nás zajímá. Vlastnosti těchto složek celkové entropie pak určují sílu působnosti toho kterého faktoru. Z hlediska daného znaku charakterizujeme populaci nejúplněji jeho statistickou distribucí a podle velikosti složek entropie můžeme pak posuzovat, do jaké míry jsou z hlediska daného znaku soubory podobné (statisticky homogenní), či jak se různí

(statisticky heterogenní). Na základě komponent entropie shodu či rozdílnost konstatujeme.

K základním statistickým metodám v komparaci patří testování nulové hypotézy o homogenitě jednotlivých souborů s alternativní hypotézou specifikovanou podle požadavků. Statistickým vyjádřením teorie o rozkladu entropie jsou informační testy (respektive testy založené na metodě maximální věrohodnosti) pro polynomické populace. Pro náš úkol byla konkretizována metoda analýzy rozptylu pro binomické proměnné programu BANOVA a metoda rozkladu entropie v programu DIAH. Tento program umožňuje zkoumat vliv několika faktorů na vybranou proměnnou současně i zvlášť:

a) Porovnáváme země jako celky bez ohledu na další členění uvnitř zemí.

b) Zkoumáme působení jiného faktoru (například daného sociálního členění) bez ohledu na země.

c) Zkoumáme působení daného faktoru uvnitř zemí (testování interakcí; testujeme hypotézu o tom, že příslušnost k sociální skupině působí v různých zemích různě).

d) Zkoumáme působení faktorů společných několika zemím (v našem případě jde o socialistické a nesocialistické země, ale obsah kategorizace může být i jiný – například průmyslový charakter země).

Program zahrnuje dva vstupy (například země a sociální skupiny) a u jednoho vstupu dva stupně (skupiny zemí a země samotné). Může však být zobrazen tak, aby umožnil analýzu víceúrovňovou a více vstupů. Práce na těchto programech probíhají a podrobná informace o nich bude publikována zvlášť.

5. Závěr

V tomto článku jsme chtěli pojednat o dvou aspektech metodologické práce mezinárodních komparativních šetření. Vzhledem k tomu, že se v sociologii o komparativní metodě začíná hodně diskutovat a že náš výzkum je příkladem konkrétního a již provedeného mezinárodního komparativního projektu, domníváme se, že tyto zkušenosti mohou pomoci při případné organizaci podobných akcí v budoucnu a že mohou přispět k diskusi o komparativní metodě vůbec.

Článek chápeme jako organické pokračo-

вации нашей работы [4], а то в методологическом замысле. Поэтому здесь не забываем теоретическими výsledky проекта, jejichž relevance je značná a s nimiž se (s jejich první částí) čtenář může seznámit ve výše citované stati.

Literatura

- [1] Bártová E., *Postoje k problematice ženy a rodiny*, Sociologický časopis č. 1/1972.
- [2] Feinstein A., *Foundation of Information Theory*, Mc Graw-Hill, New York 1958.
- [3] Kára K., *On the Marxist Theory of War and Peace*, Journal of Peace Research, 1968, s. 1—27.
- [4] Kára K., Řehák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, Sociologický časopis č. 5/1971, s. 526—544.
- [5] Kullback S., *Information Theory and Statistics*, John Wiley, New York 1958.
- [6] Reiersøl O., *Tests of Linear Hypotheses Concerning Binomial Experiments*, Skandinavsk Aktuarietidskrift, 1955, s. 38—59.
- [7] Řehák J., *Definice měření ve společenských vědách*, Sociologický časopis, č. 6/1971.
- [8] Scheffé H., *Analysis of Variance*, John Wiley, New York 1959.
- [9] Soukup M., Hurtová M., Illner M., Řehák J., Vođáková A., *Metodologické problémy mezinárodní komparace sociologických dat*, Sociologický časopis č. 2/1972.

Резюме

Кара К. - Ржегак Я.: Заметки к методологии международных сравнительных исследований

Статья является продолжением работы авторов Кары и Ржегака (1971); опыт методологии исследования «Представления о мире в 2000 г.» сначала был подытожен для Коллоквиума о теоретических и методологических проблемах исследования социалистической социальной структуры в Смоленце 8—10 ноября 1971 г., а именно для дискуссии к компаративистскому методу в международных социологических исследованиях. В этой работе авторы обращают внимание на два аспекта приведенного исследования.

А) На методологическо-теоретическом уровне подхода к исследованию это прежде всего была та действительность, что в этом международном деле приняли участие разные страны с разными теоретическими исходными пунктами — страны социалистические и капиталистические. Этот аспект и особенно вступление марксизма с одной стороны и немарксистских отпавших пунктов с другой в значительной мере влияет на методологическую работу. Авторы задают себе вопрос, возможно ли такое международное дело вообще — возможно ли вообще сотрудничество столь отличающихся теоретических пониманий. Эта проблема является центром тяжести первой части. В принципе такое сотрудничество возможно, но нужно

обеспечить основные требования марксистского подхода, из которых главным образом приводится возможность идентификации классовой принадлежности опрашиваемых лиц и последующий анализ данных с этой точки зрения. Исследовательское сотрудничество основывается на взаимных компромиссах. Во второй части дискусируются некоторые недостатки исследования «Представления о мире в 2000 г.», а именно с точки зрения марксистского подхода — дело идет главным образом о недостаточности понимания социальной принадлежности опрашиваемых лиц с точки зрения концепции «social position».

Б) На уровне методов и техник анализа данных речь идет о специальном типе и подходе авторов — дело касается данных, полученных обследованием посредством отбора и используемых для вторичных целей. Обобщение некоторых практических аспектов и методологической подготовки данных составляет третью часть, и некоторые общие заметки к статистическим методам в компаративистской социологии являются содержанием четвертой части. В статью не включены теоретические результаты, которые составляют содержание другой работы авторов (1971 г.).

Summary

Kára K. - Řehák J.: Contribution to the Methodology of International Comparative Research

The paper is a continuation of the work by Kára and Řehák published in 1971. Experiences gained by the methodology of the research "Ideas of the World in 2000" were summed up for the first time for the purposes of the Colloquy on Theoretical and Methodological Problems of Research into Socialist Social Structure at Smolence (8.—10. November, 1971): they were presented in the discussion concerning the comparative method in international sociological research. In this study, the authors pay attention to two aspects of the mentioned research:

A. At the level of the methodological-theoretical approach to the research, there is, first of all, the fact that various countries with various theoretical starting-points — i.e. both socialist and capitalist countries — took part in this international action. This aspect, and mainly the introduction of Marxism on the one hand and of non-Marxist starting-points on the other, has a considerable impact on methodological work. The authors put the question whether such an international action is possible at all, whether the collaboration of two completely different theoretical conceptions is actually possible. This problem represents the centre of gravity of the first part. On principle, such collaboration is possible. It is, however, necessary to guarantee the fundamental requirements of the Marxist approach; as the most important of these, the possibility of identifying the respondents' class appurtenance and the ensuing data analysis from this point of view are mentioned. The

research cooperation is based on reciprocal compromises. In the second part, some deficiencies of the research "The World in 2000" are discussed from the viewpoint of the Marxist approach, in particular the inadequacy of the conception of the respondents' social appurtenance from the viewpoint of the conception of "social position".

B. At the level of methods and techniques of data analysis, it is the question of a special type of the authors' research and approach

— it is the question of data obtained by sample investigation and used for secondary purposes. The generalization of some practical aspects and of the methodological preparation of data constitutes the third part. Some general remarks on statistical methods in comparative sociology are presented in the fourth part.

Theoretical results, being the subject of the authors' attention in other studies, are not discussed here.

Modelirovanije socialnych processov

(Modelování sociálních procesů)

Nauka, Moskva 1970, s. 227.

Nutnost matematiky v konkrétním sociálním výzkumu je bezesporná. Diskutovanější je otázka obecného užití matematiky a jejích metod v sociologii. Mnohdy se její vliv podceňuje, někdy také přeceňuje. Přesto všechno se již začíná projevovat činnost matematiků pracujících ve společenských vědách.

Je třeba uznat, že matematické metody a postupy užívané v sociologii jsou především ty, které jsou převzaty z jiných aplikačních sfér. Mám na mysli především spojitost a návaznost na ekonomii, psychologii a biologii, ale i na fyziku. Vlastní matematický aparát vybudovaný speciálně pro sociologii neexistuje. Zde se nabízí srovnání s fyzikou. Matematická fyzika se stala samostatnou vědeckou disciplínou až poté, kdy byl vypracován a na fyzikální problémy aplikován integrální a diferenciální počet, resp. rovnice tohoto počtu, umožňující řešení položených úkolů. Analogem je i matematická ekonomie s teorií her a matematickým programováním. Podobné tvrzení o sociologii nelze zatím pronést.

Jako většina disciplín vychází i sociologie, resp. matematické metody v sociologii, z kvalitativních zákonitostí a snaží se je vyjádřit kvantitativně. Rozvíjí kvalitativní zákony, snaží se modelovat procesy, které ve společnosti probíhají, případně na základě znalosti modelů provádět prognózy dalšího vývoje v určitých směrech, proniknout k průvodním znakům jevů. Správnost a cílovost takového přístupu se projeví v budoucnu.

Oblast, ve které jsou aplikovány matematické metody, je dosti roztržštěná a nesourodá. Toto tvrzení lze jistě odmítnout a nahradit je tvrzením o velikosti sféry sociologické činnosti, kde jsou anebo mohou být metody použity.

Sovětská autoři se rozhodli, zřejmě také ve snaze vyjádřit svůj názor na postavení matematiky a její aplikační oblasti, uveřejňovat své práce, které se k dané problematice úzce vztahují. Hodlají publikovat své názory a odkrývat problémy výzkumu vyplývající právě z užití matematických metod v ediční řadě *Sociologie a matematika* (redakční rada A. G. Aganbegjan, E. P. Andrejev, J. N. Gavrilc, U. N. Mojsejev, G. V. Osipov, V. A. Ustinov). Chtějí podchytit společný zájem sociologů a matematiků. Celá řada má být věnována přesným formulacím poznatků z konkrétních sociologických vý-

zkumů a vypracování nových matematických metod spojených se sociologií.

Do této ediční řady patří i recenzovaná kniha, která se zabývá jedním z problémů, a to modelováním sociálních procesů. Kniha sestává ze tří tematických okruhů; v každém je několik statí -- původních, proslovených nebo publikovaných.

První téma se zabývá obecnými otázkami modelování v sociologii. Je to oblast, která je, jak i členové redakční rady uvádějí, nejpropracovanější oblastí užití matematiky v sociologii. Problémy, na které se soustřeďují, lze zahrnout pod obecné metodologické problémy modelování a měření v sociologii.

O problematice číselných metod v sociologii pojednávají J. N. Gavrilc, J. A. Levada a V. N. Šubkin. Zabývají se problémem cest a způsobů zavedení matematických metod do teorie a praxe sociologických výzkumů, podtrhují význam přesného vyjádření a formálního popisu kvalitativních procesů. Uvádějí základní úlohy, které je nutno řešit při užití matematických metod v marxistické sociologii. Otázek měření v sociologickém výzkumu, postavení statistiky a modelování sociálních jevů se jenom dotýkají. Z toho důvodu tato část statí působí spíše shrnujícím dojmem.

A. G. Aganbegjan v článku *Některé specifčnosti užití matematických modelů v sociologických výzkumech* provádí charakteristiku matematických modelů a uvádí různé typy modelů, které jsou užívané v sociologickém výzkumu. Zabývá se podrobněji statistickým modelováním sociálních procesů, optimalizačními modely ve studiu sociálních procesů (v nichž zřejmě vychází z optimalizačního počtu a lineárního programování), dále potom systémovým přístupem a kybernetickými sociologickými modely a modelováním a plánováním sociálních procesů.

Velmi zajímavým a zřejmě nosným problémem je princip komplementarity (autoři I. S. Alexejev, F. M. Borodkin) vypracovaný původně pro potřeby fyziky, jehož myšlenku uvedení autoři přenášejí do sociologie. Jde zatím o práci provedenou pouze teoreticky a v praxi neprovedenou, i když, jak autoři správně uvádějí, mnohými sociology intuitivně užívanou.

Osnovou principu, tak jak ho autoři aplikují, je vzájemný vztah pozorovaného objektu, podmínek pozorování a pozorovatele. Aby objasnili jeho roli v sociologickém výzkumu, provádějí klasifikaci, a to na tři typy, podle různých závislostí uvedených prvků (přičemž užívají označení pozorovaný objekt, podmín-

ky pozorování a pozorovatel, aniž by přesně definovali a vymezili pojmy).

Princip spočívá na základě tzv. s-parametru. Pozorovaný objekt se popisuje soustavou parametrů; pro některé z nich je možno axiomaticky stanovit jednotku měření, která nezávisí na podmínkách pozorování — např. v případě věku, pro jiné nikoli — a právě to jsou s-parametry. Lze je měřit jen v okamžiku vzájemného působení podmínek pozorování a pozorovaného objektu.

Popis principu má statistický charakter. Vymezením a měřením s-parametrů se stát nezabývá. To je otázka jiného typu, jejíž řešení je třeba hledat v obecné teorii měření.

Na základě aplikace v sociologii se autoři snaží dokázat, že princip komplementarity je obecným vědeckým metodologickým principem, a potvrdit tak tvrzení, které o myšlence komplementarity pronesl již její autor N. Bohr.

Vztah kultury a společnosti, respektive metodologické problémy fungování a rozvoje kultury, je ve stati O. I. Genisareckého námětem pro sestrojení řady modelů sociokulturních soustav různého druhu: modelu kulturněhistorického a kulturněprojekčního typu; kybernetického modelu. Jako ve výše uvedené práci ani O. I. Genisarecki nevymezuje přesné pojmy a teorie, které užívá, nediskutuje ani otázku izomorfního zobrazení jeho modelu a reálných modelů, majících sociální charakter.

Problematika měření nemá dosud v literatuře společenských věd dostatečně vymezen obor (to, co bylo předesláno o oblasti užití matematiky v sociologii obecně, platí i pro jednotlivé problémy — konkrétně pro měření). Uvedená kniha se k němu vrací prací J. B. Samsonova, který kromě některých problémů měření v sociologii obecně zkoumá odlišnosti tohoto měření od jiných druhů měření, zavádí pojem kvantifikace a dělí ji na dva komponenty podle toho, jaké se volí postupy při konstrukci matematických modelů v sociologii. Jde o přístup:

— redukcionistický — kde matematický aparát se bere jako faktor vstupující do sociologické teorie jako něco vnějšího — přičemž není nutné měření předmět definovat (tento přístup je podle autora charakteristický pro většinu zahraničních sociologů);

— systémově strukturní či předmětně strukturní, přístup nový, vytvořený v důsledku neúspěchu měření v přírodních vědách; pod tento přístup zahrnuje modely vycházející z teorie her, zabývající se konfliktními aspekty soustavy, a modely kybernetického přístupu, zabývající se funkčními aspekty.

Druhý tematický okruh je nazván *Matematické modely a metody výzkumů sociálních jevů a procesů*. Je zaměřen na vypracování odpovídajícího aparátu analýzy a syntézy společenské reality.

J. N. Gavrilc se zabývá výzkumem struktury složitých sociálních soustav, speciálně strukturou osídlení a strukturou a dynami-

kou práce a dále přístupy, které lze z matematického hlediska pro analýzu složitých sociálních soustav užít. Jako základ modelu slouží prvotní data získaná v konkrétním výzkumu; ilustrující příklad však není uveden.

Dotýká se i metodologických problémů matematického modelování sociálních procesů. Uvádí statistické určení počtu členů v libovolné skupině.

Zavádí hypotetický graf; jeho sestrojení — metoda přesného určení pro danou skupinu znaků není známa a není vymezena definiční sféra jeho sestrojení.

Metoda hypotetického grafu však není jednoúčelová, což je jistě výhodné, a lze ji užít například v teorii optimálního plánování pro prognózy struktury společnosti podle typu práce či složení rodin.

V. F. Turčin charakterizuje evoluci a integraci jako dva významné faktory, které ovlivňují vzrůstající složitost struktury života. Druhým faktorem se zabývá podrobněji. Vychází ze základní rovnice — rovnice pohybu společnosti, respektive skupiny sestávající z n -členů. Poloha bodu — člověka — je v časovém intervalu $k+1$ určena funkční závislostí polohy všech členů v předchozím (a právě jenom v tomto jednom) intervalu. Funkční závislost je diferenčního typu a je omezena rozsahem společnosti (skupiny), jejím pohybem, vynucuje si zavedení topologie apod. To jsou všo podmínky, z nichž některé obecně platí, ale jiné nemusí být vždy splněny. Tato apriorní omezení plynou z velkého počtu faktorů charakterizujících člověka (jeho fyzikální a psychologický stav).

Na základě aplikace matematického aparátu při pozorování hierarchických spojení mezi individui dochází autor k jistým závěrům o společnosti. To mu umožňuje definovat m -spojení a v -spojení ve společnosti (definice by vyžadovaly větší přesnost). Jeho přístup je zajímavý, přestože by mu někteří čtenáři mohli vytýkat přístup spíše matematický než sociologický.

Vycházejí z myšlenky stochastického zobrazování množin se J. A. Patrugin zabývá metodologickými a praktickými (konstruktivními) problémy měření kvalitativních znaků a některých škál. Podrobně rozebírá pojem etalonu. Uvádí, že „... snaha o vyjádření zákonů a sestrojení modelů různých procesů a jevů je nesmyslná a bez užítku, pokud metody měření faktorů, které vyjadřují tyto modely a zákony, nejsou smysluplné a přesně určené“.

Kolektiv autorů — G. G. Dadamjan, B. I. Domnin, A. I. Semjonov, V. G. Tupicin — se zabývá formalizací procesu rozhodování v organizačních strukturách, přičemž tento proces studují z hlediska informace (různé dokumenty). Ve svých úvahách vycházejí z hierarchické struktury, provádějí ocenění užítku informace pomocí odhadu extertů, což má za následek, že proces je markovovského typu. Při formalizaci problému a jeho řešení docházejí až k maticím Jordanova typu a k užití minimálních mnohočlenů těchto matic. Metoda je celkem propracovaná a dá se

očekávat, že ji bude možno využít při automatizaci procesů řízení výrobních komplexů.

Konkrétní sociální výzkumy využívající matematických modelů a metod jsou tematickou třetí částí knihy. Vycházejí z prvotních dat získaných většinou dotazníky, případně i osobními rozhovory. Tato část představuje celkem šest prací, tj. šest konkrétních výzkumů, z hlediska jejich cíle, jejich specifických rysů, případně metod získání nutných hodnot. Důraz je pochopitelně kladen především na zpracování získaných informací, na matematický aparát, který je užít, ať již jenom pro formulování závěrů či pro prognózu dalšího vývoje.

T. I. Zaslavská, která se zabývá mobilitou pracovních zdrojů, konkrétně zemědělského obyvatelstva Sibíře, jejím výzkumem a modelováním, srovnává tři důležité metody matematické statistiky — regresní analýzu, faktorovou analýzu a rozpoznávání obrazců — a potvrzuje na konkrétních datech přednosti metody rozpoznávání obrazců před regresní analýzou.

Jiný přístup volí N. G. Ivanovová, která vychází z modelu materiálních potřeb a požadavků a přenáší jej do kulturní sféry. Užívá přitom modelu matematické ekonomie a zjednodušuje jak omezující podmínky, tak i tvar užítkové funkce, jejíž maximum se hledá na množině určené strukturou volného času, tj. na množině, která má tvar polyedru. Vzhledem k formulaci úlohy a jejímu řešení je třeba provést dostatečně přesná měření, aby bylo možno určit koeficienty funkce i uvedené množiny. Problematika by byla jistě vhodná k dalšímu zpracování a k pokusu sestrojit posloupnost užítkových funkcí, jejichž maximum se hledá na přípustných množinách možných chování.

Jistým analogem práce T. I. Zaslavské je staf L. S. Bljachmana, I. N. Taganova a O. I. Škaratana, týkající se optimalizace výběru a rozmístění kádrů. Autoři sestavují statistické modely, přičemž vycházejí ze tří typů závislosti — lineární, kvadratické a logaritmické; dvě poslední preferují vzhledem k provedení srovnání. Rozšíření studovaných závislostí a vztahů může ještě zlepšit uvedený model a učinit z něj efektivní vědeckou metodu výběru a rozmístění pracovníků.

Odměnu za práci v jednom strojírenském závodě analyzují A. I. Goldénberg a L. E. Minc; volí přístup optimalizace užítkové funkce na vymezené množině a zabývají se i některými speciálními problémy uvedené problematiky, např. odměňováním žen ve srovnání s muži, v závislosti na vzdělání apod.

Na základě intraindividuálních motivací a soudů, které modelují vnější projevy člověka, se zabývá I. I. Ljachov prognózou sociálního chování. Oceněníhodné je užití pravděpodobnostního modelu prognózy sociálního chování; model spočívá na odhadu pravděpodobnosti předpokládané účasti jednotlivce. Tyto hodnoty se získávají pomocí četností účasti z dat poskytnutých dotazníkem. Problematiké je opět měření, které je nutné pro model provést — měření ukazatelů zajíma-

vosti práce, užitku, přijatelných podmínek apod.

Prognózu počtu a struktury rodin na základě markovovských řetězců uvádí V. V. Kaška a A. P. Velikij. Metoda je velmi dobře propracována matematicky — od uvedení do problému přes jeho formulaci až k jeho řešení. Hlavní pozornost je věnována rozkladu rodin (sestavajících z více manželských dvojic), ale je opomíjena důležitost otázek úmrtnosti a narození, které mají k dané problematice velmi blízko.

Nebylo jistě záměrem sovětských autorů, aby tato kniha byla pomůckou či učebnicí jednotlivých metod a modelů, které je možno ihned aplikovat na problém. Jejich snahou je spíše ukázat široké pole působnosti matematických metod, které je určeno jednak dosavadním aparátem matematiky a využitím znalostí z jiných sfér výzkumu (ekonomie, fyzika), jednak náměty ze sociologie, tj. náměty přístupnými matematickému vyjádření. Metody modelují daný stav, umožňují prognózy, jsou nutné pro další sociální plánování a rozvoj společnosti.

Ediční řadu *Sociologie a matematika* nelze než přivítat. Tematika tohoto druhu byla zatím dostupná především v západních pramenech; nyní se jí dostává pozornosti i ze strany sovětských sociologů, jejichž významný přínos pro řešení uvedené problematiky je dostatečně znám.

Marta Hurtová

Zsuzsa Ferge: Társadalmunk rétegeződése. Elvek és tények

(Rozvrstvení naší společnosti. Principy a fakty)

Vydalo: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969.

Autorka knihy se už několik let zabývá vývojem sociální struktury maďarské společnosti. V roce 1963 se podílela na statisticko-sociologickém šetření změn v maďarské společnosti a publikovala několik vědeckých studií k tomuto tématu. První výsledky jednorázového šetření z roku 1963 byly uveřejněny v několika publikacích Ústředního statistického úřadu (Statistikai időszaki közlemények 1966/11 a dalších) a ve stranických a jiných časopisech. Český čtenář se s částečnými výsledky tohoto výzkumu mohl seznámit v článku Z. Fergeové v Sociologickém časopise 6/1968, s. 682.

Nejnovější kniha Fergeové využívá výsledky tohoto šetření, ale zdaleka se neomezuje jen na jejich interpretaci. Pokouší se o formulování teoretických východisek výzkumu sociální struktury vůbec a o zobecnění nahromaděných dat o společenské diferenciaci v současném Maďarsku.

V úvodu knihy klade autorka některé základní otázky, které se v dalších kapitolách pokouší řešit. Především je to otázka: „Jestliže socialistickou společnost, resp. společnost budující socialismus, už nelze dělit na »bohaté a chudé«, na vládnoucí a ovládané, vykořisťovatele a vykořisťované a současně v té

to společnosti není ještě rovnost, pak jaký má tato společenská nerovnost charakter?"

V první části knihy, nazvané *Základní otázky sociální diferenciace*, autorka podává přehled marxistického pojetí sociální struktury společnosti a kritiku pojetí buržoazní ideologie. Současně se však pokouší o formulování vlastní koncepce. Ve stručném přehledu historického vývoje společenské nerovnosti ukazuje, že se formy této nerovnosti a její interpretace měnily podle zájmů vládnoucí třídy. Buržoazie při nástupu k moci proklamovala „společenskou rovnost, rovnost před zákonem“, později i „rovné možnosti pro všechny“. Ve skutečnosti jde o formální, třídně omezené možnosti jednotlivců už při vstupu do života, o omezené možnosti, které je provázejí po celý život. Socialismus si klade za úkol likvidovat soukromé vlastnictví, a tím odstranit hospodářské podmínky i jiné příčiny nerovnosti ve společnosti. Ale ani socialismus nemůže nastolit úplnou společenskou rovnost. V dalším textu se autorka zabývá příčinami a formami společenské nerovnosti za socialismu a dokazuje, že proces postupného odstraňování nerovnosti je žádoucí a socialistická společnost k němu spěje. K některým otázkám v této části práce by bylo možné diskutovat, autorka je také formuluje jako diskusní, nicméně samo jejich položení je zajímavé a pro další výzkum tématu nesporně užitečné.

Druhý díl knihy *Charakteristika sociálních skupin v Maďarsku, sociální determinovanost* se zabývá některými aspekty sociální dife-

renciace v současném Maďarsku. Hlavní pozornost je věnována diferenciaci v oblasti materiálního postavení, kulturní úrovně a životního stylu. K těmto otázkám je v knize soustředěno velké množství faktů, přehledných tabulek a grafů, které poskytují značně ucelený obraz o společenské diferenciaci v Maďarsku. Diferenciace příjmů je sledována v korelaci se vzděláním, místem bydliště, velikostí rodin atd. Zajímavé jsou údaje o školním vzdělání obyvatelstva a o postojích jednotlivých sociálních skupin ke vzdělání. V části o kulturní úrovni je řada tabulek o rozšíření a využívání masových komunikačních prostředků a jiných kulturních hodnot. V kapitole o životním stylu autorka zkoumá z různých stránek úroveň bydlení, spotřeby a její struktury a využívání volného času. Poslední kapitola je věnována poválečné sociální mobilitě v Maďarsku.

Kniha o sociálním rozvrstvení v Maďarsku je významným příspěvkem k výzkumu struktury socialistické společnosti, kterou zkoumají společenské vědy ve všech socialistických zemích. Zvláště kladně je možné hodnotit pokus autorky o spojení teoretické koncepce s výsledky empirických dat. Práce Fergeové je určena nejen sociologům a ostatním společenskovědním pracovníkům, ale i orgánům společenské praxe a široké veřejnosti, která tak dostává další možnost (v Maďarsku vychází značné množství pramenů a vědeckých statí k tomuto tématu) poznávat sama sebe.

Lenka Kalinová

Kolokvium o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury

Ve dnech 8.—10. listopadu 1971 se z iniciativy *Sociologického ústavu SAV* a *Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV* uskutečnilo ve Smolenicích setkání sociologů zabývajících se otázkami výzkumu sociální struktury a problémy mezinárodní komparace. Zúčastnilo se ho téměř sto pracovníků ze sociologických pracovišť v Československu a hosté z Maďarské lidové republiky, Německé demokratické republiky a Rumunské socialistické republiky.

Pracovním tématem kolokvia byly nejen teoretické a metodologické problémy zkoumání sociální struktury v Československu a mezinárodní komparace výzkumů tohoto typu, zejména v rámci soustavy socialistických zemí, ale i některé obecnější problémy dalšího rozvoje sociologie v Československu. Jednání se soustředilo kolem čtrnácti hlavních referátů, vypracovaných v písemné formě a distribuovaných účastníkům konference. Kratší příspěvky související s tematikou byly předneseny v diskusi.

V úvodním referátu zdůraznil J. Hrabina (Sociologický ústav SAV, Bratislava) význam, který pro relativně mladý společenský systém, jímž je socialistická společnost, má poznání podstaty a fungování sociální struktury jako základního rámce rozvíjení všech společenských procesů. Poukázal na obtížnost výzkumu, vyplývající rovněž z okolností, že většina minulých prací věnovaných u nás tomuto tématu byla poplatná nemarxistické teoreticko-metodologické orientaci a jejímu kategoriálnímu systému. Vytyčil tři hlavní zásady pro další práci:

1. Důsledně obnovit marxisticko-leninský přístup k celé oblasti jevů, které byly výrazně zasáhnuty antisocialistickými a pravicově oportunistickými deformacemi.
2. Vycházet ze základních teoreticko-politických postulátů při zkoumání otázek sociální a třídní struktury společnosti a řízení společenských procesů.
3. Respektovat nevyhnutelný a trvalý požadavek konfrontace změn v sociální a třídní struktuře socialismu a kapitalismu.

Dále podal stručný přehled vývoje struktury naší socialistické společnosti a faktorů působících na její vznik a rozvoj, zmínil se kriticky o konvergenčních teoriích a specifikoval podobnosti a rozdílnosti socialistického a kapitalistického způsobu výroby. V závěru poukázal na to, že byla prakticky ignorována skutečnost přežívání starých tradičních před-

stav a názorů ve vědomí některých sociálních skupin, že za kritérium dovršení socialistické výstavby se zpravidla považoval pouze stupeň socialistického zespolečenštění výrobních prostředků a nebyl docenován význam kulturní revoluce, která má rozhodující podíl při formování socialistického vědomí kvalitativně nových tříd a sociálních skupin. Při zkoumání socialistické sociálně třídní struktury není možné spokojit se pouhou registrací současných faktů. Získaná data je nutno marxisticky analyzovat ve třech časových dimenzích: v dimenzi minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Současné musí být hodnocena z hlediska objektivního vývoje i z hlediska potřeb společensko-politické praxe.

Akademik A. Sirácky (Sociologický ústav SAV, Bratislava), jehož referát je uveřejněn jako úvodní stať tohoto čísla *Sociologického časopisu*, se zabýval obecnými otázkami dialektickomaterialistického přístupu k řešení problémů sociální struktury.

R. Roško (Sociologický ústav SAV, Bratislava) věnoval svůj referát *K některým aspektům výzkumu mobility v souvislosti s analýzou třídní geneze současné inteligence na Slovensku* problému výzkumu sociální mobility v socialistické společnosti. Charakterizuje tento výzkum jako nezastupitelný zdroj informací nejen pro poznání minulosti a přítomnosti socialistické revoluce, ale i pro sociální plánování a usměrňování společenských změn. Sociální dynamika a sociální mobilita představuje dvě stránky sociální změny, přičemž sociální dynamika — protože se týká pohybu sociálního systému jako celku — je hlavní a určující, zatímco sociální mobilita — protože se týká sociální dráhy jedinců v daném systému — je vedlejší, odvozená. Odvozenost sociální mobility však neznamená, že je to pasivní produkt dynamiky, že v procesu dynamických změn se mobilita nemůže stát relativně autonomním činitelem s výraznými modifikačními účinky. Vztah dynamiky a mobility ilustruje autor na problému třídní geneze slovenské inteligence. Jako společenská skupina se nemohla vytvářet nezávisle na výchozím stavu a rozvoji sociální struktury naší společnosti. Tyto faktory však samy nemohly jednoznačně rozhodnout o váze jejích různých sociálně genetických vrstev. Velkou úlohu sehrálo politicky podmíněné usměrňování přechodu jedinců z jednotlivých společenských tříd do skupiny inteligence, třídní přístup na úseku rekrutace kádrů pro tuto skupinu atd.

Autorova konkrétní analýza struktury dnešní slovenské inteligence ústí ve vytypování čtyř vrstev — tradiční, dělnické, malobur-

žozní a buržoazní — jejichž proporce a vnitřní skladba jsou postižitelné pomocí zkoumání intragenerační a intergenerační mobility.

J. Houška s kolektivem oddělení pro výzkum sociální struktury Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV připravili referát věnovaný tématu *Sociální struktura socialistické společnosti z hlediska dosavadních teoretických poznatků a konkrétních sociologických výzkumů v Československu*.

V první části, *K teoretickým a metodologickým východiskům výzkumu sociální struktury*, je zdůrazněna nutnost rozvíjet vlastní, specificky marxistické přístupy k výzkumu sociální struktury socialismu a kriticky posuzovat západní, v minulosti u nás často přejímané koncepte zkoumání společenské struktury a stratifikace. Jsou zde naznačeny základní momenty, na něž je zejména třeba se při tomto výzkumu soustředit: a) nová kvalita třídní struktury, která vzešla ze socialistické revoluce a jejíž dominantou je hegemonie dělnické třídy; b) stimulace produktivity práce prostřednictvím hmotné zainteresovanosti i mimoeconomických, zejména politických stimulů aktivity lidí; c) růst životní úrovně jako východisko pro rozvoj osobnosti i společnosti; d) sblížování společenských tříd a vrstev, trend překonávání sociální nerovnosti jako základ rozvíjení nových forem diferenciací.

Druhá část referátu je věnována problému tříd a hlavních sociálních skupin naší společnosti. Podtrhuje význam socialistické revoluce jako hlavního faktoru měnicího nejen vzájemné vztahy společenských tříd a skupin, ale i jejich vnitřní charakter a strukturu, jejich postavení a cíle. Z tohoto hlediska jsou podrobně analyzovány dvě základní třídy (dělníci a družstevní rolníci) a tři další významné sociální skupiny naší společnosti (inteligence; provozní pracovníci; cizorodé a deviantní prvky v socialistické třídní struktuře). Je zde dotčena problematika sociální mobility, která je úzce spjata s výzkumem a teorií sociální struktury a v praxi je typem této struktury výrazně ovlivňována, což ilustruje skutečnost podstatně většího objemu mobility v naší společnosti než v kterékoli buržoazní průmyslově vyspělé zemi. V závěru druhé části se autoři referátu zamýšlejí nad očekávanými proměnami a vývojovými tendencemi třídní a skupinové struktury socialismu. Neantagonistické rozpory socialistické společnosti se postupně vyřeší v mnohostranném procesu vyrovnávání třídních rozdílů a sblížování tříd a skupin. Tomu však nutně musí předcházet úplná přestavba materiální základny na bázi vědeckotechnické revoluce, rozvoj nového životního způsobu a jemu odpovídajícího morálního politického vědomí.

Třetí část příspěvku se zabývá samostatnou otázkou životní úrovně a socialistického životního stylu. Po vymezení obou kategorií a stručném nastínění jejich vývoje v naší společnosti zdůrazňují autoři význam výzkumu těchto fenoménů z širších sociálních, ale i kulturních, vzdělávacích, výchovných a estetických hledisek, což umožní, aby se ekonomizující koncepce společenského řízení a plá-

nování obohatila o humanizující a syntetický pohled.

F. Tašký (Sociologický ústav SAV, Bratislava) se ve svém referátu *K problematice empirického výzkumu dělnické třídy* zamýšlí nad nutností výzkumu sociální struktury naší společnosti jako třídní. Odmítá pokusy charakterizující tuto společnost jako beztřídní a zdůrazňuje význam fundované analýzy její hegemonní síly — dělnické třídy. Výzkum dělnické třídy naráží však na četné metodologické problémy. Základní obtíží je již vymezení předmětu výzkumu, tj. vymezení osobních znaků jedinců, kteří do dělnické třídy patří. Až dosud se zpravidla používalo statistické definice, vycházející z ukazatelů povolání a postavení v povolání. Aplikace této definice umožňuje postihnout kategorii dělnické profese, neumožňuje však postihnout dělnickou třídu v jejím politickém, sociálním a ideologickým vymezení. Autor doporučuje, aby pro empirický výzkum dělnické třídy byl zvolen výběrový soubor reprezentující celou naši společnost a teprve z tohoto souboru byla na základě objektivních osobních znaků vytypována současná dělnická třída se svými základními atributy vedoucí síly společnosti.

F. Charvát (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV) zaměřil svůj příspěvek, jehož plné znění je uveřejněno v tomto čísle *Sociologického časopisu*, k otázkám srovnávacích výzkumů sociální struktury.

Kolektiv oddělení sociologie práce a řízení Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, vedený F. Kuttou, připravil pro kolokvium referát *Význam analýzy kádrových struktur pro komparaci sociálních systémů*.

V kontextu diskuse o výzkumu sociálních struktur předkládají autoři konkrétní návrh přístupu ke zkoumání těchto jevů prostřednictvím poznání jejich významného determinujícího i výsledného aspektu, jímž jsou „kádrové struktury“. Tato kategorie umožňuje postižení jak statické stránky vymezené oblasti společenské skutečnosti, tak její dynamické stránky, tj. vývojového stupně, tendencí a vývojových zákonitostí.

Z typů možné analýzy společenské pracovní síly autoři podrobně uvádějí: retrospektivní analýzu a extrapolaci na národohospodářské a odvětvové úrovni; komparativní analýzu; projekci metodou kádrových modelů; mikroanalýzu.

Studium kádrových struktur považují za nejnížší, avšak nezastupitelnou rovinu výzkumu sociální struktury, jehož vyšší rovinou je odvětvová analýza a nejvyšší rovinou a východiskem je analýza třídní struktury.

Význam výzkumu kádrových struktur podtrhují několika argumenty:

1. Rozbory kádrových struktur poskytují pro analýzu sociální struktury mnohé informace o specifických oblastech jevů v podobě, kterou co do rozsahu a konkrétnosti nelze získat žádným jiným způsobem.
2. Výzkum kádrových struktur nabízí ke konceptní úvaze společenské dimenze a dynamické parametry předpokládaného vývoje u důležitých složek sociální struktury

společnosti a pomáhá odhalovat její nově se utvářející fenomény.

3. Rozbory кадровých структур poskytují konkrétní poznatky o mechanismech formování a přeměny sociální struktury společnosti.
4. Vzhledem k tomu, že v socialistické společnosti jde o řízený proces změn sociální struktury, kategoricky respektující objektivní podmínky vývoje, mohou analýzy кадровých структур posloužit jako kontrolní indikátory výsledků a vztahů mezi rozvojem objektivní reality a subjektivním řízením tohoto rozvoje.

Za předpokladu spolupráce sociologické teorie s řídicí praxí by tento výzkum mohl přispět k řešení mnoha závažných problémů společnosti.

Referát B. Filipcové (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) *Cíle a teoretické předpoklady komparativního výzkumu volného času (s ohledem na výzkum změn v sociální struktuře)* se zabývá třemi základními problémy. V první části, *Komparativní výzkum jako cesta k předvídání budoucího vývoje*, se autorka zamýšlí nad nutností sociální predikce v dnešní komplikované a rychle se měnící společnosti a nad možnostmi využití srovnávacích výzkumů k tomuto účelu. Výsledkem dosavadního výzkumného úsilí je vytvoření určité báze empirických dat a vyjádření některých dílčích, krátkodobých předpovědí. Na základě takto shromážděných poznatků je nyní nutno vypracovat širší teoretickou koncepci umožňující postihnout jednotlivé jevy v jejich celospolečenských souvislostech a objevit zákonitosti společenského pohybu. To je nutným předpokladem jakékoli dlouhodobé předpovědi.

V druhé části, *Různé společenské systémy — různé teoretické koncepce*, autorka uvažuje o obtížích spojených s vypracováním takové teoretické koncepce. Vyplyvají nejen z rozdílnosti objektivní skutečnosti samé, ale i třídně mocenského zázemí autorů koncepcí. Ilustrativně uvádí názory některých západních sociologů zabývajících se volným časem a stručně informuje o teoretickém schématu mezinárodního komparativního výzkumu volného času organizovaného *Komitétem volného času a kultury při Světové sociologické asociaci*. Výzkum svým akcentem na techniku jako základní faktor sociálního vývoje klade socialistické i kapitalistické společnosti do jedné vývojové linie preindustriální, industriální a postindustriální společnosti. Autorka naproti tomu zdůrazňuje nutnost vycházet z existence dvou společenských systémů, v nichž se vědeckotechnický pokrok uskutečňuje odlišně, a vyslovuje hypotézu, že čím rychlejší bude vědeckotechnický rozvoj v našich zemích, tím více bude vystupovat do popředí nikoli podobnost, ale rozdílnost cest ve způsobu života v různých společenských systémech.

Třetí část referátu je věnována otázce změn v sociální struktuře socialistické společnosti a jejich vlivu na formování způsobu života, zvláště ve volném čase. Primárním procesem ovlivňujícím proměny individua a

jeho životního stylu v socialistické společnosti je demokratizace a homogenizace (postupné zmenšování determinace jedince jeho sociálním postavením) společenského života usku-tečňující se na bázi fungujícího socialistického systému a jeho institucí. Změny v sociální struktuře socialistické společnosti, prolínající se s vědeckotechnickým pokrokem, vytvářejí předpoklady proměn životního způsobu. Aby se však tyto možnosti mohly aktualizovat, musí být člověkem interiorizovány, musí v dlouhodobém procesu změnit jeho vědomí, hierarchii hodnot a potřeb. Má-li mezinárodní komparativní výzkum těchto fenoménů splnit svůj účel, je třeba postupovat od relativně srovnatelného k méně srovnatelnému, tj. komparací v rámci socialistických zemí se pokusit o objasnění zákonitostí vývoje způsobu života a vytvořit tak seriózní bázi pro další stupeň mezinárodní komparace — komparace v kontextu různých společensko-ekonomických systémů.

M. Huláková (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) je autorkou úvahy o *Vzdělání a kulturních aspektech sociální mobility z hlediska mezinárodního srovnání*, jejíž plné znění je uveřejněno v rubrice statí tohoto čísla.

J. Kučera a kolektiv oddělení *politologie* Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV přistupují ve svém příspěvku *Potřeba komparativního výzkumu politických systémů* k otázce zkoumání sociální struktury z hlediska její významné součásti — politické struktury. Podceňování či dokonce nepřítomnost politickovědní a politické dimenze při zkoumání tohoto fenoménu považují za základní nedostatek dosavadních přístupů. Výzkum sociální struktury socialistických společností musí být doprovázen komplexním mezinárodním komparativním výzkumem politické struktury těchto společností a analýzou vzájemných vztahů mezi politickou a sociální strukturou.

Na rozdíl od buržoazní politické komparistiky, která je převážně popisná, srovnávající a klasifikující, zkoumá marxistická politická věda politickou strukturu nejen v její dynamice a konfliktu zájmů tříd, případně skupin, které prostřednictvím různých specifických struktur usilují o udržení, funkčnost a zdokonalení nebo také likvidaci existujících a nastolení nových společenských vztahů, ale zejména v jejím cílovém zaměření. Tato orientace značně usnadňuje komplexní komparativní výzkum politických systémů socialistických zemí, které jsou ve své kvalitativní podstatě shodné, mají stejné cílové zaměření a podobnou strukturu. Komplexní analýza by měla být zaměřena na postižení těchto momentů: 1. hlavního rozporu politického systému socialismu; 2. politických souvislostí ekonomického a sociálního systému; 3. možnosti participace různých třídních a společenských vrstev při tvorbě a realizaci politických rozhodnutí; 4. reálné struktury celého politického systému a jeho základního vyústění; 5. cílů politiky — ekonomické, kulturní, školské, vědecké, sociální, mezinárodní, vojenské atd.; 6. hodnotových vzorů různých tříd a skupin dané společnosti a významu politických hodnot dělnické třídy a oblasti politického vě-

domí vůbec; 7. možností aktivních zásahů dělnické třídy a její strany do dalšího rozvoje politického systému a konkrétních opatření k rozvoji komunistické samosprávy.

V závěru referátu autoři zdůrazňují političnost a stranickost orientace socialistické politické vědy a odmítají netřídní přístupy ke zkoumání naší společnosti, které se objevily v minulosti a jsou reprezentovány zejména prací *Československá společnost*.

Referát K. Pomaizla (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) se týká sociologické komparace v oblasti národnostních jevů a vztahů. V úvodu se autor zamýšlí nad obtížemi komparace v této oblasti souvisejícími se specifičností národnostní problematiky. Tato specifičnost je dána subjektivně i objektivně. Subjektivně proto, že základní údaje o národnostech vycházejí ze subjektivních výpovědí jedinců, ze subjektivního přiznání či nepřiznání určité národnosti. Objektivně proto, že národnostní jevy a vztahy pronikají celou vertikální i horizontální strukturou společnosti a tvoří její dílčí, současně však samostatnou součást, proměnnou v čase. Je proto správné přistupovat k nim jako k jednomu z momentů celospolečenské problematiky, současně však v určitých momentech přístupu obrátit tento poměr a učinit z „národnosti“ centrum pozornosti a základ zkoumání.

K. Pomaizl se dále zabývá některými obecně teoretickými a metodologickými otázkami komparace. Zdůrazňuje, že základním předpokladem pro to, aby bylo srovnáváno srovnatelné, je konkrétně historický přístup a analýza vedoucí k postižení relativně čisté podoby jevu, podoby, která nejpřesněji vypovídá o jeho podstatě. Kritizuje staticit, chronologismus a povrchní sumarizaci při výzkumech sociální struktury.

Závěrečné části referátu obsahují konkrétní doporučení pro organizaci komparativního výzkumu v oblasti národnostní otázky. Komparace by měla být prováděna v několika základních rovinách:

1. v rovině elementární (základní údaje, jako jsou: velikost národa nebo národnosti, demografické údaje o jejich příslušnících, registrace, klasifikace a typologie komparovaných národů a států, sestavení přesných národnostních map apod.);
2. v rovině vertikální (přírodní podmínky a okolnosti, jazyk, ekonomika, sociální poměry, politické poměry, kultura, ideologie, psychika, způsob života);
3. v rovině horizontální (charakter osídlení národa, národnosti; konfigurace národního území a osídlení; konkrétní geografická poloha území; nacionální struktura státu z hlediska osídlení, území jednotlivých národů a národností; regiony a jejich zvláštnosti, význam, váha, role; správní rozdělení státu, správní a etnické hranice; nacionální složení oblastí; ekonomická, politická, kulturní centra národů, národností, státu; etnické hranice a hranice náboženství a církví);
4. v rovině historické (etapy novodobého vývoje — obsah, charakter, význam, váha jed-

notlivých etap; současná etapa; stupeň vývoje národa; moment vývoje u všech jevů vertikální a horizontální roviny.

Východiskem mezinárodní komparace by měl být výzkum národností naší země a dohoda o teoretických koncepcích a metodologických přístupech mezi socialistickými zeměmi.

M. Soukup a kolektiv metodologického oddělení Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV připravili pro kolokvium příspěvek *Metodologické problémy mezinárodní komparace sociologických dat*. Jeho upravená verze je uveřejněna v metodologické rubrice tohoto čísla.

K. Kára a J. Rehák (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) přispěli k programu kolokvia informací o metodologických poznatcích z mezinárodního srovnávacího výzkumu *Představy o světě v roce 2000*. Stať na toto téma je uveřejněna v metodologické rubrice tohoto čísla.

V referátu *O některých výsledcích komparativních výzkumů československého politického systému* se M. Nártá (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) zabývá dílčí historickou komparací vývojových stadií konkrétního politického systému, tj. Československa v období první republiky a Československa socialistického. Zaměřuje se na jednu z významných stránek politického systému — participaci širokých lidových mas na sociálním a politickém rozhodování. Participace lidu na celospolečenských procesech má mnoho dimenzí a v socialistickém systému je její hlavní formou především participace při rozvoji výrobních sil a při zdokonalování a prohlubování socialistických společenských výrobních vztahů — jev, který nemá svoji analogii v kapitalismu. Tato multidimenzionalita, kvalitativně odlišná v kvalitativně odlišných systémech, je hlavní obtíží mezisystémové komparace. Autor proto volí způsob dílčího srovnání — srovnání jednoho z aspektů participace, jímž je členství v masových společenských organizacích. Porovnáním procenta obyvatel, kteří byli členy různých společenských organizací v ČSR v roce 1936 a v ČSSR v letech 1966—1968, dokumentuje, jak vzrostlo zapojení obyvatelstva ve společenských organizacích.

Komparaci doplňuje podrobnější analýzou skladby našich dnešních zastupitelských orgánů, jimiž jsou národní výbory, a to z hlediska věkové, třídní a národnostní struktury, z hlediska zastoupení mužů a žen a z hlediska stranické příslušnosti.

Závěrem věnuje pozornost otázce vlivu demografických faktorů na politický systém, zejména problému historicky determinovaného vzniku ideologické orientace jedince a konkrétnímu promítnutí tohoto faktu v současném politickém vědomí obyvatelstva.

M. Illner (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha) se ve svém vystoupení *K možnostem využití archivu sociologických dat v mezinárodním srovnávacím výzkumu sociální struktury* zaměřil na některé metodologické a organizační aspekty komparace dat.

Komparace dat, přestože není jedinou

úrovni mezinárodního srovnávání, je podstatnou složkou moderní sociologické komparatistiky: srovnávají se zpravidla data z jednotlivých zemí podle společného plánu a často přímo ad hoc pro potřeby komparace. Úspěch komparativního výzkumu pak záleží mezi jiným na tom, 1. do jaké míry se podaří zajistit u všech srovnávaných jednotek data skutečně srovnatelná, 2. jak se podaří zvládnout technickou stránku vlastního srovnání.

Připravovaný výzkum sociální struktury v socialistických zemích se bude v první fázi zřejmě opírat převážně o standardní statistická data produkovaná statistickou službou partnerských zemí — tedy o informační fond ve své primární podobě daný a záměry výzkumu prakticky neovlivnitelný. Bude proto nutné provést v jednotlivých zemích inventarizaci těchto dat, zhodnotit způsob jejich shromažďování a zpracování a vytypovat informace, jež vypovídají o jejich změnách a jsou pro mezinárodní srovnání použitelná a dosažitelná. Na základě této inventarizace bude pak možno vypracovat společný program transformací primární statistické informace.

Komparabilita standardních statistických dat nebo jejich derivátů bude však vždy v určité míře omezena. Plnou srovnatelnost lze zabezpečit pouze u ad hoc dat. Připravovaný výzkum se bez nich ve svých dalších fázích pravděpodobně neobejde.

Technickou stránku srovnávání sociologických dat obstarávají v moderních komparativních výkumech zpravidla instituce označované jako „banky“ či „archívy“ sociologických dat (ASD). Vznikly v padesátých letech jako bezprostřední reakce na potřeby srovnávacích výzkumů a staly se mezitím jejich samozřejmým předpokladem. Archívy fungující na bázi samočinných počítačů umožňují paralelně zachytit velký objem informací o mnoha komparovaných jednotkách a rychle provést vlastní srovnávací operace.

Bude-li připravovaný srovnávací výzkum sociální struktury v socialistických zemích zahrnovat i komparaci dat, budou-li data potřebné kvality k dispozici a srovnávací operace překročí triviální úroveň, bude účelné uvažovat o využití ASD i v rámci tohoto výzkumu. Bude však třeba vyvarovat se některých záporných jevů, které provázejí praktické využívání ASD v západních zemích.

Na základě závěrečného hodnocení J. Hrabiny přijali účastníci kolokvia usnesení tohoto obsahu:

„Účastníci kolokvia si uvědomují zodpovědnost, kterou dnes mají společenskovědní pracovníci a která vyplývá ze skutečnosti, že i svět dvacátého století je rozdělen na třídně protikladné sociální systémy.

Teoretická analýza sociálních konfliktů v třídně rozdělené společnosti způsobila, že v sociologické teorii existují dvě protikladné tendence. Z potřeb a zájmů buržoazie vznikla pozitivistická, v podstatě idealistická teorie společnosti. Z potřeb a zájmů proletariátu se zrodila marxistická, dialektikomaterialistická teorie společnosti. A tak i dnes vedle sebe

existují dvě sociologie. Jedna v makrorovině i v mikrorovině slouží buržoazii, druhá je spojena se zápasem dělnické třídy, se společenským progresem a svým zprostředkováním působením posunuje společnost kupředu.

Uvědomujeme si, že sociologie nikdy nebyla a nemůže být ideově neutrální. Nejdůležitějším kanálem, kterým proniká světónázorová orientace do řešení konkrétních dílčích problémů i všeobecných otázek sociologické práce, je sám sociolog, jeho hodnotová orientace, schopnost vidět svět sociálních dějů z hlediska potřeb a zájmů třídy, která vyjadřuje objektivní tendence společenských procesů, tendence směřující k integritě a pokroku lidstva.

Složitost a ostrost problematiky vzájemných vztahů sociologie a ideologie je podmíněna dvěma skutečnostmi: specifickou zvláštností samotného předmětu výzkumu — jímž jsou sociální vztahy — a metodologickou kulturou, světónázorovým hlediskem, které určuje volbu přístupu ke zkoumanému materiálu, ke způsobu analýzy.

Při zajišťování dalšího rozvoje marxistické sociologie vycházíme a i nadále budeme vycházet z dialektického a historického materialismu, který je pro nás základním teoretickým a metodologickým východiskem umožňujícím překonat různé formy objektivismu, plochého empirismu a pozitivistických tendencí, které měly konkrétní projev i praktické politické důsledky v nedávném vývoji československé sociologie.

Náš zápas o překonání těchto tendencí musí být spojen s důsledným uplatňováním třídního přístupu, který zaručuje jednotu vědecké objektivní a hodnocení společenských procesů a jevů z pozic dělnické třídy. Kritický přístup k projevům revizionismu a oportunistu je předpokladem k tomu, aby bylo možné navázat na všechno cenné a pozitivní, co bylo dosaženo v minulém vývoji československé sociologie. Právě v souvislosti s analýzou problémů sociálně třídní struktury si uvědomujeme, jak je důležité nepřipustit, aby se v nové etapě vývoje československé společnosti reprodukovaly a regenerovaly přístupy, které byly důsledkem odklonu od teoretických a metodologických postulatů marxismu-leninismu. Z našich analýz sociálně třídní struktury musí být zjevné, že vycházejí z pozic dělnické třídy, a ne z pozic pozitivistického pozorování „nezaujatého“ intelektuála.

Jednání konference potvrdilo skutečnost, že perspektiva dalšího rozvoje teorie a metodologie marxistické sociologie je v úzkém spojení s řešením těch úloh, které před společenskovědní pracovníky postavil XIV. sjezd Komunistické strany Československa.“

Kromě hlavních referentů přispěli k diskusi:

- M. Katriak (Sociologický ústav SAV, Bratislava): *O významu monografického výzkumu socialistické struktury se zvláštním zaměřením na zkoumání lokálních komunit*
J. Kučera: *O potřebě zkoumat maloburžoazii*
Z. Šťastný (Sociologický ústav SAV, Bratislava)

- va): *O změnách sociální struktury ve slovenském zemědělství*
- K. Rychtarik (Vojenský historický ústav, Praha): *O přijímání a odmítání stratifikačních teorií a o pojetí angažovanosti marxistické sociologie*
- O. Mošner (Ideologické oddělení ÚV KSS): *O otázkách maloměstství a ideologickém boji proti antimarxismu*
- F. Charvát: *O otázkách stratifikace a významu sociologie práce*
- F. H. Schröder (Sociologické oddělení Ústředního ústavu filosofie, Berlín): *O zkoumání sociální struktury v NDR*
- P. Armelin (Sociologické oddělení Ústředního ústavu filosofie, Berlín): *O vztahu sociální mobility a dynamiky sociální struktury*
- M. Hübschmannová (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha): *O problému Romů v Československu*
- E. Goldstein (Ústřední sociologický ústav, Bukurešť): *O výzkumu sociální struktury v Rumunsku*
- V. Stupka (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha): *O dynamické, resp. historické stránce společenské struktury*
- E. Bártová (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha): *O některých problémech a výsledcích mezinárodního komparativního výzkumu „Představy o světě v roce 2000“*
- J. Kohout (Vysoká škola ekonomická, Praha): *O významu, početnosti, kvalifikaci a výchově vedoucích hospodářských pracovníků*
- J. Jančovičová (Sociologický ústav SAV, Bratislava): *O otázkách rodiny*
- L. Macháček (Sociologický ústav SAV, Bratislava): *O mládeži — ve vztahu k sociální struktuře*

Eva Bártová

Zpráva o I. konferenci marxistických průmyslových sociologů, konané v Liblicích 22.—25. 11. 1971

Na základě dohody marxistických průmyslových sociologů ze socialistických zemí, kteří byli delegáty VII. světového sociologického kongresu ve Varně v roce 1970, konala se v Domě vědeckých pracovníků ČSAV v Liblicích u Prahy pracovní konference, na kterou byli vedle 50 československých účastníků pozváni i hosté z ostatních socialistických zemí: Jevgenij Antosenkov, vedoucí oddělení sociologie a organizace práce Akademie věd SSSR, Novosibirsk; Kazimierz Doktor, vedoucí oddělení průmyslové sociologie Ústavu filosofie a sociologie Polské akademie věd, Varšava; Jolanta Kulpińska, vedoucí výchovy průmyslových sociologů, Universita Lodž; Boris Hadžimitov z Akademie společenských věd při ÚV Bulharské komunistické strany, Sofia; Petko Bliznakov, děkan ekonomické fakulty a vedoucí katedry sociologie Ekonomického institutu VINS, Varna; Zachari Stajkov z Vědecko-výzkumného ústavu práce při ministerstvu práce a sociálního zabezpečení, Sofia; Saša Todorov, vědecký pracovník z té-

hož ústavu; Jenő Andics z katedry sociologie University Karla Marxe, Budapešť; Günther Tschacher, vedoucí oddělení marxistické průmyslové sociologie Institutu společenských věd při ÚV SED, Berlín; Horst Baum, podnikový sociolog kombinátu VEB Otto Grotewohl, Böhlen.

Jednání konference mělo tyto hlavní cíle: Za prvé rozšířit vzájemnou informaci o nejnovějších výzkumech v ekonomické sféře konaných v ČSSR i v ostatních socialistických zemích. Taková vzájemná informace o výsledcích výzkumů je v souladu s myšlenkami *Komplexního programu dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace členských států RVHP*, přijátého v srpnu 1971. Je známo, že v každé socialistické zemi se například studují podmínky stabilizace kádrů v průmyslových podnicích, neboť nežádoucí fluktuace je ekonomicky velmi závažná. K vyřešení tohoto problému by mohlo přispět včasné zobecnění zkušeností z výzkumů a realizovaných opatření. Publikace v knižní formě zdrží vzájemnou informovanost i o celá léta.

Druhým cílem byla diskuse cest a metod, které lze považovat za neefektivnější pro realizaci výsledků výzkumů v praxi. Sociologické výzkumy jsou významným společenskopoznávacím nástrojem. Jsou-li na metodicky vysoké úrovni, mohou přinášet přesné informace o sociální realitě, kterou vedoucí hospodářští pracovníci spolu se stranickými a odborovými orgány mají v socialistických podnicích každodenně řídit. Zde se jeví zřejmá souvislost mezi kvalitou sociologických výzkumů a zvyšováním vědeckosti řízení na všech stupních, jak nám je ukládají usnesení XIV. sjezdu KSČ.

V této souvislosti byly zvlášť významné informace o teorii a praxi sociálního plánování jako jedné z cest aplikujících výsledky sociálních analýz v podnicích (již 7 let v SSSR, avšak nyní i v Bulharsku a u nás) přímo do hospodářských plánů podniku jako integrální součást pětiletých plánů.

Konečně posledním cílem jednání konference bylo získat informace o metodách přípravy podnikových sociologů, jejich praktické práci v podnicích, o náplni práce oddělení pro sociální analýzu v sovětských podnicích, o přípravě specialistů ve dvouoborovém studiu sociolog—ekonom v NDR, o rozvoji výuky sociologie práce v Bulharsku a MLR i o prvních zkušenostech našich podnikových sociologů.

Jednání konference zahájil Karel Kára, úřadující místopředseda Československé sociologické společnosti. Ve svém projevu poukázal na chyby, ke kterým došlo ve vývoji československé sociologie v uplynulých letech, i na proces konsolidace, který je úspěšně dokončován. Uspořádání a program konference naznačují, že marxističtí sociologové programově zaměřují svoji práci na řešení otázek, které vytyčuje strana jako nejvýznamnější pro rozvoj socialistické společnosti, včetně oblasti její ekonomiky. Ocenil dále širokou a reprezentativní účast marxistických sociologů z ostatních socialistických zemí. Upev-

ňování spolupráce se sociology jiných socialistických zemí je jedním z hlavních cílů naší nynější i budoucí činnosti.

Jaroslav Kohout, vedoucí katedry ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE, poukázal potom na zákonitost vazeb mezi ekonomickou a sociologickou teorií v marxismu i na vztah průmyslové sociologie a průmyslové praxe v naší společnosti. Podrobněji rozebral koncepci, obsah i celý program konference.

V jejím dalším průběhu vystoupilo 45 referentů a diskutujících. O hlavních příspěvcích je si možno učinit obraz alespoň z tohoto stručného přehledu:

Program konference byl rozdělen na 5 tematických okruhů:

Blok A. Rozvoj průmyslové sociologie a její aplikace v řízení socialistického národního hospodářství

Vladimír Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň): *Zkušenosti a výhledy sociologických výzkumů v československých průmyslových podnicích*

J. G. Antosenkov (Akademie věd SSSR, Novosibirsk): *Výzkumy mobility pracovníků v sibiřských průmyslových podnicích*

Günter Tschacher (Ústav společenských věd při ÚV SED, Berlín): *Sociologické problémy demokratické aktivity pracujících v průmyslu*
Kazimierz Doktor (Ústav filosofie a sociologie Polské akademie věd, Varšava): *Polská průmyslová sociologie*

Jenő Andics (Universita K. Marxe, Budapešť): *Sociologické výzkumy řízení podniku v Maďarsku*

Petko Bliznakov (Universita Varna): *Sociologie a konkrétní sociologické výzkumy ve VINS D. Blagoeva ve Varně*

Blok B. Uplatnění sociologie v jednotlivých odvětvích národního hospodářství

Horst Baum (Kombinat VEB „Otto Grotewohl“, Böhlen): *Postavení a role podnikových sociologů v socialistickém průmyslu NDR a jejich začlenění do řídicí činnosti*

Jolanta Kulpińska (Universita Lodž): *Sociální výzkum rozvoje textilního průmyslu*

Rudolf Chochola (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha): *Využívání sociologie v ministerstvu práce a sociálních věcí*
Emil Mleziva (Výzkumný ústav dopravní, Praha): *Uplatnění sociologie v dopravě — bilance a program*

Jozef Magala (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictva, Bratislava): *Informácia o sociologických výskumoch v stavebníctve. Oddeľenia sociálnej analýzy v podnikoch*

Hana Ludvíková (Výzkumný ústav obchodu, Praha): *Uplatnění sociologie a dosavadní výsledky sociologických výzkumů ve státním obchodě*

Věra Nusková (Institut pro sociální analýzu v Hradci Králové při DT ČVTS Pardubice): *Sociologický výzkum na bázi komerčního pracoviště v našich podmínkách*

Blok C. Výsledky konkrétních sociologických výzkumů

Erich Reich (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky, Praha): *Krátká informace o výsledcích průzkumu sociálního klimatu ve vybraných slévárenských provozech*

Jaroslav Nedorost (Institut ROH, Praha): *Zkušenosti z orientačního šetření komplexní péče o pracující v podniku*

Marián Šárišský (Východoslovenské železářny, Košice): *K niektorým pohybom pracovných síl*

Alexander Hirner (Československý výzkumný ústav práce, Bratislava): *Výsledky výskumu industrializácie*

Miroslav Krpata (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha): *Průzkum vlivu vnější komunity na stabilitu pracovních sil v průmyslovém závodě*

Rudolf Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha): *Vliv faktorů podnikového klimatu na flukuační pohyb pracovních sil*

Jaroslav Paulovič (Institut pro sociální analýzu v Hradci Králové při DT ČVTS Pardubice): *O některých sociologických aspektech odměňování (ve vztahu k fluktuaci, k identifikaci se závodem)*

Alena Kunstová (Vysoká škola ekonomická, Praha): *K některým výsledkům sociologického uplatnění absolventů VŠE denního studia z let 1959—69 v praxi*

Olga Gabašová (CEVA, generální ředitelství cementáren a vápenek, Praha): *Uplatnění sociogramů a sociometrie při návrhu reorganizace podniku*

Blok D. Sociální plánování v socialistických zemích

Petko Bliznakov (Universita Varna): *Metodologické a metodické problémy sociálních plánů rozvoje pracovních kolektivů v průmyslových podnicích ve Varně*

Jaroslav Kohout (Vysoká škola ekonomická Praha): *Sociální plánování v ČSSR*

Karol Bartek (Ministerstvo práce a sociálních věcí SSR, Bratislava): *Prístup k rozpracovaniu sociálneho plánu na úrovni MPSV SSR*

Jiří Blucha (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha): *Principy socioekonomického plánování a řízení*

Ladislav Hájek (VCHZ Syntesia, Pardubice): *Průmyslová sociologie a sociální politika*

Vladislav Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví, Bratislava): *Informační systém o lidském činiteli v podniku*

Michal Il'ner (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV): *Územní aspekty sociálního plánování*
Jenő Andics (Universita K. Marxe, Budapešť): *O výuce sociologie v MLR*

G. Tschacher (Ústav společenských věd při ÚV SED, Berlín): *Příprava průmyslových sociologů v NDR*

Miloslav Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha): *Ke koncepci přípravy a uplatnění průmyslových sociologů*

Jiří Ort (Spolek pro chemickou a hutní výrobu, n. p. Ústí nad Labem): *Operativní sociologický průzkum — nástroj řízení podniku.*

Proslovené příspěvky a referáty budou vydány ve sborníku, který vyjde nejdéle do konce března 1972.

V závěrečném slově J. Kohout zhodnotil jak kvantitativní, tak kvalitativní přínos konference. Množství příspěvků dokumentuje šíři zájmu o projednávané otázky. Úroveň předložených příspěvků současně vypovídá o stálém růstu kvality práce v oblasti marxistické průmyslové sociologie. Celé jednání konference se vyznačovalo vysokou angažovaností, věcností i zodpovědností, jak to vyplývá z vědomí závažnosti sociotechnických návrhů a jejich realizace právě v národohospodářském rozhodování.

Z popudu zahraničních účastníků konference, kteří ocenili iniciativu československých hostitelů projevem uspořádáním I. konference marxistických průmyslových sociologů v socialistických zemích, byl přijat návrh, aby se vzájemná informovanost zajišťovala každoročně konanými konferencemi vždy v jiné socialistické zemi. V roce 1972 mají zájem o její organizaci jak bulharští, tak i maďarští soudruzi. V jejím programu bude i nejzávažnější teoretické téma — pravděpodobně sociální plánování.

V závěru konference schválili účastníci jednomyslně dopis adresovaný ÚV KSČ, v němž se praví: „Veškerá jednání konference byla vedena snahou dát výsledky teoretické práce i praktické aplikace marxistické průmyslové sociologie ve prospěch řešení nejzávažnějších otázek rozvoje našeho hospodářství, a tak přispět aspoň skromným dílem k realizaci usnesení XIV. sjezdu naší strany. Postavit naši marxistickou průmyslovou sociologii do služeb realizace zásadních úkolů dalšího rozvoje naší socialistické společnosti, vytyčených sjezdem strany, pokládáme za svou občanskou a profesionální povinnost a za svůj pracovní program.“

Jaroslav Kohout

Celostátní seminář o sociálním plánování

V současné době, kdy je zdůrazňován význam vědeckého řízení socialistické společnosti a dokonalejšího uspokojování jejích potřeb, je třeba ocenit iniciativu odborné sekce sociologie *České socialistické společnosti pro vědu, kulturu a politiku*, s níž se ujala úkolu uspořádat celostátní seminář o sociálním plánování — problematice, které je věnována velká pozornost nejen v Sovětském svazu, ale i v jiných socialistických zemích. Šlo o to zorganizovat setkání pracovníků různých institucí a podniků, které mohou otázky sociálního plánování nejen zajímat, ale kteří mohou aktivně přispět k jeho praktickému provádění. Zájem o seminář, jehož kladem bylo i to, že se konal v budově *Ústřední rady odborů* za pomoci a účasti zástupců odborů, byl opravdu značný. Zúčastnilo se ho 170 pracovníků z různých míst naší republiky.

Seminář, který se konal 9. prosince 1971, byl zahájen úvodním referátem Jaroslava Kohouta z Vysoké školy ekonomické v Praze. Jaroslav Kohout věnoval svůj referát sociálnímu plánování v Sovětském svazu. V úvodu

zdůraznil význam sociálního plánování, nutnost věnovat mu u nás takovou pozornost jako v Sovětském svazu, kde se již otázkou sociálního plánování zabývají celou řadu let a kde se již sociální plán stal samozřejmou součástí plánu podniku spolu s plánem výrobně ekonomickým. Jaroslav Kohout zdůraznil, že sociální plánování v sovětském pojetí je možné právě jen v socialistické společnosti.

Sociální plánování v SSSR je přirozeným následkem mohutného nástupu k rozvoji ekonomiky a zvědčtění jejího plánování, k němuž dal podnět XXIII. sjezd KSSS. Nové, vědecké řízení si vyžádalo programové zaměření teoretiků i praktiků, mobilizaci všech věd, které v tomto směru mohou přispět, tedy i sociologie práce, průmyslu a podniku. Je zapotřebí přesně poznávat nejen současný stav společnosti, ekonomických a sociálních procesů, ale i budoucí vývoj. Proto je nutná predikce, a to nejen v oblasti nové techniky, ale i v oblasti živé práce. Je třeba sledovat trendy sociálních skupin dělníků, techniků, vědců, zaměstnaných žen, mladých pracovníků — prostě celé sociální sféry. Význam predikce v sociální sféře zdůraznil na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně sovětský delegát Afanasjev, který řekl: „Nejdůležitější částí vědeckého řízení je řízení lidí, lidského komponentu.“ K dosažení vytyčených úkolů byla v SSSR nastoupena cesta sociálního plánování, jehož hlavním cílem v makrosféře je přeměna profesí v souladu s uskutečňováním vědeckotechnické revoluce a v mikrosféře jsou to opatření ke stabilizaci kádrů v podnicích. Při sestavování sociálních plánů v sovětských podnicích se vychází ze sociální analýzy nejzávažnějších jevů (např. fluktuace, zaměstnávání žen s dětmi, dojíždění) a v komisi pro schvalování sociálního plánu jsou též zástupci komunistické strany, odborové organizace, organizace žen a mládežnické organizace. Ve větších podnicích jsou laboratoře či oddělení pro sociální analýzu. Mimořádnou pozornost věnují sociálnímu plánování v SSSR odbory. Odbory uspořádaly celosvazovou konferenci o sociálním plánování. Je přirozené, že i značná část odborné sociologické literatury je věnována této problematice.

S dalším referátem vystoupil František Kutta z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Rozvíjel myšlenku, že teorie má přispět k přechodu od ekonomického řízení k sociálnímu. Jestliže by se tomu nevěnovala pozornost, znamenalo by to, že se budou sledovat jen spotřební trendy, jako je tomu na Západě. Zatímco v počátečních obdobích industrializace šlo o plánování zdrojů, nyní — s rozvojem vědy a techniky — jde o komplexní rozvoj společnosti, přičemž hlavním limitujícím faktorem je člověk. Nastupuje modelový princip — princip vytváření určitého modelu budoucnosti. Při jeho vytváření je však třeba přihlížet k tomu, že vědeckotechnická revoluce mění lineární trendy v nelineární. Model budoucnosti nelze vytvářet extrapolacním protažením současných trendů do budoucnosti, neboť objektivní trendy se lámou (např. u kvalifikace a profesí, kde dochází

k přesunům mezi sektory). Je nutno vycházet z principu cílových funkcí. Zatímco v klasickém kapitalismu šlo o maximální zisk, ve vyspělých průmyslových zemích a zejména v socialistických zemích, je další rozvoj přímo závislý na rychlém a všestranném rozvoji člověka, který se z přívěsku stroje změnil v uvědomělý subjekt řízení. Vzrostly též nároky na mezilidské vztahy. Dochází k přesunu z oblasti hmotné výroby do oblasti kulturní a sociální. Je třeba proto vypracovat systém nových sociálních ukazatelů, které by komplexně postihly pojem cílových funkcí, a vytvořit metodu pro postižení jevů v jejich kvantitativním vyjádření. Jde o to kvantifikovat kvalitatívni jevy a teoretické úvahy přeměnit v konkrétní úvahy o plánu. Sociální plánování se musí stát nedílnou složkou plánovací praxe v mikrosféře i makrosféře. Na rozdíl od Šikova pojetí, podle něhož má systém řízení vycházet jen z ekonomických úvah, je hlavním cílem dalšího vývoje sjednocení tří směrů teorie a praxe řízení: ekonomického, modelačko-kybernetického a sociálního plánování.

Miroslav Soukup z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV hovořil o makrostrukturálních aspektech socioekonomického plánování. Zatímco došlo k obrovskému vzrůstu moci člověka nad silami přírody (například pronikání do kosmu), moc člověka v oblasti řízení společenských procesů roste v daleko menší míře. K tomu, abychom dokázali řídit vlastní procesy, je třeba dalšího rozvoje vědecké základny. Dlouhodobější perspektiva lepšího řízení procesů v socialistické společnosti se opírá o jednotnou strukturu cílů, hodnot a norem, přičemž základem jsou celospolečenská kritéria. Jde o vytvoření modelu životního stylu, v němž by socialismus ukázal svou převahu nad kapitalismem. Cílem socialistické společnosti není potřeba materiálních statků. Zatímco v současné době existuje ještě řada problémů, které vedou k určité frustraci (např. bytová výstavba), v budoucnosti vyvstanou problémy nového druhu, spjaté s gigantickým rozvojem techniky. Obecně můžeme říci, že automatizace povede k dalekosáhlejším následkům, než si můžeme dnes představit. Pronikne do řady profesí a dojde i k likvidaci určitých profesí. Socialistická společnost — na rozdíl od kapitalistické — nemůže řešit teprve následky automatizace, ale paralelně s projektováním automatizovaných soustav musí plánovitě a cílevědomě řešit problémy lidského činitele. Jde o včasnou detekci společenských problémů již ve fázi přípravy, což umožní optimální automatizaci. K řešení napomůže rozvoj nových metod — modelování společenských procesů, simulace.

Institucionální podmínky sociálního plánování v průmyslovém podniku objasnil ve svém referátu Miloslav Tomšík z Vysoké školy ekonomické v Praze. Znovu zdůraznil důležitost sociálních rozborů a uvedl čtyři etapy sestavování sociálního plánu v podniku: 1. sběr, třídění a analýza údajů o sociálních jevech a procesech; 2. zpracování sociálního plánu v jeho jednotlivých položkách, popřípadě variantách; 3. schválení sociálního plánu;

4. realizace sociálního plánu. Sestavováním sociálního plánu v podniku se zabývají v SSSR výkonné orgány, které zajišťují realizaci uvedených etap. V podnicích jsou zřizovány speciální útvary (laboratoře sociálních výzkumů nebo sociálního plánování), které se zabývají sběrem a tříděním údajů ze statistik, přehledů, výsledků konkrétních sociologických výzkumů, expertizami (psycholog, fyziolog, ergonom) a dále zpracováním jednotlivých položek sociálního plánu za využití pomoci vědeckovýzkumných center (např. Institutu pro sociální výzkumy v Leningradě, v Permu, při Akademii věd v Kyjevě). Základem kádrového vybavení útvarů pro sociální plánování jsou sociologové, psychologové a ekonomové, s nimiž spolupracují personalisté (plánování struktury pracovních sil, zvyšování kvalifikace), fyziologové, ergonomové, lékaři a bezpečnostní technici. Projednáním a schválením sociálního plánu se v SSSR zabývají rady sociálního plánování, v jejichž čele stojí ředitel podniku. Rady dbají na to, aby byla zajištěna maximální informovanost pracovníků a aby bylo zajištěno maximální uplatnění námětů a návrhů. Po schválení se sociální plán stává závaznou sociální normou.

Z psychologického hlediska hovořil o otázce sociálního plánování Jan Kučera z Vysoké školy ekonomické v Praze. Námětem jeho referátu byl jedinec jako východisko, předmět a cíl sociálního plánování. Uvedl dvě základní zásady psychologického přístupu k sociálnímu plánování: 1. zásada instrumentálního pohledu na pracujícího člověka a 2. zásada finálního přístupu k pracujícímu člověku. Obě zásady se nepopírají. Dobrymi a výkonnými pracovníky jsou lidé, jimž se práce organizuje, ale jimž se uspokojují i jejich potřeby a zájmy (nejen v oblasti pracovního výkonu, ale i v oblasti soukromého života). Oblast plánování byla doposud orientována jen na instrumentální sféru, avšak při prolínání obou sfér není možno plánovat a organizovat žádnou z nich, aniž by nebyla respektována i druhá. Psychologie musí dokázat a jiné vědy musí přijmout tezi, že lidské individuum je výchozím elementem pro sociální plánování. Co může psychologie poskytnout? Především údaje o parametrech, charakteristikách člověka, o jeho výkonu, vnímání, volní a citovém zatěžování (s čímž je spojena sociální odolnost), o motivaci lidského počínání, o vzniku lidských potřeb, zájmů, postojů, o demotivačním působení některých opatření (např. mzdového systému). Psychologie musí zjistit a stanovit, které stránky, vlastnosti, parametry je možno či nutno učinit součástí sociálního plánu. Pomůže nalézt cesty a prostředky uspokojení pracovníků (změny a úpravy pracovního prostředí, budování sociálních zařízení apod.). Profesiografické metody umožní předvídatí a program kvalifikačního růstu pracovníků. V jakém smyslu může být jedinec cílem sociálního plánu? Je třeba vycházet ze základních údajů o člověku, o jeho psychice, řídit se poučkami o dynamičnosti a neustálém pohybu lidského

jedince. Při rozhodování o lidském jedinci je nutný interdisciplinární přístup a je nutno vycházet z tohoto poznání: všechno sociální vychází z jedince, všechno sociální se k jedinci vrací.

Problematické zaměstnaných žen a významu sociálního plánování v této sféře věnovala svůj referát Jaroslava Bauerová z Vysoké školy ekonomické v Praze. Provedla dosti rozsáhlou analýzu zaměstnanosti žen v Československu, přičemž přednesla, že problémy žen se z okraje zájmu teoretiků dostaly v poslední době do popředí. V minulé době byla tato otázka částečně zastíněna jinými problémy, částečně byla považována v socialistické společnosti za vyřešenou. K oživení zájmu o tuto problematiku došlo na počátku šedesátých let. Konkrétní výzkumy například ukázaly, že ženy mají nižší platy, že jejich práce je méně společensky hodnocena, že málo žen zastává vedoucí funkce. V různých názorech na zaměstnanost žen se projevovaly dříve jasně maloměšťácké postoje. Problém nespočívá v tom, zda ženy budou pracovat, ale jak budou pracovat, za jakých podmínek. Úroveň vzdělání a kvalifikace žen je u nás vysoká, ale ženy jsou stále zaměřeny na tradiční ženské obory. Zaměření ženské vzdělanosti se promítá ve mzdách žen. Ženy ve funkcích stagnují nejen pro rodinné zatížení, ale i pro určitou konkurenci mužů a určitou ostýchavost žen. Muž je stále ještě považován za živitele rodiny a je lépe placen. Pracovní podmínky a prostředí nejsou často pro ženy vhodné. Na ženy není pamatováno například při konstrukci strojů. Problémy zaměstnanosti žen vyrůstají z mikrosféry i makrosféry. Většinou se očekává, že všechna řešení přijdou od vrcholných orgánů. Mělo by být v moci podniků, aby dlouhodobě plánovaly určitá opatření (např. otázky kvalifikace žen). Společenské vědy musí analyzovat všechny zjištěné problémy, shrnovat roztržité poznatky a napomáhat při rozhodování o tom, co řešit ihned a co později.

Blanka Filipcová z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV nazvala svůj referát *Sociální plánování a socialistická společnost*. Charakteristickým rysem současnosti je zaměření na budoucnost. Příčinu této orientace je možno nalézt v tom, že vědeckotechnická revoluce znamená znásobení zdrojů uspokojování potřeb a do popředí se dostávají otázky, k čemu použijeme těchto zdrojů. Čím více rostou materiálně technická základna společnosti, tím více roste počet alternativ, jaký má být člověk budoucnosti. Po určitém optimismu začátku šedesátých let zaznívá na Západě značně pesimistický tón. Odpověď na otázku, kde je nový člověk, je velice skeptická. G. Friedman říká: „Nový člověk se neobjevil, člověk je ovládán následky technického rozvoje.“ Považuje techniku a technický rozvoj za určující rozpor doby, typický pro všechny industriální společnosti. Právě zde je třeba ukázat na ideologickou stránku této problematiky, ukázat na to, že hlavní konflikt současného vědeckého světa je v rozdílném pojetí nového člověka. Podle západních vědců spěje vše — i v socialis-

tických zemích — ke konzumní společnosti. My však víme, že probíhá proces homogenizace socialistické společnosti, že se zmenšuje sociální distance — základ, který se musí projevit ve formování životního stylu. Jakou roli může mít volný čas při formování životního stylu? Pro většinu západních autorů je sféra volného času sférou sebe-realizace, což je protimluv Marxovy myšlenky humanizace lidské práce, která se má stát lidskou potřebou. Současný svět není jednodimenzionální. Hlavním problémem je rozvoj vědeckotechnické revoluce a budování základů pro to, aby byly vytvořeny různější styly našeho života.

Poslední dva referáty byly věnovány tvorbě životního prostředí z hlediska architektů. Zdeněk Lakomý z Ústavu krajinné ekologie ČSAV se zabýval vývojem životního prostředí v marxistickém pojetí, podle něhož v dějinném vývoji dochází ke změně kvantit v kvalitě. Člověk je tvůrce polidštěné přírody. Mění se dimenze vlivu člověka na přírodu a naopak. Stále se zkracují cykly mezi objevem a jeho zavedením do praxe. Dnešní umělé prostředí je novým světem, který se snaží napodobovat přírodu. Technika umožňuje člověku žít v úplně jiném prostředí, v němž by jinak nemohl existovat. Dřívější závislost sídla na přírodních zdrojích se stává překonaným anachronismem. Otevírají se nové otázky vztahu člověka a jeho prostředí. Zásadní rozpory člověka s vnějším světem nemohou být odstraněny jinak než sociálními přeměnami. Teprve společnost zbavená vykořisťování může zajistit rozvoj všech složek v oblasti biologických potřeb, makropotřeb, ale zejména ve sféře umělého životního prostředí. Vystavávají tyto otázky: 1. meze dalších možností a způsobů exploatace zdrojů; 2. hlavní směry možností a míra změn hmotného světa a jeho zpětného vlivu; 3. míra vlastní přizpůsobivosti člověka ke změnám podmínek prostředí; 4. společenské nástroje, které zajišťují, že prostředí bude odpovídat potřebám člověka.

E. Tošenovský z Útvaru hlavního architekta města Ostravy pohovořil o problematice životního prostředí na základě využití sociologických výzkumů města Ostravy. Uvedl řadu zkušeností z výzkumů v Ostravě, při nichž byla zjištěna řada negativních jevů. Ostrava byla zasažena všemi přeměnami v minulém století i po druhé světové válce. Projevují se zde vlivy vědeckotechnické revoluce a ukazuje se, že je třeba velké opatrnosti při rozmísťování velkých investic. Problém životního prostředí není možno řešit vytvořením krásného hlavního města, ale je třeba vytvořit i jiné krásné aglomerace, ať už jde o Ostravu, Plzeň či jiná města.

Před zakončením semináře se přihlásil o slovo Jaroslav Kupka z kanceláře předsedy ÚR ČS ROH. Prohlásil, že je možno jen uvítat iniciativu v informacích o teoretických poznatcích o sociálním plánování a že je žádoucí další podobné setkání. Péče o člověka musí být založena samotným hospodářským plánem. Zdroje a rezervy jsou právě v lidech, v tvůrčím lidském genu,

v aktivitě lidí. Tyto rezervy nejsou využity a dlouho budou nevyčerpatelné. Pokud jde o sociální plánování, nemůže jít o módu, o akci, ale o dlouhodobý proces, o vážnou seriózní práci, o vypracování systému řízení. Stranické ani odborové orgány se v budoucnu nemohou obejít bez sociálního plánování. Pro odbory je zvláštní význam v tom, že jejich funkce je těsně spjata s péčí o člověka, při níž jde o pozitivní ochranu základních ekonomických zájmů pracujících. Odborové orgány by měly spojit obsah kolektivních smluv se sociálním plánováním. V *Ústřední radě odborů* bylo zřízeno samostatné sociální oddělení v novém pojetí, bez charitativního poslání — nové teoreticko-analytické pracoviště.

Závěrečného slova se ujal Jaroslav Kohout. Zdůraznil, že hlavním smyslem semináře bylo rozšířit okruh informací o sociálním plánování a poučit se ze zkušeností Sovětského svazu. Potřeba sociálního plánování u nás je zatím větší než teoretická připravenost. V SSSR se zabývají těmito otázkami již sedm let. V čem je sovětská koncepce nová: 1. Dosud šlo o to zavést vědu do techniky, nyní jde o zavedení vědy do péče o člověka, což je spojeno se sociálním plánováním jako s každodenní skutečností. 2. Péče o člověka měla často prvek osvěťářský. Sovětská koncepce ukazuje, jak z osvětových výzev udělat položky plánu, pro každého závazné. 3. Sociální plánování volá po integraci všech faktorů, které se týkají lidí v každodenní práci. Nejde jen o jednotlivá opatření, ale o komplex všech opatření, přičemž je nutné stanovit pořadí důležitosti.

Libuše Lišková

Mezinárodní seminář sociologie medicíny, Berlín 1971

Ve dnech 4.—15. října 1971 se konal v Ziegenhalsu u Berlína (NDR) I. mezinárodní seminář o sociologii medicíny a zdravotnictví. Iniciátory svolání semináře byli: prof. Bogatyrev ze Sovětského svazu, prof. Winter z Německé demokratické republiky a prof. Gargov z Bulharska. Ve spolupráci s Institutem společenských věd (oddělení sociologie) při ÚV SED ho připravila a organizačně zabezpečovala Akademie pro další vzdělávání lékařů v NDR. Semináře se zúčastnily čtyřlenné až pětilenné skupiny z Bulharska, Československa, Maďarska, Polska a Sovětského svazu a 23členná skupina z Německé demokratické republiky. Účastníci semináře byli ze dvou třetin lékaři z oboru sociální medicíny (hygieny) a epidemiologie a z jedné třetiny sociologové a sociální psychologové, kteří pracují v oblasti medicíny a zdravotnictví. Československou delegaci tvořili 3 lékaři a 1 sociolog.

Cílem semináře bylo ujasnění těchto problémů:

1. některých koncepčních otázek;
2. významu sociologického výzkumu v medicíně a ve zdravotnictví;

3. významu výuky sociologie na institutech pro doškolování lékařů a na lékařských fakultách;
4. možností spolupráce v rámci socialistických zemí.

Ad 1) Východiskem k diskusi o některých koncepčních problémech sociologie medicíny a zdravotnictví byl referát prof. Hahna, ředitele oddělení sociologie v Institutu společenských věd při ÚV SED, a prof. Wintera, rektora Akademie pro další vzdělávání lékařů v NDR. Prof. Hahn se zaměřil hlavně na vývoj a postavení obecné sociologie, na její vztah k historickému materialismu, na problémy předmětu a významu empirických výzkumů v socialistické společnosti. Profesor Winter poukázal v retrospektivním pohledu na pronikání sociologie do medicíny a zdravotnictví v Německu, na vzájemný vztah sociologie a medicíny vůbec a zejména na vztah sociologie k sociální medicíně (hygieně) a epidemiologii v současné době. Z obou referátů a z diskuse vyplynuly tyto závěry:

- důsledně uplatňovat v marxistické sociologii historický materialismus, a to jako teoretické východisko i kritérium zevšeobecňování závěrů;
- podporovat rozvoj empirických výzkumů jako zdroj poznání a informací pro řízení společenských procesů a regulování sociálních vztahů;
- v zájmu přibližování se jednotě biologického a sociálního považovat pronikání sociologie do medicínské oblasti za nevyhnutelný a progresivní proces;
- považovat sociologii medicíny a zdravotnictví za hraniční disciplínu, kterou není možno konstituovat jako samostatný vědní obor v soustavě medicínských disciplín. Má sice relativně samostatný charakter, avšak rozvíjí se a vyučuje se v rámci sociální medicíny (hygieny);
- postavení sociální medicíny (hygieny) ve vztahu k sociologii medicíny a zdravotnictví je v současnosti prioritní. Je pravděpodobné, že rozvoj empirických výzkumů bude zvětšovat relativní samostatnost sociologie medicíny a zdravotnictví, nepřepokládá se však její osamostatnění. Naopak, tento rozvoj pravděpodobně povede ke stále větší spolupráci sociologů a lékařů a ke stále větší integraci sociologie a medicíny. Již dnes je potřebné považovat sociologii za specifickou, ale neoddělitelnou součást medicíny.

Ad 2) Jednotlivé delegace přednesly informativní referáty o stavu sociologických výzkumů ve svých zemích.

Bylo konstatováno, že ve většině zemí jsou vytvořeny velmi příznivé předpoklady pro výzkumy v oblasti medicíny a zdravotnictví. Vedle lékařů pracujících v sociální medicíně (hygieně) pracuje v této oblasti již poměrně velký počet sociologů a sociálních psychologů. Nejvýrazněji se to projevuje v Polsku a v NDR. V NDR například na každé katedře sociální hygieny je nejméně jeden sociolog. Na Institutu pro doškolování lékařů, na Humboldtově universitě v Berlíně a na universitě v Rostocku jsou na katedrách so-

ciální hygieny vytvořena dokonce oddělení sociologie medicíny a zdravotnictví. Tyto příznivé předpoklady se projevují i v poměrně velkém počtu ukončených a rozpracovaných empirických výzkumů v jednotlivých zemích. Bylo však poukázáno na to, že je rozpracováno příliš mnoho výzkumných úkolů, které jsou v jednotlivých zemích personálně a geograficky značně roztrženy. Tento stav je do určité míry podmíněn jednak nástupem relativně velkého počtu sociologů v druhé polovině šedesátých let do neznámé oblasti a snahou řešit všechny vyskytnuvší se problémy, jednak akutními potřebami medicíny a jejich atraktivností. Výjimkou v tomto směru je SSSR a částečně ČSR. Československá delegace přednesla na semináři koncepci a některé dílčí výsledky výzkumu profese obvodního lékaře. Toto vystoupení vzbudilo značnou pozornost. Oceněním práce našich výzkumných pracovníků v této oblasti byla skutečnost, že se stali koordinátory dvou z pěti tematických okruhů navržených pro mezinárodní spolupráci.

Potřeby a možnosti socialistického zdravotnictví umožňují a přímo si vynucují soustředění sil na řešení klíčových problémů. V diskusi se ukázalo, že potřeby rozvoje medicíny a zdravotnictví jsou si v jednotlivých zemích natolik podobné, že je nejen možné, ale i žádoucí řešit některé klíčové otázky společně v rámci zemí socialistické soustavy.

Závěrem k této části programu účastníci semináře posoudili závažnost jednotlivých úkolů a navrhli řešit formou spolupráce v rámci zemí socialistické soustavy pět nejrozpracovanějších a neaktuálnějších okruhů. Pro jednotlivá témata byla určena koordinační pracoviště a bylo doporučeno ministerstvům zdravotnictví jednotlivých zemí zadat navrhovaná témata do svých výzkumných plánů. Současně bylo dohodnuto vytvořit na Institutu pro doškolení lékařů ve Varšavě středisko pro vzájemnou výměnu informací ze všech oblastí týkajících se problematiky sociologie medicíny a zdravotnictví.

Základní tematické okruhy vybrané pro mezinárodní spolupráci:

1. Sociomedicínský výzkum soustavy zdravotnických služeb se zvláštním zřetelem na práci obvodního lékaře.
Koordinační centrum: ČSSR, Ústav sociálního lékařství a organizace zdravotnictví v Praze.
2. Sociálně hygienické a sociologické faktory při přijímání do nemocnic.
Koordinační centrum: NDR, Akademie pro doškolení lékařů v Berlíně.
3. Motivace volby povolání lékaře — organizátora zdravotnictví.
Koordinační centrum: SSSR, Ústav pro další vzdělávání lékařů v Moskvě.
4. Zdravotní povědomí obyvatelstva a jeho determinanty.
Koordinační centrum: BLR, Ústav pro další vzdělávání lékařů v Sofii.
5. Žena a lékařské povolání.
Koordinační centrum: ČSSR, Institut pro

další vzdělávání lékařů a farmaceutů v Bratislavě.

Ad 3) Výuce sociologie se věnovala na semináři menší pozornost než problémům výzkumné práce. Z referátů, diskuse a písemných materiálů vyplynulo, že na lékařských fakultách a institutech pro další doškolení lékařů se přednášejí některé problémy sociologie v rámci osnov sociální medicíny (hygieny). Na lékařských fakultách je sociologická problematika přednášena v Bulharsku, Maďarsku, Polsku a NDR. V NDR je ve třetím ročníku studia medicíny zařazen speciální kurs marxistické sociologie v rozsahu 40 hodin. Jsou přednášena tato témata:

1. marxisticko-leninská sociologie jako věda (význam pro poznání, lékařskou vědu a zdravotnictví);
2. sociologická analýza společnosti;
3. socialistický kolektiv;
4. determinace sociálního chování;
5. vybrané metody;
6. nemocnice a poliklinika jako sociální organizace;
7. vedení lidí ze sociálně psychologického hlediska;
8. sociologické problémy vztahu lékař — pacient;
9. socialistická rodina jako sociální instituce;
10. sociální chování a sexuální chování;
11. žena v socialistické společnosti;
12. k sociologii dětí a mládeže;
13. problémy starých lidí;
14. socialistický způsob života se zřetelem na volný čas a udržení zdraví.

Ad 4) V zájmu prohloubení další spolupráce se všichni účastníci dohodli, že

- a) bude rozvíjena systematická výměna informací v oblasti výzkumných programů, metodik a dosažených výsledků výzkumů;
- b) bude realizována spolupráce v oblasti vytčených společných výzkumných úkolů;
- c) budou vydávány společné sborníky;
- d) budou organizovány pravidelné semináře za účelem vzájemných informací a výměny zkušeností;
- e) bude vytvořen *Výbor pro sociologii medicíny a zdravotnictví v socialistických zemích*;
- f) v roce 1973 se bude konat další seminář v Budapešti nebo v Bratislavě.

Závěry účastníků semináře jsou pochopitelně jen určitými návrhy, jejichž realizace závisí na souhlasu jednotlivých ministerstev zdravotnictví a na jejich spolupráci v rámci RVHP. Němečtí hostitelé se zavázali informovat své ministerstvo zdravotnictví, které se oficiálně obrátí na ministerstva zdravotnictví jednotlivých zemí, aby odsouhlasila, popřípadě modifikovala dohodnuté návrhy. Teprve po kladném vyjádření jednotlivých ministerstev se stanou návrhy a doporučení závaznými pro zúčastněné země. Lze předpokládat, že návrhy budou schváleny, protože vyjadřují klíčové problémy a odpovídají společným potřebám rozvoje a spolupráce v oblasti zdravotnictví. Realizace návrhů by pod-

statně prohloubila spolupráci v této oblasti a přispěla by k zefektivnění sociologického výzkumu v oblasti medicíny a zdravotnictví.

Dušan Provazník

Aplikovaná sociologie ve stavebnictví

1. Několikaletý rozvoj sociologie v naší společnosti se do společenské praxe, zvláště její hospodářské sféry, promítá nejvýrazněji prostřednictvím výsledků aplikovaných sociologických průzkumů — řekli bychom „užité sociologie“.

Cetnost, kvalita a efektivita působení podnikových sociologů a pracovišť společenskovedního aplikovaného výzkumu, jež jsou v přímém spojení s hospodářskou praxí, tu má zcela bezprostřední vliv. Přesto právě oblast aplikovaného výzkumu je podle našeho názoru poznamenána poměrně malým zájmem sociologické obce jako celku.

To vše nás vedlo k tomu, že jsme se v rámci jednoho odvětví našeho národního hospodářství pokusili vytvořit práci, která je podle našeho názoru nutným prvním krokem alespoň k částečnému překlenutí poměrně značné roztržitéstnosti sociologické práce v ekonomické praxi. Měla by přispět k racionalizaci empirickovýzkumné činnosti v naší ekonomice a vytvořit tak předpoklady pro využití již existujících sociologických průzkumů jak pro praktickou aplikaci, tak i pro základní sociologický výzkum.

2.1. Sociologická práce je v mnoha resortech naší ekonomiky relativně značně rozsáhlá. Resortní výzkumné a vývojové ústavy, generální ředitelství i samotné podniky realizovaly svými vlastními, nebo externími silami řadu výzkumů, průzkumů a studií sociologického charakteru. Sociologové i někteří významní představitelé hospodářské praxe si začínají uvědomovat nutnost určité syntézy dosavadních poznatků a jejich vyhodnocení z hlediska aplikovatelnosti jak v dalším zkoumání, tak v ekonomice.

Jednou z cest k takové syntéze poznatků aplikovaného výzkumu je sekundární analýza existujících sociologických průzkumů a studií realizovaných v celém našem národním hospodářství. Z metodologického i praktického technického hlediska považujeme za vhodné a efektivní vytvoření určité centrální metodiky této sekundární analýzy problémových okruhů, které sociologie řeší v jednotlivých hospodářských resortech.

2.2. Vedle centrálního pracoviště základního výzkumu zaměřeného na určitý problémový okruh (např. na mobilitu, motivaci apod.) bychom považovali za účelné vytvořit v jednotlivých resortech týmy pracovníků, které by tuto sekundární analýzu prováděly za příslušný resort podle jednotné metodiky. Při kterých resortech taková pracoviště, týmy nebo jednotlivce vyčlenit, je otázkou, jak metodologickou, tak technickou.

Z metodologického hlediska by základním kritériem měl být určitým způsobem definovaný charakter výroby a práce převládající

v daném odvětví. Pak by mohlo být určitým východiskem např. toto členění: těžba, zemědělství, stavebnictví, těžké strojírenství, lehký průmysl, chemie, doprava. Technické hledisko předpokládá rekognoskaci terénu v jednotlivých resortech přinejmenším v těchto směrech: existence — neexistence centrálního sociologického pracoviště v resortu; jeho možnosti provádět v resortu sekundární analýzu sociologických výzkumů; stupeň pokrytí „sociálního pole“ určitého resortu sociologickým zkoumáním.

2.3. Jedním z resortů, ve kterém by měla být taková analýza provedena, je stavebnictví. Zaměstnává okolo 10⁶ obyvatelstva v produktivním věku, vykazuje enormně vysokou míru fluktuace pracovních sil, sociální struktura pracovníků má svá výrazná specifika, atd. Charakter výroby a práce, zvláště ve stavební výrobě, určuje řada determinant, které v sociologickém přístupu tvoří ze stavebnictví systém svého druhu. Nejen tedy z hlediska tradiční typologie ekonomických sektorů — kde stavebnictví je na rozhraní mezi primárním a sekundárním sektorem, ba někdy je přiřazováno k sektoru terciárnímu¹ — ale i ze sociologického hlediska jde o „nezařaditelný sociální fenomén“.

2.4. Ze zmíněných technických hledisek, které je podle našeho názoru třeba respektovat při sekundární analýze prací z oblasti „užité sociologie“, jsme — vzhledem k situaci ve stavebnictví (existence centrálních výzkumných a vývojových institucí, relativně postačující technické možnosti pro realizaci sekundární analýzy) — přistoupili ke sběru informací o sociologických průzkumech uskutečněných v tomto odvětví. Výsledkem této práce je soubor anotací zahrnujících převážnou většinu sociologických prací prováděných resortními vývojovými ústavami,² pracovníky generálních ředitelství, pokud jsou na těchto institucích evidovány a archivovány. Jde tedy o přehled průzkumů realizovaných v letech 1965 až 1971, který může být doplňován záznamy o pracích archivovaných v podnicích a o pracích nejnovějších.

3.1. Při tvorbě metodiky tohoto sběru a anotací jsme vycházeli z několika základních předpokladů. Prvním předpokladem bylo, že sociologické průzkumy jsou centrálně evidovány a archivovány. Tento předpoklad se ukázal jen jako částečně správný. Na generálních ředitelstvích podniků stavební výroby a výroby stavebních hmot jsou evidovány a archivovány (organizačně značně roztržité) obvykle jen větší sociologické průzkumy prováděné v rámci celého oboru nebo několika podniků oboru. Ani tato evidence však není důsledná. Proto bude nutné při sběru materiálů pro sekundární analýzu dovést tento sběr až do úrovně podniku.

Dále jsme arbitrárně stanovili období, v kterém budeme sociologickou produkci ve stavebnictví sledovat. Za dolní hranici jsme zvolili rok 1965, protože tímto rokem

¹ Clark C., *The Conditions of Economic Progress*, Macmillan & Co., London 1957.

² Ústav ekonomiky a organizace stavebnictva,

Bratislava, Ústav racionalizace ve stavebnictví, Praha.

„Obsahový blok“	Rok						Celkem
	1965	1966	1967	1968	1969	1970	
I. Fluktuace	5	4	6	2	1	6	24
II. Vedoucí	—	2	1	3	2	3	11
III. Učení	—	—	2	2	2	—	6
IV. BOZ*	—	—	2	1	—	—	3
V. „Výkon“**	1	5	5	3	2	4	20
VI. „Monografie“	1	4	6	—	—	2	13
Celkem	7	15	22	11	7	15	77
Z toho:							
ČSSR***	1	—	1	4	4	5	15
ČSR	5	6	11	3	1	7	33
SSR	1	9	10	4	2	3	29

Vysvětlivky k tabulce:

* bezpečnost práce a ochrana zdraví

** „výkon“ — souhrnný termín označující průzkumy zabývající se výkonem pracovníků, jeho jednotlivými atributy a bezprostředními determinantami

*** ČSSR — jde o práce, které svým záberem zasahují do obou republik.

de facto sociologická práce ve stavebnictví začíná. Považujeme-li četnosti průzkumných prací, které jsou prováděny v podnicích a výrobně hospodářských jednotkách, za určitou míru společenské objednávky v oblasti „užitě sociologie“, vidíme, že tato společenská objednávka roste hlavně v letech 1966 a 1967. Svou roli zde ovšem mohla sehrát i dobová módnost sociologie. Rok 1968 a zvláště rok 1969 představují období stagnace sociologické produkce, která je do určité míry překonána v roce 1970. Naše šetření, které zahrnovalo i evidenci a anotování jiných než sociologických prací týkajících se člověka v pracovním procesu, zjistilo i zde obdobný trend.

3.2. Sociologická produkce je nejčilejší v oborech stavební výroby, poměrně malá je v průmyslu výroby stavebních hmot (s výjimkou pracoviště sociologie a psychologie při GR CEVA Radotín). Nejvíce materiálů pro sekundární analýzu sociologických problémů tak můžeme získat z té oblasti lidské pracovní činnosti, kterou bychom mohli nazvat „typickým stavebnictvím“ s jeho specifickým charakteru výroby a práce. Ze stavební výroby byly získány údaje o 55 průzkumech, z průmyslu stavebních hmot o 22 průzkumech.

Příčiny tohoto stavu mohou být různé. V každém případě jde však o skutečnost v jistém smyslu překvapivou. Teoretické předpoklady i předpoklady plynoucí ze zkušenosti již provedených sociologických šetření jsou totiž podstatně příznivější pro sociologická zkoumání ve výrobě stavebních hmot, to jest ve výrobě, která má charakter výroby průmyslové. Větší orientace sociologických zkoumání ve stavebnictví na problematiku stavební výroby (tj. větší frekvence průzkumů, pro něž je daleko užší teoretické i metodologické zázemí než pro zkoumání

průmyslové výroby) svědčí o výraznějším vědomí potřeby sociologických šetření ve stavební výrobě. Zároveň je tato orientace významná i jako narůstající zdroj informací o sociální entitě sui generis, jež snad v budoucnu vyústí v ucelenější podklad pro konstituování dílčí sociologické disciplíny — sociologie stavebnictví.

3.3. Pro potřeby anotování a kategorizace prací jsme arbitrárně stanovili „obsahy“ prací v operacionalizované podobě. Na základě této operacionalizace jsme práce zařadili do určitých kategorií — „obsahových bloků“, tj. podle druhů společenských jevů, kterými se sumarizované průzkumy zabývají.

V tabulce uvádíme vyjmenované „obsahové bloky“.

1. Získali jsme je operacionalizací předpokládaného obsahu prací a kategorizací těchto obsahů. Pro sběr jsme použili všech prací zabývajících se „lidským činitelem“ ve stavebnictví, tj. prací zahrnujících podstatně širší okruh než pouze sociologická šetření. Operacionalizace sloužila hrubému excerpcování prací a jejich anotování.
2. Druhým krokem bylo vyčlenění sociologických průzkumů.
3. Výchozí kategorizaci jsme redukovali na kategorizaci relevantní pro zařazení sociologických prací (vyřazením „obsahových bloků“ reprodukce pracovních sil, fyziologie, pracovní prostředí, ergonomie, personalistika; vyčleněním skupin prací o vedení a vedoucích z „obsahového bloku“ „výkon“; vytvořením kategorie „monografie“). Zcela nepokryta zůstala obsahová oblast „péče o pracující“. Jisté dodatečné úpravy metodiky jsme museli provést v „obsahovém bloku“ „výkon“, který se ukázal jako značně heterogenní. V další práci počítáme s jeho jemnější kategorizací.

4.1. Jednou z nejvýznamnějších otázek řešených aplikovaným sociologickým výzkumem ve stavebnictví je problematika fluktuace dělníků. Společenská objednávka těchto průzkumů je značná v obou republikách. Význam řešení otázek fluktuace pro hospodářskou praxi nám naznačuje nejen vysoká četnost prací zaměřených meritorně na tento problém, ale i skutečnost (zjištěná anotováním prací podle výchozí metodiky), že problémů fluktuace pracovníků se dotýkají i práce zařazené v jiných „obsahových blocích“, především v bloku „monografie“ (VI) a některé práce z bloku „výkon“ (V).

Druhým významným problémem, který sociologické výzkumy ve stavebnictví řeší, je otázka vedoucího (II), především mistra, jeho postavení a autority. Tato problematika je předmětem sociologických průzkumů realizovaných zvláště slovenskými VĚJ a podniky. Ve výrobě stavebních hmot byl uskutečněn reprezentativní výzkum mistra pro jeden obor této výroby v rámci českých zemí. Problém mistra je stejně jako problém fluktuace jedním z mála významných témat zpracovávaných v „monografiích“ a v některých pracích z „obsahového bloku“ „výkon“.

4.2. V dosavadní sociologické produkci ve stavebnictví — a vzhledem k tomu, že jde o aplikovaný výzkum, tedy i ve společenské objednávce — zaujímají nejvýznamnější místo problémy fluktuace dělníků a jejich bezprostředního řízení a vedení. Provedli jsme další dílčí krok k obsahové analýze studiím těchto prací s cílem jednak získat sumu informací o těchto okruzích, jednak na základě empirického materiálu vypracovat metodiku sekundární analýzy. Již v dané etapě se ukazuje značná obtížnost této sekundární analýzy na jedné straně a nutnost diferenciacie metodik sekundární analýzy prací podle jejich obsahového zaměření na straně druhé. Sekundární analýza prací o mistrovi bude nutně zaměřena spíše kvalitativně, zatímco sekundární analýza průzkumů o fluktuaci může v podstatně větší míře užívat i kvantifikačních procedur matematické statistiky.

4.3. Velmi málo bylo dosud vykonáno v aplikované sociologii (měřeno počtem prací) v řešení otázek bezpečnosti práce a ochrany zdraví, v otázce učňů, jejich náboru a postavení, životního stylu, systému výuky. atd.

Značně heterogenní je „obsahový blok“ „výkon“. Jeho další členění není v této etapě funkční. (Bude-li dotažen sběr materiálu do úrovně podniků, pak bude toto členění nut-

né.) Zahrnuje totiž průzkumy zaměřené na motivaci dělníků a sociologické problémy produktivity práce (1 práce), na vztahy k vedení, spokojenost s prací, s odměňováním, s řízením, na informovanost pracovníků, adaptaci vysokoškoláků a středoškoláků (2 práce), adaptabilitu na změnu výrobního programu (1 práce), důsledky pětidenního pracovního týdne (1 práce), zaměstnanost žen (2 práce), využívání pracovní doby (2 práce), pracovní skupiny (1 práce) atd.

Jde tedy o průzkumy, které se zaměřují na mnohé významné problémy stavebnictví. Nejvýznamnější z nich (avšak ojedinelé) jsou výzkum pracovních skupin a sociálně psychologické šelření týkající se motivace dělníků. Sekundární analýzu tohoto materiálu o „výkonu“ jsme však neprováděli, i když může poskytnout řadu informací k problémům vedoucího, fluktuace a dalších.

4.4. Zcela postrádáme sociologické výzkumy řady otázek významných jak z hlediska hospodářské praxe, tak z hlediska základního a aplikovaného sociologického výzkumu. Jde např. o sociologické průzkumy zdrojů pracovních sil a získávání pracovníků, sociálních aspektů podnikové organizace, sociologických aspektů péče o pracující, životního stylu a volného času, vertikální mobility, postavení a autority předáka atd.

„Obsahový blok“ „monografie“ (VI) tvoří zvláštní případ. Zařadili jsme sem práce, které řeší v té nebo oné míře komplexnosti problémy sociálního systému na relativně omezeném objektu zkoumání (na pracovní skupině, dílně, menším závodě). Zabývají se především otázkami fluktuace, interpersonálních vztahů, postojů dělníků k práci, k vedení, k mistrovi atd. Tyto práce mají vesměs poměrně nízkou metodologickou úroveň (pomineme-li špičkový výzkum kolektivu Sociologického ústavu v roce 1966 v Prachovických cementárnách).

5. Pokusíme se zde o rámcové metodologické hodnocení excerpovaných průzkumů. V tomto hodnocení vycházíme ze studia základních prací o fluktuaci, mistrovi, motivaci a z monografií.

Přesnější metodologické a obecně teoretické vyhodnocení anotovaných prací je v možném rozsahu této informace nerealizovatelné. Vzhledem k existenci poměrně široké škály metodických postupů užitých v podchycených průzkumech může být naše hodnocení jen globální a nevztahuje se tedy na každou jednotlivou práci. Zvláště pak ne na příklady vybraných prací uvedené v poznámce.³

³ Příklady vybraných prací:

Bulák, J., *Pracovní motivácia robotníkov v stavebnej výrobe*, ÚEOS, Bratislava 1969
Gabašová O., *Pravomoc, autorita, postavení a aspirace mistra*, OR CEVA 1970 (interní materiál)
Havlík R., *Racionalizační opatření*, Prefa Sučany, ÚRS 1970 (interní materiál)
Hončík M., Sabacký M., *Průzkum vybraných kategorií dělníků n. p. Montované stavby k některým otázkám stabilizace a fluktuace*, Montované stavby n. p. Praha 1970 (interní materiál)
Chlumský V. a kol., *Sociální pozice a role řídícího pracovníka v socialistickém stavebním podniku*, ÚEOS, Praha 1969
Křížová E., *Sociologický výzkum příčin fluktuace dělníků ve VĚJ Stavební závody Praha, Stavební*

závody Praha 1965 (interní materiál)
Magala J., *Pracovní mobilita a stabilizácia robotníkov stavebnej výroby*, ÚEOS Bratislava 1969.
Magala J., *Sociologické problémy pracovních skupin v stavebnej výrobe*, ÚEOS Bratislava 1971
Prudký L., *Faktory vlivu na produktivitu práce ve stavební výrobě ve světle názorů pracovníků vybraných podniků*, ÚRS 1970 (interní materiál)
Růžička I., *Průzkum motivací a stabilizačních faktorů u pracovníků cihlářského oboru*, Čsl. cihlářské závody, Brno 1970 (interní materiál)
Růžička R. a kol., *Sociologický průzkum podmínek stabilizace dělníků hlavní stavební výroby ostravských podniků Pozemního stavitelství*, Pozemní stavitelství, GR Ostrava 1965 (interní materiál)
Člověk v závodě. Studie CSAV č. 3, SÚ CSAV 1968

Obtížnost vyhodnocování výzkumů, které jsme měli k dispozici, je dána nejen růzností jejich cílů, použitých metod, místa a času průzkumu, odborné úrovně autorů průzkumů, ale i tím, že průzkumné práce se provádějí vesměs se sociotechnickými záměry, což někdy svádí k plochému empirismu. Často chybí metodologická a obecně teoretická část zprávy, takže je v podstatě vyloučeno sledovat postup autorů, pokud jde o operacionalizaci teoretických východisek a ověřování stanovených hypotéz. Jen výjimečně jsme se např. setkali s předvýzkumem. To platí někdy i pro výzkumy, které představují ve svých okruzích špičkové práce.

Míra reprezentativnosti vzorků, které byly podrobeny zkoumání, je v řadě případů těžko ověřitelná. Obvykle je vzorek reprezentativní tehdy, jde-li o práci více či méně monografického charakteru, takže získané poznatky prakticky nelze zobecňovat. Z procedur je ve výzkumech nejčastější procedura monografická a statistická. Využívání monografické procedury klade na odborné a osobnostní zázemí výzkumníků a na jejich zkušenosti s výzkumnou prací vyšší nároky, než mohli někdy splnit. Statistická procedura a její využívání jsou poznamenány nedostatečným zvládnutím možností, které tato procedura nabízí. Je např. použito třídění prvního stupně bez jakéhokoli sledování korelací. Metodologická a teoretická nepřipravenost se projevuje i v přípravě dotazníků a podkladů pro standardizované a polostandardizované rozhovory. Pochopitelně, že nedostatky v etapě přípravy sběru informací se odrážejí i v etapě zpracovávání získaných údajů. Je poměrně častým jevem, že výzkumníci považují za průkazné samotné uvedení četností z třídění prvního stupně a ponechávají je bez komentáře.

Uvedené nedostatky se logicky musí projevit i v sociotechnických návrzích. Zde jsme u jednoho z kořenů možné vážné diskreditace sociologie jak v očích vedoucích hospodářských pracovníků, tak i v očích respondentů, podrobených ne zcela kvalifikovanému výzkumu, případně i jeho důsledkům v praxi. 6. Oblast aplikované sociologie zůstává u nás doposud v podstatě stranou zájmu základního sociologického výzkumu, a navíc jednotlivé části i pracoviště aplikovaného sociologického výzkumu zůstávají v izolaci, bez informací někdy i o velmi blízkém výzkumném úsilí v jiných oblastech společnosti. Přitom, jak ukazují uvedené údaje ze stavebnictví, existuje již relativně vysoký počet realizovaných šetření.

První krok k překonání naznačených rozporů vidíme v rozpracování metodiky, která by umožnila shromáždit základní údaje o dosud provedených sociologických šetřeních v oblasti aplikovaného sociologického výzkumu. Domníváme se, že jak pro potřeby základního výzkumu, tak pro potřeby hospodářské praxe je vhodné se pokusit o unifikaci této metodiky a položit tak základy k dopracování a ověření (rovněž unifikované) metodiky sekundární analýzy.

Pokusili jsme se o vypracování takové me-

todiky pro sběr a sekundární analýzu výsledků aplikovaného sociologického zkoumání v jednom odvětví národního hospodářství.

Postup práce byl tento:

1. Na základě teoretických předpokladů a rámcového přehledu o možných okruzích sociologického zkoumání ve stavebnictví jsme vytvořili metodiku (včetně kategorizace) pro sběr informací o sociologických šetřeních konaných v tomto odvětví v určitém časovém období. Metodika byla propracována tak, že ji mohl používat i zaškolенý technický pracovník, nejen odborník-sociolog. Tuto skutečnost považujeme za poměrně důležitou pro případ realizace podobné činnosti i v dalších odvětvích národního hospodářství.

2. Na základě shrnutí a přehlednutí prací pomocí uvedené metodiky jsme provedli jejich anotování.

3. Na základě metodiky zařazení prací podle jejich hlavního obsahového zaměření jsme získali přehled o pokrytí terénu průzkumy.

4. Po seznámení se s většinou prací z nejfrekventovanějších obsahových okruhů jsme provedli jejich povšechnou metodologickou analýzu.

5. Ve stadiu rozpracování je metodika sekundární analýzy získaných prací a rovněž jejich sekundární analýza.

Předkládáme podrobnější informaci o tomto postupu a některých jeho výsledcích s tím, že ji chápeme jako jednu z možných variant řešení problematiky, kterou lze považovat za vysoce aktuální. Konečným cílem by pak podle našeho názoru mělo být dosažení toho, aby podobné, nebo na jiných základech vytvořené postupy byly trvalou součástí práce sociologických pracovišť i pracovišť hospodářské praxe.

R. Havlík — L. Prudký

K problematice tvorby programů pro statistické vyhodnocení sociologických dat

Výsledkem extenzivního rozvoje sociologie v uplynulém desetiletí u nás byla mimo jiné i exploze programů pro samočinné počítače, jež měly výzkumníkům usnadnit zpracování dat z empirických výzkumů. Informovanost o nich je mezi sociology zatím stále ještě nedostatečná, stejně tak jako jejich využívání v širším měřítku. Okruh uživatelů těchto programů obvykle nepřesahuje rámec pracovišť, jež se na jejich vzniku podílela. Takřka neproveditelnou se stala možnost výměny již hotových a prověřených programů mezi jednotlivými výpočetními středisky a sociologickými pracovišti. Nenalou daň splácíme i přepestré paletě samočinných počítačů u nás užívaných.

Jedno z nadějných řešení obdobné situace ve Spojených státech představuje systém SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*).

Minulost SPSS

SPSS jako systém programů představuje souhrn prací, jež započaly v červnu 1965. D. Bent a N. Nie, v té době ještě studenti

Stanfordské university, se seznámili s řadou programů na zpracování hromadných dat ze sociálních oblastí. Všechny programy však měly ve svém souhrnu vadu — každý měl vlastní koncepci, syntaxi a často i odlišný programovací jazyk, což vše vedlo k nepřiměřeným časovým nákladům na zaučení uživatelů. Tyto potíže na jedné straně a skutečnost, že v té době již v USA existovalo několik programových systémů na statistické zpracování dat, například ALPSTATPACK na universitě v Albertě, DATA TEXT na Harvardu, BMD na Kalifornské universitě atd., byly stimulem k vypracování systému SPSS.

Cílem autorů bylo vytvoření takového integrovaného systému na zpracování a statistické vyhodnocení hromadných dat, který by umožňoval získat pracovníkům společenských věd přehled a kontrolu i nad touto fází sociologického výzkumu. Základní verze SPSS byly vyvinuty na počítačích třetí generace IBM 360 (v počátcích IBM 7090) a CDC 6000. Programovacím jazykem byl Fortran IV, což usnadnilo případný přepis systému SPSS na počítače čtvrté generace. Patronát nad rozrůstajícím se autorským kolektivem v této počáteční fázi (za jejíž ukončení lze považovat vydání 350stránkové práce Nie Norman H., Bent Dale H., Hull C. Hadlai, SPSS — *Statistical Package for the Social Sciences*. New York, Mc Graw-Hill Book Co., 1970) měly *Department of Political Science at Institute of Political Studies* ve Stanfordu.

Obsah SPSS

Kritériem pro výběr jednotlivých statistických charakteristik zahrnutých do SPSS byla jejich použitelnost v každodenní společenskovo-vědní praxi. Z hlediska struktury systému SPSS představují statistické procedury samostatné subprogramy. Pořadí, v jakém budou nyní prezentovány, odpovídá funkci konkrétních dat.

a) Jednorozměrná frekvenční rozložení, měření středních hodnot a rozptylu.

Charakteristiky rozložení lze obdržet zadáním procedur CONDESCRIPTIVE, CODEBOOK a MARGINALS. Všechny tři subprogramy tisknou kromě rozložení i průměr, módus, minimum, maximum, rozptyl a směrodatnou odchylku. CODEBOOK navíc tiskne i histogramy.

b) Tabulka vyjadřující vztahy mezi dvěma a více proměnnými.

SPSS má dvě procedury CROSSTABS a FASTABS kterými lze získat dvourozměrnou tabulku a neparametrické statistické charakteristiky pro měření souvislosti dvou proměnných. Dvourozměrná tabulka obsahuje absolutní četnosti, relativní četnosti řádků, sloupců a celkové četnosti. Statistické charakteristiky jsou u nás méně známy a používány. Kromě chí-kvadrátu to jsou Cramérovo V, Kendallovo tau, gamma statistika a Somerovo D. Vícerozměrné tabulky se převádějí na sérii dvourozměrných. FASTABS

však počítá výrazně rychleji, neboť zpracovává data pouze numerické povahy.

c) Korelační analýza pro dvě proměnné.

K výpočtu korelačního koeficientu lze užít dvou subprogramů: I. PEARSON CORR — určený pro kardinální proměnné s normálním rozložením — a II. NONPAR CORR — počítá Spearmanův nebo Kendallův koeficient pro ordinální proměnné (popř. oba). Oba subprogramy tisknou kromě výsledného korelačního koeficientu i jeho statistickou hladinu významnosti a počet jednotek, ze kterých je koeficient počítán.

d) Vícenásobná korelace a regrese.

Procedury se vyvolávají PARTIAL CORR a REGRESSION. Vstupem mohou být jak sebraná data, tak i matice korelačních koeficientů z předchozího výpočtu PEARSON CORR nebo NONPAR CORR. Tisk prvního subprogramu obsahuje parciální korelační koeficienty, jejich hladiny významnosti a velikost počítaného souboru. Lze také získat korelační matici, průměry a směrodatné odchylky. Výstup procedury REGRESSION obsahuje seřazení proměnných zahrnutých v regresi určitého stupně, koeficienty v regresních rovnicích s hladinou významnosti.

e) Guttmanova škála a faktorová analýza.

Ze složitějších statistických technik umožňuje SPSS použití procedur GUTTMAN SCALE a FACTOR. Guttmanova škála se počítá Goodenoughovou technikou. Mimo základní formy tisku, obsahující procenta, chyby a škálovací typ, může uživatel obdržet i koeficient reproducibility, minimum marginální reproducibility, procentová zlepšení a koeficient škálovatelnosti. Všechny tyto charakteristiky pomohou výzkumníkovi určit kvalitu škály. Vstupem subprogramu FACTOR mohou být sebraná data, ale také korelační nebo faktorová matice. Faktory se počítají metodou hlavních komponent (s iterací nebo bez ní), alfa faktorováním, Rao-vým kanonickým faktorováním nebo obrazovým faktorováním. Rotace se provádí těmito postupy: varimax, equimax, quartimax a několika šikmými rotacemi.

Kromě výše uvedených subprogramů obsahuje systém SPSS i procedury, jež s ohledem na zpracování dat konkrétního sociologického výzkumu jsou neméně důležité a používané: úprava chybějících údajů, překódování dat, transformace proměnných (podmíněná nebo nepodmíněná), vzorkování, třídění a vážení dat atd.

Současnost SPSS

Od vydání příručky nastala výrazná invaze SPSS systému do světa. Jen verze pro počítač IBM 360 se v současnosti užívá v 94 výpočetních střediscích, z toho v pěti evropských (Skotsko, NSR, Francie, Holandsko a Itálie). Dostupné jsou však již i verze pro počítače CDC 6000, 3300 a 3600 a Univac 1108. Před dokončením jsou úpravy pro počítač RCA SPECTRA 70, PDP-10, Burroughs 6500, ICL a Siemens. Práce na rozvoji SPSS systému neskončila a pokračuje třemi směry: 1. při-

dáváním nově vytvořených procedur, 2. zlepšováním existujících subprogramů a 3. opravami v manuálech a hotových programech. Je samozřejmé, že jednotliví uživatelé SPSS jsou o všem novém náležitě informováni. Norman Nie, Hadlai Hull a Dale Bent se svými spolupracovníky jsou nyní podporováni *National Opinion Research Center, Computation Center* na universitě v Chicagu a *Vogelback Computing Center* na Northwestern University, která se zejména stará o transkripci systému SPSS na konkrétní počítače.

Hodnocení SPSS

Jakkoli je hodnocení SPSS systému předčasné a hlavně praktickými zkušenostmi málo podložené, přesto nám snad poskytne souhrnný obraz o jeho nejdůležitějších rysech.

1. SPSS se snaží v maximální míře o aktivní zapojení sociologa do procesu zpracování dat. Tím by se mohl výzkumník dostat na cestu zevrubného a postupného vyhodnocení sebraného materiálu. Lze předpokládat, že uvedený způsob práce by poskytoval mnoho cenných informací o vztazích mezi proměnnými, které se a priori nepředpokládaly. Styk badatele s počítačem zprostředkují děrné štítky, pro jejichž úpravu v podstatě platí specifikace SPSS, Fortranu IV a počítače.

2. Již současný stav SPSS systému umožňuje volit a zkoušet adekvátní statistické postupy při vyhodnocování sociologických výzkumů. Přitom je odůvodněný předpoklad (s ohledem na neohrazenost obsahu systému a intenzitu nadále pokračující práce), že v tomto směru bude SPSS stále bohatší.

3. Grafická úprava výsledků je velice přehledná, takže je lze předložit kterémukoli sociologovi bez ztrátového vysvětlování specifičnosti.

4. SPSS je možno zavádět jen na nejvýkonnější samočinné počítače současnosti, což na druhé straně přispívá k jeho efektivnímu využití.

5. Soudě podle ohlasu sociologických pracovníků v mnoha zemích, má systém SPSS příležitost překonat teritoriální hranice svého vzniku a díky svým kvalitám se stát takřka celosvětovým rozšířeným nástrojem na zpracování informací ze společenské skutečnosti.

Na druhé straně však vyvstávají otázky, budou-li sociologové schopni a ochotni zvládnout způsob zadávání příkazových a data popisujících štítků (popřípadě jejich děrování), nebude-li v daném okamžiku fixní obsah SPSS výzkumníkům bránit v tvořivějším zpracování dat či zda systém nepřinese plytkost, rutinérské manýry a schematicismus. Na tyto a podobné otázky však po čase odpoví sociologové a výsledky jejich práce. Teprve každodenní praxe prověří, zda výhody systému SPSS jsou skutečné klady (v současné době nelze vyloučit ani opačné zjištění), nebo zda se neobjeví zatím nezjištěné a neutušené nedostatky.

Závěr

Již úvodní náčrt naší situace v oblasti tvorby statistických programů pro samočinné po-

čítače ukázal i mnohé nedostatky. Nelze přehlédnout, že značná část pracovníků v sociologii u nás si s touto problematikou starosti nedělá a ani se o ni příliš nezajímá. Nejčastěji na ni narazí až ve chvíli skončení sběru materiálu v terénu, kdy zjistí, že termín odevzdání závěrečné zprávy je již za dveřmi. Zachráněm se potom stává programátor výpočetního střediska, který přes neznalost zkoumané otázky odevzdá výzkumníkovi „něco, co sice není přesné ono, ale přesto je to taky dobré“. Někdy dokonce takový badatel shrne své praktické zkušenosti do poučení, že nelze od zavádění matematických postupů a moderní výpočetní techniky do sociologických výzkumů očekávat zázraky.

Pro sociology, kteří jsou o těchto těžkostech informováni a chtějí o nich přemýšlet, představuje systém SPSS jedno z konkrétních východisek. I když skute u nás neodpovídá přesně podmínkám, za nichž D. Bent a N. Nie započali s prací, přesto však již máme pro práci na podobném systému určité zkušenosti a znalosti. Podali-li se v brzké době vyřešit ve vzájemné spolupráci zemí RVHP otázku technické vybavenosti výpočetních středisek, nemusela by být naše časová ztráta tak velká. Navíc by se i samotná tvorba statistického systému mohla stát výsledkem konkrétní spolupráce sociologů ze socialistických zemí a ukázkou vysoké úrovně marxistické sociologie v této oblasti.

Jako další řešení se nabízejí ještě dvě alternativy:

a) První představuje tvorbu nových samostatných programů, které by ve výpočetních střediscích doplňovaly stále bohatší knihovny statistických programů. Jejich různorodost by bezpochyby přinesla pestrost do zpracování sociologických dat. Avšak nelze s jistotou tvrdit, zda by se to odrazilo i v zajímavosti a novosti výsledků a jejich interpretaci. Dále by sociologové nutně potřebovali transformovat své požadavky na zpracování prostřednictvím programátorů, což není vždy nejjednodušší komunikace.

b) Druhá alternativa představuje možnost užívat při statistickém zpracování a vyhodnocování sociologických dat kombinace systému typu SPSS se speciálními programy.

Miroslav Foret

Berelsonovo vymezení obsahové analýzy jako metody

Obsahová analýza je metodou, se kterou se v naší odborné literatuře setkáváme sporadicky. Známe jen několik prací dokumentujících praktické využití obsahové analýzy u nás [1, 2, 3].

Dějiny obsahové analýzy

Obsahovou analýzou se souvisle zabýval Bernard Berelson. Propracoval ji systematicky jako sociologickou výzkumnou metodu. Podnětem k této práci byly výzkumy Harolda D. Laswella a jeho spolupracovníků z roku 1930. Historie obsahové analýzy

je samozřejmě starší. Berelson [4:23] uvádí, že citaci o jejím použití před sto padesáti lety našel u Charlese Bearda v jeho knize *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* (Macmillan 1944, s. 294–5). Obsahová analýza byla zprvu používána studenty novinářství (později sociology) při zkoumání obsahu amerických novin. Berelson se zmiňuje o počtech uveřejněných výsledků těchto výzkumů v pětiletých intervalech od roku 1921: 1921–1925 — 10, 1926–1930 — 15, 1931–1935 — 25, 1936–1940 — 40, 1941–1945 — 60, 1946–1950 — 130.

Základní publikací, ve které Berelson referuje o svém pojetí této metody vyčerpávajícím způsobem, je kniha *Content Analysis in Communication Research* [4]. Autor v této knize rozšiřuje studii staršího data (z roku 1948), kterou uveřejnil pod názvem *The Analysis of the Communication Research* [5]. Další přepracování jeho základní práce vyšlo pod názvem *Content Analysis* v Lindzeově sborníku [6].

K předmětu obsahové analýzy

Metoda obsahové analýzy má blízký vztah k obecné teorii o znacích, semiotice, která byla rozvinuta Morrisem. Kaplan (1943) nachází tři základní momenty její odlišnosti od semiotiky:

1. Obsahová analýza se zaměřuje na sémantické a někdy též syntaktické tvary signálů, kdežto semiotika se zabývá pragmatickými tvary.
2. Liší se v tematice zkoumaného předmětu.
3. Semiotika pracuje pomocí logické analýzy, zatímco obsahová analýza se zabývá empirickou problematikou a její statistickou formulací.

Morris akceptoval Kaplanovy argumenty a shledal, že tento druh analýzy je částí semiotiky, Janis (1943) uvádí v jiné diskusi, že by se při něm mělo užívat terminologie teorie znaků.

Berelson precizuje předmět obsahové analýzy v úvodu své základní práce [4] na základě klasické sentence, plně vystihující proces komunikace: *kdo sděluje co komu, jak a s jakým účinkem*. Obsahová analýza se vztahuje na části *co* a *jak*. *Co* znamená obsah, *jak* formu komunikace.

Definici obsahové analýzy je řada. Za nejvýraznější pokládá Berelson z hlediska svého vymezení předmětu šest konstatování (jsou to současně požadavky na metodu): Obsahová analýza

1. je uplatnitelná pouze při zobecnění problematiky sociálních věd (Leites a Pool);
2. je upotřebitelná především k determinaci vlivu komunikace (Waples a Berelson);
3. je upotřebitelná pouze na syntaktické a sémantické jazykové dimenze (Leites a Pool);
4. musí být objektivní (Waples a Berelson, Leites a Pool, Janis, Kaplan);
5. musí být systematická (Leites a Pool, Kaplan a Goldsen, Kaplan);
6. musí být kvantitativní (Waples a Berelson, Leites a Pool, Kaplan a Goldsen, Janis, Kaplan).

První a druhá z uvedených charakteristik definují podle Berelsona obsahovou analýzu nejlépe. Pokud se týče třetí, zdůrazňuje spíše orientaci na to, co je komunikováno, a ne na vysvětlení, proč je obsah takový (tj. na zkoumání problematiky motivace) nebo jak lidé reagují (tj. na zkoumání podnětů a reakcí). Při této argumentaci vychází Berelson ze tří důvodů:

- a) analýza je málo validní, neobsahuje-li faktické údaje;
- b) je rovněž málo reliabilní — při kódování se může různit stanovení kategorií intence a záměru;
- c) při stanovení vztahu záměr—důsledek na jedné straně a obsahu sdělení na straně druhé, může dojít k cirkulaci analyzovaných prvků.

Čtvrtá charakteristika a současně požadavek objektivity znamená nutnost maximální precizace analytických jednotek tak, aby mohly být na stejném obsahu kdykoliv upotřebeny kterýmkoliv analytikem.

Pátá charakteristika, požadavek systematickosti, obsahuje dvě složky:

1. Všechny relevantní obsahy by měly být analyzovatelné všemi relevantními kategoriemi.
2. Analýza musí být označena způsobem odpovídajícím vědeckému problému či hypotéze. V tomto směru se obsahová analýza stává podkladem k vytvoření vědeckých propozic.

Šestá charakteristika, požadavek kvantifikace, stanoví nutnost vymezení rozsahu analytické kategorie, ať již jde o využití slovního (stále, často, občas, málokdy, nikdy) či číselného označení. Berelson poukazuje na menší preciznost a exaktnost slovních pojmů při označení kvantitativně.

Po rozboru charakteristik a požadavků, které by měla obsahová analýza jako exaktní metoda splňovat, přistupuje Berelson [4:13] k její definici: „Obsahová analýza je výzkumná technika využitelná k objektivnímu, systematickému a kvantitativnímu popisu manifestního obsahu sdělení.“

Z toho vyplývá, že obsahovou analýzu lze aplikovat jen za jistých předpokladů. Berelson uvádí tyto předpoklady:

1. Možnost validně stanovit interpretace vztahů mezi záměrem a obsahem či obsahem a účinkem.
2. Význam obsahu je akceptován původcem, příjemcem i analytikem jako společné východisko.
3. Kvantitativní deskripce komunikovaného obsahu je významná (přičemž v konečné kvantitativní formulaci nemusí mít stejně velké jednotky sdělení nezbytně stejnou váhu; nejde o všechny možné příjemce, nýbrž o typické příjemce se specifickým vztahem ke komuniké).

Při vymezení použitelnosti obsahové analýzy se Berelson přidržuje Janisova rozdělení na tři hlavní třídy proměnných se čtyřmi charakteristikami v každé třídě:

1. Komunikátor (jeho společenské prostředí, jeho pozice v sociální struktuře, obecné osob-

nostní charakteristiky, intence motivy a zájmy promítající se do komuniké).

2. Komuniké (významové vztahy komunikátora ke znakům, typické prostředky komunikace, znaky v obsahu, odpovědi příjemce na znaky v obsahu).

3. Komunikant (reakce na sdělení, osobnostní charakteristiky příjemce, jeho pozice v sociální struktuře, jeho sociální prostředí).

Abyste bylo možné informaci o obsahu vyjádřit přesně, je třeba stanovit jednotky umožňující takové vyjádření Berelson [4: 135] uvádí tři technické zásady, které je nutno mít na zřeteli při volbě jednotek: a) je třeba diferencovat mezi záznamovou a kontextovou jednotkou (záznamová jednotka je nejmenší, kontextová jednotka největší možný prvek analyzovaného obsahu); b) je třeba diferencovat mezi jednotkou klasifikace a jednotkou výpočtu — jde zde o rozdíl mezi úrovní, na které je obsah analyzován či klasifikován, a úrovní, na které je o něm referováno; c) je třeba rozlišovat kvalitu jednotky — táž jednotka může být totiž při prvotní analýze označena jako pomocná a při druhotné analýze může být označena jako hlavní.

Nejmenší jednotkou je *slovo* (identické s jednotkou nazvanou u Lasswella *symbol* či *jednotkový symbol*; Leites a Pool operují s *terminem*). Za jednotku bývá dále považována věta, téma, charakter publikace, článek. Při aplikaci obsahové analýzy je důležité správně formulovat kategorie obsahu tak, aby odpovídaly řešenému problému.

Kategorie jsou z tohoto hlediska děleny na substantiální a způsobové. K substantiálním kategoriím (co je řečeno) patří: předměty, zaměření (orientace — Allport, charakter — Harris, pozitivní a negativní, pro a proti, indulgence, deprivace); standardy, hodnoty (cíle — Berelson a Salter, potřeby — Jones); metody (diagnóza, prognóza, výzkum, analýza, propaganda, kvalita, kanály, organizace, vyjednávání, použití ekonomických prostředků atd.); rysy (schopnosti, subjektivní stavy — Leites a Pool), autority, původ atd. Za kategorie způsobové ('how it is said') Berelson považuje: formu či typ komunikace (klasická hudba, populární hudba, drama, zprávy); formu výroku (gramatická, syntaktická forma sdělení, jeho strukturální komponenty); intenzitu (emocionalita, sentimentálnost, síla, podnětová hodnota); nápaditost (ohodnocení na základě úrovně rétorické či propagandistické — patří sem uplatnění triků propagandy: nevtíhaná jména, trpytné všeobecnosti, jít s kutálkou, osvědčení, prostí lidé atd.).

Postup při aplikaci

Přípravu představují čtyři kroky: 1. výběr vzorku, 2. sestavení posuzovacích kategorií, 3. stanovení záznamových jednotek, 4. stanovení kontextových jednotek.

Číselné výsledky obsahové analýzy bývají většinou prezentovány v nejjednodušší formě. Berelson však uvádí dva indexy kon-

struované pro kvalitnější zhodnocení výsledků.

První z nich měří *disperzi—koncentraci* distribuce symbolů (autorem je Yule, 1944). Tímto indexem se zjišťuje rozsah vzorku adekvátní danému počtu symbolů nebo obráceně počet symbolů, který odpovídá danému rozsahu vzorku.

Index je zapsán:

$$K = \frac{S_2 - S_1}{S_1^2} \cdot 10\,000,$$

kde S_1 je celkový počet symbolů vyskytujících se ve vzorku, S_2 je suma čtverců typických symbolů ve vzorku.

Vyšší hodnota K znamená větší koncentraci (tj. větší výskyt symbolů proti očekávanému množství); nižší hodnota K znamená větší rozptýl.

Větší uplatnění má však druhý index. Řada výzkumů se zabývá stupněm rovnováhy mezi skupinami symbolů či témat pro a proti, které se vyskytují v obsahu. Byla vytvořena obecná zásada, která může být užita při hodnocení obsahových dat v zájmu ověření očekávaného stupně nerovnováhy. Jde o rozsah analyzovaného sdělení, v němž je očekáván oblíbený, neutrální nebo neoblíbený symbol či prvek. Je to vyjádřeno tak zvaným *koefficientem nerovnováhy*, který je závislý na deseti kritériích:

1. Jestliže frekvence jednotek oblíbeného obsahu vzrůstá, měl by vždy vzrůstat pozitivním směrem.
2. Jestliže vzrůstá frekvence neoblíbených jednotek obsahu, měl by vždy vzrůstat negativním směrem.
3. Jestliže vzrůstá frekvence neutrálních jednotek obsahu, měla by vždy klesat jeho absolutní hodnota.
4. Jestliže vzrůstá počet jednotek celého obsahu, měla by vždy klesat jeho absolutní hodnota.
5. Nejde-li o relevantní obsah, koeficient musí být roven nule.
6. Jestliže jsou všechny jednotky relevantního obsahu neutrální, koeficient musí být roven nule.
7. Jestliže počet jednotek oblíbeného obsahu je roven počtu jednotek neoblíbeného obsahu, koeficient musí být roven nule.
8. Jestliže počet jednotek oblíbeného obsahu není roven počtu jednotek neoblíbeného obsahu, koeficient nesmí být roven nule.
9. Jestliže celý relevantní obsah je oblíbený (nebo neoblíbený), každá změna ve frekvenci jednotek oblíbeného (či neoblíbeného) obsahu má za následek přesně odpovídající změnu koeficientu.
10. Jestliže nejde o neutrální obsah, koeficient se musí lišit přesně tak, jako poměr oblíbeného a neoblíbeného, přičemž mezi oblíbeným a neoblíbeným (obsahem) zůstává konstantní.

Na základě těchto požadavků byl stanoven vzorec:

(Pro nerovnováhu směrem k oblíbenosti, kde f je větší než u):

$$C_f = \frac{f^2 - fu}{rt}$$

(Pro nerovnováhu směrem k neoblíbenosti, kde f je menší než u):

$$C_u = \frac{fu + u^2}{rt},$$

kde r = relevantní obsah;

t = celkový obsah.

LITERATURA

- [1] Janoušek J.: *Sociální komunikace*, Praha 1968.
- [2] Syřišťová E. — Drvota S.: *Naše zkušenosti...*, Čs. psychologie 4/1957.
- [3] Ruttkay-Nedecký I. — Zikmund V.: *Psychobiografický rozbor životopisu*, SAV Bratislava 1957.
- [4] Berelson B.: *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe 1952.
- [5] Berelson B.: *The Analysis of Communication Research*, New York 1948.
- [6] Berelson B.: *Content Analysis* (ve sb. Lindzey, ed.: *Handbook of Social Psychology I.*), Cambridge Mass. 1954.

Jiří V. Musil

J. Hrabina: K problematice výzkumu sociální struktury

STUDIE :

F. Tašký: K problematice empirického výzkumu dělnické třídy

Z. Štastný: Třída družstevních rolníků na Slovensku

A. I. Jakušov: Překonání podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí — důležitá úloha komunistické výstavby

J. Zemko: Sociologické problémy urbanizace Slovenska

Z ODKAZU KLASIKŮ

N. F. Naumovová: Problém člověka v sociologii

ZE SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA :

Komplexní výzkum práce v Československém výzkumném ústavu práce (*M. Hronský*)

Podnětně o výzkumu sociální struktury (*J. Bunčák*)

Výzkum sociální struktury v Polsku (*M. Francisci*)

Rozvoj socialistického životního stylu mládeže (*A. Sekot*)

RECENZE :

P. N. Fedosejeva a kol., Vědecký komunismus (*J. Kvasnička*)

Socialnyje issledovanija (*O. Zukaľová, A. Ritomský, L. Macháček*)

Žena v epoše vědy a techniky (*J. Jančovičová*)

ANOTACE

Rumšiskij L. Z.: Matematiceskaja obrabotka rezultatov eksperimenta
Nauka, Moskva 1971, 192 s.

Měření jakýchkoli neznámých veličin provádíme vždy s chybou a ze získaných číselných údajů se snažíme co nejpřesněji odhadovat neznámou hodnotu skutečného parametru. Kniha L. Z. Rumšiského pojednává přehledným způsobem o matematickém zpracování číselných výsledků pokusů tak, aby výsledky byly co nejlepšími odhady neznámých hodnot. Její obsah je rozdělen do 6 kapitol, dodatku a tabulkových příloh:

1. Chyby měření
2. Střední hodnoty a jejich odhady; testování hypotéz
3. Vyhledávání parametrů empirických vzorců metodou nejmenších čtverců
4. Výběr empirických vzorců a vyrovnávání dat
5. Korelační závislosti
6. Některé úlohy analýzy experimentálních dat

Krátká první kapitola je úvodem do problému. Autor vymezuje pojmy: hrubé chyby, systematické chyby (vychýlení), náhodné chyby a krátce probírá model normálního (Laplace-Gaussova) rozložení pravděpodobnosti, který je základem pro většinu metod analýzy dat uvedených v této knize a základním modelem pro matematické vyhodnocování empirických údajů vůbec. Kapitola končí paragrafem o metodách vyloučení hrubých chyb.

Druhá kapitola obsahuje definice momentů, rozbor jejich vlastností, vztahů mezi nimi, metody výpočtů jejich odhadů, pojmy nevychýlenosti, konzistence a efektivnosti odhadu a pojem intervalového odhadu. Jsou tu také uvedeny metody pro testování hypotéz o průměrech a rozptylech normálních rozložení a testy dobré shody normálního rozložení. Nakonec je v této kapitole zmínka o logaritmicko-normálním rozložení, tj. o rozložení logaritmů normálně rozložených veličin.

Třetí kapitola pojednává o metodě nejmenších čtverců pro hledání tvaru funkčního vztahu mezi dvěma proměnnými. Metoda je nejprve popsána obecně, pak je uvedena pro lineární vztah, kvadratický vztah a obecný polynom. Formule jsou dány jednak obecně, jednak pro zjednodušení vzniklá ekvidistantními měřeními nezávisle proměnných. Jsou tu vysvětleny aplikace ortogonálních Čebyševových mnohočlenů pro ekvidistantní body a použití tabulek koeficientů Čebyševových polynomů. Dále jsou tu obsažena některá zobecnění, například lineární kombinace známých funkcí, trigonometrické polynomy

(jako příklad ortogonálního systému funkcí) a zobecnění lineárního vztahu pro více nezávislých proměnných, a je pojednáno o problémech, které předpokládají nelineární vztahy převoditelné na lineární vhodnou transformací. Nakonec jsou uvedeny metody, které řeší nelineární problém přibližně a zjednodušeně.

Třetí kapitola se tedy zabývá metodami, které vedly k odhadu parametrů předem určeného typu funkce.

Kapitola čtvrtá pojednává o situacích, kdy nejsme s to předem určit typ funkce. V tom případě musíme předpokládat širokou třídu možných modelů, například třídu všech polynomů nebo třídu všech trigonometrických polynomů, z nichž můžeme vždy nalézt libovolně přesnou aproximaci jakékoli rozumně se chovající křivky. Při matematickém zpracování dat jde pak o nalezení aproximace, která je dostatečně přesná pro praktické cíle. První diskutovanou úlohou této kapitoly je výběr stupně polynomů. Druhá část kapitoly pojednává o vyrovnávání křivek, u nichž není vhodné hledat explicitní analytické vyjádření funkčního vztahu a stačí pouze odstranění „šumu“, který se vyskytuje v experimentu.

Pátá kapitola sumarizuje různé metody korelační a regresní analýzy — odhady koeficientů a parametrů, testy hypotéz, a to pro lineární, nelineární i vícerozměrný problém.

Šestá kapitola obsahuje metody numerického integrování, numerického derivování a metody interpolace.

V dodatku jsou přehledně uvedena pravidla přibližných výpočtů a odhad chyb zaokrouhlování při výpočtech.

Příloha obsahuje 15 základních tabulek pro zpracování dat matematickými postupy: distribuční funkce normálního rozložení a příbuzné odvozené funkce; kritické hodnoty pro různé testovací postupy z textu; hodnoty ortogonálních Čebyševových polynomů a další tabulky usnadňující numerickou práci.

Kniha je napsána velmi srozumitelně, stručně a jasně. Každá metoda je ilustrována numerickým příkladem, vypočteným od začátku až do konečného výsledku; příklady jsou doprovázeny řadou grafů.

I když ve standardní statistické části knihy se objevují postupy, které nejsou vždy zařazovány v běžných učebnicích, není a ani nemůže být tato část zcela vyčerpávající. Hlavní přínos knihy pro práci v sociologii, ale i v jiných oborech, lze spatřovat v tom, že v ní jsou shrnuty metody nejmenších čtverců pro různé situace a různé numerické postupy, které jsou nutné pro analýzu dat. Přitom

je toto shrnutí provedeno na rozumné a přístupné matematické úrovni a předpokládá pouze zkušenost v práci s matematickou formulí a základní statistické znalosti. Kniha plní funkci dobrého přehledu moderních statistických metod a lze ji doporučit čtenářům s dobrou znalostí běžných statistických procedur. Seznamuje s metodami, které nejsou zcela běžné v naší praxi a s nimiž naše metodologie ani ve své výzbroji nepočítá. Může být proto vhodným stimulem pro rozšíření u nás používaných metod analýzy sociologických dat.

Jan Řehák

Michael Schofield: The Sexual Behaviour of Young People

Penguin Books, 1968, s. 265.

Nestává se příliš často, aby podnět k práci v podstatě sociologického charakteru byl vyvolán neshodami nesociologů o určitých formulovaných a na vědeckém fóru prezentovaných závěrech. Na jedné mezinárodní konferenci, zaměřené na formy boje s venerickými chorobami, totiž byla uvedena sexuální promiskuita mládeže jako jedna z významných příčin vzestupu počtu venerických onemocnění u obyvatelstva v posledních letech. Uvedený závěr vyvolal pochopitelně i vlnu nesouhlasu a diskuse vyústila ve zjištění, že vlastně neexistují žádné solidní podklady ani pro verifikaci této hypotézy, ani pro její popření, neboť je otázkou, zda sexuální promiskuita mládeže vůbec existuje. Charakteristickým znakem podkladů diskuse totiž byla jejich statistická nereprezentativnost, neboť se většinou operovalo s údaji různých klinik, reedukčních zařízení či institucí sociálně právních, tedy zařízení, která přicházejí do styku pouze s těmi mladými lidmi, kteří potřebují jistou pomoc nebo případně žádají o určitý zásah. A byl to právě tento nedostatek faktů, který podnítil skupinu britských odborníků, pracovníků různých profesí, k tomu, aby připravili a realizovali výzkum, umožňující uvedenou hypotézu verifikovat, či zamítnout.

Realizovaný výzkum značně překročil svůj původně meritorně úzký rámec a přerostl v poměrně široký výzkum sexuálního života mládeže, této stále ještě „ztajené“ sféry sociálního života mladých lidí. Na druhé straně však tento „široký záběr“ vedl (zejména v Schofieldově knize) k dosti plochému popisu sexuálního života mládeže. Zdá se, že autor knihy byl přemožen přemírou jednotlivých údajů a omezil se především na jejich prezentaci v rovině popisu. Předkládá velké množství rozhodně zajímavých empiricky zjištěných dat, jimž však chybí zasažení do širšího rámce. V úvodu se sice pokouší o nesmělé vymezení skupiny dnešních teenagerů a jejich přirovnání k předválečné mládeži, avšak zasazuje-li dnešní teenagery do globální britské společnosti, omezuje se v podstatě na jeden jediný moment — zamýšlí se nad nimi jako nad novou významnou „konzumní silou“ (s. 25).

Orientace na popis nedovoluje autorovi vysvětlovat mnohé odhalené skutečnosti a

nutí ho vzdávat se další práce i tam, kde by mohl, byť jen formou formulování dalších hypotéz, posunout mez poznání o kousek dále.

Výzkum, jehož výsledky autor předkládá, se soustředil na kvalitativní a kvantitativní stránku sexuálního života, sexuálních zkušeností 1873 mladých lidí ve věku 13—19 let. Pokud se týká výběru vzorku, bylo nejprve záměrně vybráno 7 územních oblastí a na podkladě obtížné sestaveného seznamu všech mladých lidí uvedené věkové kategorie (v seznamu zachyceno 97,5% této populace) byli jednotliví respondenti vybíráni náhodným výběrem. Jako technika sběru informací byl zvolen interview.

Tazatelé se záměrně omezili na získávání informací pouze od mladých lidí. Všechny další složky (rodiče, vedoucí klubů mládeže, sociální pracovníci, lékaři atd.) sice byly o výzkumu informovány, ale z šetření byly vyloučeny. Speciálně připravení tazatelé zahajovali své rozhovory s mladými lidmi otázkami vztahujícími se k jejich životu v rodině a k aktivitě vykonávané ve volném čase a postupně nenásilně přecházeli k otázkám týkajícím se jejich sexuálního života. Zajímavé je stupeň sexuálních zkušeností (schůzka, polibek, petting, sexuální styk jen s jedním partnerem, sexuální styk s více partnery), doba prvních sexuálních zkušeností, situace, v níž byly získány, věk partnera atd.

Druhou oblastí jejich zájmu byla míra vědomostí mladých lidí o sexuálním životě. Zajímalo je, jak dalece jsou mladí lidé obeznámeni s antikoncepcí, co vědí o kontrole porodnosti a venerických chorobách. Třetí sférou byla oblast postojů mladých lidí k sexuální výchově. Tazatelé se snažili zachytit a kvantifikovat podíl jednotlivých složek (rodina, škola, skupina vrstevníků apod.) na sexuální výchově a zajímaly je názory mladých lidí na předmanželský sexuální život, na pánenství, manželství, potrat atd.

Z celé řady dílčích i souhrnněji pojatých výsledků si můžeme učinit obraz o sexuálním životě, názorech a postojích britské mládeže. Na konkrétních faktech vyvrací autor „obecně tradovaný“ názor na „příliš raný“ start dnešní mládeže v sexuálním životě a neztotožňuje se s tvrzením o „snadnosti, s níž se vyměňují partneri a partnerky“. Naopak, potvrzuje — právě tak jako svého času výzkum francouzské mládeže (J. Duquesne, *Les 16—24 ans*, Paříž 1963) — vysoký status pánenství i silné zvnitřněnou povinnost k nechtěné zplození dítěti (dívky negativní postoje k abortu, chlapci „silný smysl pro povinnost“ oženit se s nastávající matkou). Kategorie sexuálně zkušených, aktivních jedinců, jedinců s raným počátkem sexuálních zkušeností vykazuje významně větší počet mladých lidí s nižším stupněm profesionálních a životních aspirací, jedinců, kteří nejsou (a to nejen ekonomicky) silně připoutáni k rodině svých rodičů. Schofieldův výzkum potvrzuje, že sférami dominantního vlivu, pokud máme na mysli sexuální aktivity mladých lidí, jsou rodina a skupina

vrstevníků. V případě rodiny tento závěr platí i při zjištění, že rodiče sami se přímo a uvědoměle na sexuální výchově svých dětí podílejí jen velice málo. Rodina působí především nepřímo; uvědomělá sexuální výchova zůstává i nadále oblastí rodiči tabuizovanou. V této zkušenosti se odráží silná diskrepance mezi postoji rodičů k sexuální výchově a názory mladých lidí na funkci rodičů jako dominantního informačního zdroje.

Na základě bohatého materiálu dochází autor k některým obecnějším závěrům. Mladí, které zkoumal, jsou sice více ekonomicky nezávislí, disponují poměrně značnou sumou peněz, jsou silně vymaněni z vlivu církve, dohrávají psychicky, fyzicky i fyziologicky dříve, avšak rozhodně nejsou sexuálně neukázněni a přesyceni sexem. Právě tohoto zjištění by bylo možno využít k dalšímu korigování mýtu o subkultuře jako fenoménu typickém pro dnešní mládež tzv. západního světa. Schofieldův výzkum potvrzuje, že ty rysy chování — v tomto konkrétním případě sexuálního chování — jež jsou vztahovány k subkultuře mládeže, jsou ve skutečnosti „vlastní“ jen velmi úzké vrstvě dnešních teenagerů. Většina mládeže stojí „mimo“ tuto subkulturu a jakákoli generalizace nemá s vědou a vědeckým poznáním nic společného.

Schofield ve své práci nepopírá, že na dnešní teenagery působí jistý mýtus „jejich odlišnosti od dospělých“. Tento mýtus je konkrétně v sexuální sféře nutí k tomu, aby se chovali „očekávaným“ způsobem, tj. odlišně. Je ovšem otázkou, jak tento mýtus vzniká. Je jeho modelem ta úzká část mládeže, která se chová „nově“ a jejíž „inovace“ je některými dospělými (i sociology) uchopována a ztvárňována do podoby subkultury mládeže, jejímž prostřednictvím je pak vykonáván nátlak na „řadové“ teenagery? Mohli bychom se ptát, jak dalece „řadového“ teenagerovi vyhovují tyto role „sexuálního inovátora“. Schofield ve čtvrté kapitole své práce píše, že mnozí mladí lidé uvedli, že charakter jejich skutečně realizovaných aktivit neodpovídá interiorizovaným kulturním vzorům. Tito mladí lidé se ve sféře sexu chovají tak, jak se to od nich jako od participantů subkultury mládeže očekává, ale nejednají v soulase se svými kulturními vzory. Ty se v podstatě neliší od kulturních vzorů sexuálního chování jejich rodičů.

Pokud jde o hypotézu, která byla prvotním podnětem k realizaci výzkumu sexuálního života mladých lidí, Schofield a jeho spolupracovníci tuto hypotézu jednoznačně popírají. „Sexuální promiskuita není charakteristickým rysem chování teenagerů“ (s. 231). Právě tak venerické choroby nepředstavují žádný problém. I když celkově došlo k jejich vzestupu, je v uvedené věkové skupině vzestup menší než ve skupinách ostatních. Podle Schofielda zůstává nejvýznamnějším problémem sexuálního života mladých lidí jejich nevědomost jako determinanta „riskantního sexuálního chování“.

Eliška Freiová

Voices of the New Feminism

Edited by Mary Lou Thompson, 2. Ed. Boston, Beacon Press 1971, s. 246.

Beacon Press Boston vydal v roce 1971 sborník *Hlasy nového feminismu*, zaměřený na sociální hnutí v USA, jejichž společným jmenovatelem je boj za lepší uplatnění žen. Kniha se touto problematikou zabývá v celé její šíři — od dějin feminismu po jeho ideologii — a zevrubně pojednává o problémech a cílech, o změnách životního stylu i vylídkách boje za osvobození žen v budoucnu.

V první stati, *Průkopníci osvobození žen*, odborárka J. Cowleyová vyvrací mýtus, že sufražetky byly buď zatrpklé staré panny či prostopášnice. Zapomíná se, že ženy v USA získaly volební právo až v roce 1920 po úporném, téměř stoletém boji. Zapomíná se na velký podíl žen na abolicionismu — protitrokářskému hnutí. Stovky sufražetek byly uvězněny za účast na demonstracích, které se svým rozsahem podobaly nedávnému boji proti válce ve Vietnamu. Dosažení volebního práva však neodstranilo diskriminaci ani v zaměstnání, ani v platech žen.

Článek *Naše revoluce je jedinečná* pochází z pera první předsedkyně Národní organizace žen (*National Organization for Women* — NOW), psychologky Betty Friedanové, která přiznává, že ne všechny Američanky žádají rovnoprávnost. „Mluvíme za právo každé ženy v Americe, aby se stala vším, čím je schopna se stát — ať sama či v partnerství s mužem. Mluvíme... za milióny, zejména za milióny mladší generace, která okusila víc rovnosti než generace starší“ (s. 34). Prvořadým cílem je, aby žena přestala být předmětem sexuálního vykořisťování. Friedanová odmítá extrémistky ve vlastních řadách hlásající odmítání sexu a rození dětí. Požaduje pro ženy politickou moc.

Tento motiv převládá ve výzvě Shirley Chisholmové, jedné z 10 žen v kongresu, která vyhlásila svou kandidaturu na prezidentský úřad: „Jsem jak černoška, tak žena. Je to hrozná nevýhoda, protože Amerika jako národ je jak rasistická, tak antifeministická. Rasismus a antifeminismus jsou dvě převládající tradice země“ (s. 208). Dále uvádí, že ženy zaujímají jen 2% manažerských míst. Žádná žena není členkou nejvyššího soudu ani ústředního výboru odborářské ústředny ALF-CIO. Jen dvě ženy byly ministryněmi a v současné době dvě ženy mají hodnost velvyslance.

Marxistická ideoložka feminismu R. Dunbarová pojednává ve stati *Osvobození žen jako základ sociální revoluce* o problémech feminismu ve dvojím kontextu: mezinárodní třídní revoluce a dlouhodobého boje žen za základní práva. Přirovnává stratifikaci americké společnosti k indickému kastovníctví a pranýřuje katolickou církev pro udržování mýtů o nadřazenosti muže i pro její iracionální postoj k regulaci porodnosti a populační explozi.

Socioložka A. Rossiová v článku *Rovnoprávnost pohlaví: začátek ideologie* (s. 59—

74) rozlišuje 3 modely rovnoprávnosti: 1. pluralitní — ve vrstvách udržujících si rasová, náboženská a etnická specifika; 2. asimilační — v němž menšiny se pozvolna rozplývají v převládajícím životním stylu; 3. hybridní — s prognózou nutnosti změn nejen v menšinách, ale i v postojích „Anglů“, tj. bílých protestantských středních vrstev. Zatímco první dva modely trpně přijímají status quo, hybridní model odmítá dosavadní společenské zřízení a přináší nové koncepce toho, jak by budoucí společnost měla vypadat.

Diskriminaci žen v zaměstnání se zabývá příspěvek černošky E. Koontzové, přednostky odboru žen ministerstva práce. Autorka uvádí, že v roce 1968 29 milionů žen tvořilo 40 % zaměstnanců. Jejich průměrný roční příjem byl 58,6 % příjmu muže, tj. 4457 dolarů. Jen 13 % žen vydělávalo víc než 7000 dolarů ročně. Díky iniciativě zákonodárné komise pro postavení žen se počet žen zaměstnaných federální vládou v letech 1963—68 zdvojnásobil. Avšak zákon o stejné mzdě pro ženy a muže z roku 1963 je soustavně porušován.

Vynikající analýzu *Osvobození černé ženy* podává černá právnička Pauli Murrayová, spoluzakladatelka NOW. Vysvětluje dnešní dominanci černošky v rodině nejen tradičně kastracím komplexem černých mužů z dob otrokářství, ale i tím, že se černošky zbavily břemene faktického či psychologického znásilňování. Murrayová kritizuje radikály militantních hnutí černochů za to, že zanedbávají otázku emancipace žen a dokazuje, že postoj mnoha předáků „Černé moci“ je v tomto směru konzervativní až reakční.

Kongresmanka M. Griffithsová podává přehled zákonodárství týkajícího se žen. Reportérka D. Pullenová v článku *Výchovná zařízení: zmarněné ženy* líčí potíže žen s dosažením vyšších akademických hodností. Určité fakulty, zejména lékařské a právnické, omezují zápis žen. Stať Mary Dalyové *Partnerství v církvi* žádá, aby katolická církev připustila ženy ke kněžskému úřadu.

Postavení žen ve Švédsku je zpráva pro OSN za rok 1968. Je pokládána za model, z něhož americké feministické hnutí může čerpat inspiraci. Pro nás je zajímavé, že mnohé zásady rodinné politiky, jako zřizování jeslí a školek, jsou obdobné jako v socialistických zemích.

K nejdiskutabilnějšími články patří *Androgynní život* C. Birdové; je to kapitola z její knihy *Vysoké náklady z potlačování žen* (1968). Birdová tvrdí, že životní styl manželských párů vyššího středního stavu v budoucnu natolik zevšeobecní, že to vyvolá revoluční změny v zákonech o rozvodu a alimentech.

M. L. Thompsonová, vydavatelka sborníku, si ponechala slovo v posledním oddíle, *Program pro budoucnost*, kde kontatuje, že veřejnost ženské hnutí dosud nepodporuje. Jen malé procento žen, většinou s vyšším vzděláním, je aktivními feministkami. Některé předpovědi autorky jsou pozoruhodné. Tvrdí například, že bude odumírat anglosaský vlastnický postoj k dětem; počet dětí bude klesat,

potrat bude prováděn na požádání, rozvodovost bude dále stoupat. Feministická revoluce posloužila i starším ženám k uspokojivějšímu zaměstnání. Emancipovaná žena bude lepší, méně pasivní sexuální partnerkou v manželství.

Vítaným doplňkem je anotovaná bibliografie ženského hnutí o 28 stranách, která je k dostání jako separát od autorky L. Cislerové (102 W. 80 th St., New York, N. Y. 10024 za 30 centů).

Všechny eseje jsou racionální; přinášejí jen fakta a některá řešení včetně těch, k nimž došli Švédové. Ač intenzivně feministický, má tento sborník širší dosah. Jak uvádí J. Cowleyová, vzpoura žen je dokonce „revolucí v mezilidských vztazích“, která osvobozuje jak muže, tak ženy, aby se stali plnějšími lidskými.

Boris Merhaut

Abel Miroglio: La psychologie des peuples
Sbírka Que sais-je? Presses Universitaires de France, Paris 1965, s. 127.

Autor, ředitel výzkumného střediska university v Le Havre, pojímá „psychologie des peuples“ (nazývanou dnes také etnopsychologií) jako vědní obor odlišný od sociologie i sociální psychologie, jako psychologii populací, neboť termínu „peuple“ užívá v nejširším smyslu. Psychologie národů, dělíci se na psychologii oblastí a krajů, je jen částí oboru, přičemž národ představuje završení vývoje určité populace. Jiným důležitým předmětem oboru je oddělené studium psychologie obyvatelstva měst a venkova.

První kapitola obsahuje stručné, ale výstižné charakteristiky děl „průkopníků“, např. A. Fouillého, L. Lévy-Bruhla a Wundta.

Druhá kapitola se zabývá podrobně vývojem oboru, přecházejícím od forem literárních k vlastním vědeckým formám. Jedním z největších úskalí, jež musí badatelé zdolávat, jsou představy, jež si tvoří národy o jiných národech a jež ovlivňují vědce často více než sama společenská skutečnost.

Ve třetí kapitole je nastíněn vývoj posledního padesátiletí ve Francii, Německu, Rakousku, Spojených státech a ve Velké Británii. I tu je řada cenných charakteristik předních badatelů a zhodnocení přínosu každého z nich.

Kniha podává dějiny daného oboru se zvláštním zaměřením na metodologickou stránku. Avšak snaha o vytvoření psychologie populací jako zvláštního vědního oboru zabíhá daleko: jde spíše o samostatnou větev sociální psychologie než o obor, který by ji mohl být v klasifikaci věd postaven na rovně.

František Potužil

Harald Swedner: Sociologisk metod
Gleerups - Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund 1970, třetí revidované vydání, s. 292.

Není zatím u nás obvyklé setkávat se s prací švédských sociologů. Příčiny lze vidět v mnohém — mládí švédské sociologie, jazykové

hranice, řídkost vzájemných kontaktů atd. Poznatky o knize Haralda Swednera stěží zaplní všechna bílá místa v našich vědomostech o sociologické produkci Švédska. Mohou však být docela vhodným nahlédnutím, poněkud snad opravujícím a zpřesňujícím naše představy. Jakožto jedna z povinných vysokoškolských učebnic sociologické metody nám může nejen něco říci o jejich úrovni a pojetí, ale také dát tušit výši znalostí tamních studentů a absolventů universit ze sociologie.

Již v úvodních kapitolách, věnovaných vymezení sociologické metody a teoretické práce, vystupují stručnost, nekomplikovanost (či spíše hutnost) jako charakteristiky autorova přístupu. Marně bychom zde hledali složité úvahy rázu gnoseologického a obecně metodologického. V tomto směru odkazuje H. Swedner čtenáře na příslušnou literaturu (J. Dewey, G. Lundberg, apod.) a sám označuje svoji práci jako příručku pro získání a osvojení *sociologického řemesla* („tímto výrazem míním řadu teoretických a praktických pracovních úkolů, které musí vyučený sociolog při provádění sociologických výzkumů překonávat“). Rozdily mezi metodami používanými v sociologii a ostatních vědách jsou pouze důsledkem odlišnosti předmětů věd. Sociology autor definuje jako ty, kteří „se zajímají o všechny typy lidského (jak individuálního, tak i skupinového) chování, a to v míře, do jaké je toto chování ovlivňováno sociálním prostředím“.

K zdařile pojatým kapitolám bezesporu patří *Problémy měření v sociologických výzkumech*. H. Swedner uvádí tři základní požadavky na měřicí přístroje (testy, dotazníky atd.) používané v sociologii: 1. validita, 2. reliabilita, 3. precizita („měřicí instrument dává přesné výsledky“). Jasně a stručně jsou zde

popsány i tři způsoby kontroly reliability, měřené tzv. koeficientem reliability, jak se v tomto případě označuje Pearsonův koeficient korelace.

Obdobné úrovně je i část věnovaná problematice testů a testování vůbec. Při této příležitosti H. Swedner poskytl kvalitní vysvětlení a popis nejen škálovacích techniky, ale i sociometrické techniky, techniky párových srovnání a sémantického diferenciálu. Jako v ostatních kapitolách (jejichž obsah tvoří jakýsi obligátní souhrn popisu jednotlivých etap sociologického výzkumu, používaných procedur a technik, praktických problémů při práci s nimi, zpracování sebraných dat atd.) je i zde patrna snaha o maximální sdělnost a názornost, k čemuž autorovi v bohaté míře napomáhá vhodné používání grafů, schémat a ilustrujících obrázků.

Ve své knize *Sociologisk metod* prokázal Harald Swedner důkladnou znalost zahraniční (zejména pak americké) literatury věnované procedurám a technikám sociologického výzkumu. Avšak nezůstal jen u toho. Snad u všech popsaných technik (i když autor sám používá spíše označení metoda než technika — vůbec v celé knize opomíjí jakékoli rozlišení pojmů metody, procedury a techniky, stejně jako i výzkum, průzkum a mnoha dalších) uvedl i příklady ze sociologických výzkumů domácí provenience, u nichž jen zřídka nebyl sám též autorem. Je možné leccos vytknout jeho snaze potlačit obecné metodologické výklady a nahradit je popisy a návody k použití jednotlivých konkrétních technik. Tento způsob práce je však přesným odrazem praktikistního a utilitárního zaměření sociologie ve Švédsku.

Miroslav Foret

Nakladatelství Academia upozorňuje čtenáře, že jsou dosud na skladě ročníky 1969 a 1970 Sociologického časopisu. Pokud jde o předcházející ročníky a ročník 1971, je možné doobjednat pouze některá jednotlivá čísla na adrese: Academia, Vodičkova 40, Praha 1 — Nové Město.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1971. Číslo vyšlo v dubnu 1972.

Distributed throughout the world with the exception of the German Federal Republic, West Berlin and the socialist countries by John Benjamins N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 8, 1972 (6 issues) Dutch Glds. 38,—. Sole distributor for the GFR and West Berlin: Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8 Munich 34, GFR. Annual subscription: DM 36,—.

© ACADEMIA, Praha 1972.

Sociologický časopis předkládá čtenářům soubor statí věnovaných otázkám životního způsobu a formování socialistického životního stylu nebo některým jejich dílčím aspektům.

Ve vývoji naší společnosti existují období, kdy tato problematika vystupuje výrazně do popředí teoretického i praktického zájmu. V prvních poválečných letech a na přelomu let padesátých a šedesátých byly otázky o podobě nového, socialistického člověka kladeny především v souvislosti s nedozírnými možnostmi, jež se otevřely revoluční přeměnou společenského řádu, výrobních poměrů, třídních a sociálních podmínek. V současné době vystupují s novou naléhavostí zejména v souvislosti s proměnami, které zčásti již jsou a budou uvedeny do pohybu nástupem vědeckotechnické revoluce. V logice dialektiky společenského pohybu jako přírodně historického procesu se problém formování životního stylu klade i jako projekt, kde každý krok jeho postupného uskutečňování umožňuje zároveň zpřesnění projektu samého. Utváření socialistického životního stylu se stává významným komponentem v zápase dvou světových soustav, v zápase o humanistickou alternativu vědeckotechnické revoluce.

XIV. sjezd KSČ orientuje pozornost strany a celé společnosti právě k těmto otázkám — k úkolu rozvinout ve střetu s maloburžoazním, konzumním způsobem života všechny prvky socialistického životního stylu. Toto vpravdě dějinné úsilí předpokládá nezbytně i aktivní spoluúčast společenských věd. Je však třeba říci, že tyto vědy jsou dnes zatím nedostatečně připraveny ke splnění takové náročné objednávky, že praktické potřeby řízení a plánování společnosti předběhly v tomto bodě vývoj společenských věd.

Důvodů bude patrně celá řada. K tomuto stavu jistě nemálo přispěla i falešná optika, která u nás v krizových letech ve společenských vědách a v publicistice převládala a která vytvořila klima nepříznivé pro studium naznačených problémů. V této optice se totiž socialistický vývoj u nás jevil jako suma deformací a socialismus sám jako byrokraticky zbytnělý systém, který je neschopný řešit základní otázky vývoje společnosti. Skutečnost je však taková, že socialismus za dobu svého krátkého vývoje vytvořil objektivní předpoklady pro hluboké přeměny lidského života v celé jeho struktuře a řadu z nich také realizoval. Jde o to, aby těchto předpokladů bylo maximálně využíváno k rozvíjení společnosti a člověka žádoucím směrem.

Vůdčí ideou socialistických přeměn je vytvoření takové společnosti, v níž by se člověk rozvíjel jako svobodná, tvořivá a všestranná bytost. Postupná realizace tohoto historického cíle však předpokládá znovu klást v každé fázi vývoje otázku konkrétních cest a forem, zprostředkujících článků a etap, jež k naplnění konečného cíle mohou vést, a stále konkrétněji promýšlet jeho obsah a formy. Cílovou referenci je třeba v každé etapě konkretizovat do „operativní“ podoby, je třeba se ptát, jaké budou potřeby, zájmy a aspirace člověka roku 2000 a jaké životní podmínky mu bude společnost s to poskytnout, jaké budou materiální a hodnotové formy spo-

čenské integrace a diferenciaci i jejich mnohonásobného působení na člověka apod.

V tomto směru připadá společenským vědám řada závažných úkolů. Jejich postupné zvládnutí představuje dlouhodobý proces, který by se měl stát náplní práce řady společenských i některých přírodních věd a měl by také být předmětem pozornosti nejširší veřejnosti.

Úloha souboru statí, které zde čtenář dostává do rukou, nemůže být jiná než velmi skromná. Vydává částečné svědectví o tom, jak se československá sociologie chce spoluúčastnit na řešení této komplexní problematiky, které otázky považuje za naléhavé a na které chce soustředit své výzkumné úsilí, a naznačuje ty, které zůstanou zřejmě ještě dlouhou dobu předmětem diskusí. Tyto statí jsou svědectvím toho, že jsme na počátku mimořádně obtížné práce, že řada základních úkolů teprve čeká na své objasnění. Zatím nejsou jednotně vymezeny ani základní kategorie, jako životní úroveň, životní způsob a životní styl. Příspěvky trpí vadami „prvních krůčků“. Jejich inspirace pochází většinou z té či oné dílčí disciplíny, zpravidla z oblasti mimopracovních aspektů lidského života. Postižení problematiky právě v její komplexnosti jsme dosud ještě mnoho dlužni. Cílem autorů je tedy spíše klást otázky než na ně odpovídat, spíše podněcovat širokou diskusi o tomto problému než jí udávat pevný tón, spíše vybízet k překročení daných hranic než jejich platnost potvrzovat.

Jsme velmi rádi, že se nám podařilo získat i několik zahraničních statí, dokumentujících neobyčejnou aktuálnost této problematiky i v ostatních socialistických zemích. Jsme přesvědčeni, že otázky socialistického životního stylu není ani možné zkoumat jinak než za mezinárodní spolupráce všech socialistických zemí. Příspěvek k vytvoření základních předpokladů takové spolupráce bylo také jedním ze záměrů tohoto monografického čísla.

V průběhu jeho přípravy se redakci podařilo soustředit mnohem více materiálu, než bylo možno zařadit do jednoho čísla *Sociologického časopisu*. Tento fakt, spolu se skutečností, že problematiku životního způsobu a formování socialistického životního stylu považujeme za meritorní, nás vedou k tomu, že k dané tematice se budeme vracet i v příštích číslech.

Redakční rada